

АБДИЖАМИЛ НУРПЕЙСОВ

ЗУЛМАТ

ҚОН ВА ТЕР

трилогиясининг биринчи китоби

**Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1976**

Русчадан
ЛОЛА ТОЖИЕВА
таржимаси

Н $\frac{70303-107}{352 (06)-76}$ 72—76

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 й.
(таржима.)

*Дўстларим! Инсон қалбининг
шижоатини ваҳимали денгизда
ёлғиз қолган кишигина бус-бутун
ҳис қила олади. Зотан бир энлик
ёғоч ҳам жонимизга ора кириб,
бизни ўлим чангалидан халос қи-
лиши мумкин.*

*Н. М. Карамзин
«Борнгольм ороли»*

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

Қотмадан келган Қорахотин ҳовлиққанидан на-
фаси тиқилиб, югурганича ертўлага тушди. Қучоғи-
даги ўтинни ўчоқ бошига улоқтириб, бўз кўйлагининг
этагини липпа урди-да, набирасини аллалаб ўтирган
қайнанасининг ёнига чўккалади.

Шифтдаги ойна ўрнига қўй қорни тортилган
ёлғизгина туйнукдан ертўлага хирагина ёруғ тушиб
турибди. Кеч кириб, қуёш ботаётган палла. Уй ичини
зулмат қоплаб ётганидан кампирнинг юзини илгаб
бўлмайди, фақат бошидаги оқ дока рўмолигина кўз-
га элас-элас чалинади.

— Вой-бўй, ана шармандалигу мана шармада-
лик!— деди Қорахотин хурсандлигидан лаби лабига
тегмай бидирлаб.— Қоратознинг укасини танийсан-
ку? Исми Тангриберген...— Қорахотин яна гапида
давом этди.— Ана ўша Тангриберген бир вақт қара-
сам, Эломоннинг ертўласи олдига келиб тўхтади!
Оти, тез чоптирганидан қаро терга тушиб кетибди...
Эгарининг қонжигасига қуён билан тулки осиб
олибди. Қуёни камида улоқдай келар, агар ёлғон
айтаётган бўлсам, ўлай агар! Энди бу ёғини эшит...
Тангрибергеннинг олдига ким югуриб чиқди дегин?
Оқбола! Тангриберген унга нимадир деган эди, қара-
сам, у қанжиқ унинг оёғига суйкалиб, отдан туш
дегандай, шимидан тортқилаяпти. Йигит бўлса уни
чимчилашга тушди! Оқбола бузуқ, биддингми! Ҳа,
қурибгина кетгур!

Шу пайт ертўлага Қорахотиннинг эри Дўс тушиб кела бошлади. Йўгон гавдали, бақувват эркак бўлганидан, ертўлага у ҳар сафар қисилиб, зўр билан кириб келарди: Қорахотин эрини кўриши билан оёқ-қўли илдамлашиб, ўчоққа ўт ёқишга тутинди. Шошганидан қоронғида чақмоқтош қидираман деб, оёгининг тагида турган қумғонни суви билан ағдариб юборди, кейин бўш челака қоқилди. Уй тарақа-туруқ бўлиб кетди.

— Хаҳ, қуриб кетгурлар-эй! Сира қўйган нарсангни жойида қўйишмайди!— деб қарғай кетди Қорахотин айбни болаларга тўнкаб. Аммо бу сафар унинг чакаги тезда ўча қолди. Негаки, ҳозир унинг хаёли бутунлай бошқа нарса билан банд эди.

Хўжайин индамади. Хотинининг бақирриқ-чақирриқларига у аллақачон ўрганиб қолган. Ертўланинг зимистонлигига ҳам, хотинининг шалтоқ ва ялқовлигига ҳам, чакаги очиқлигига ҳам, уйда тинчлик, барака йўқлигига ҳам кўникиб кетган.

Дўс тўр халтасидаги беш-олтита музлаган балиқни эшик тагига ташлади. Тош бўлиб қотиб ётган балиқлар ерга шақирлаб тушди. Дўс енглари ҳўл, музлаб қолган камзулини ҳам пишиллаб пойгаҳда ечди-да, уни ҳам ерга ташлади. Этигини ечмай, тўғри уйнинг тўрига ўтиб, наmatга ўтирди.

Қорахотин эса ҳамма нарсани унутиб, мийиғида куларди. У чўкка тушиб, қўлларига тиранганича, ўчоқ ичига қарар — у ерда ҳўл ўтин ўт олмай бурқсарди. Энгашиб бир-икки пуфлади-да, кетига сурилиб, яна жилмайди.

— Эломонни айтаман... Қип-қизил жинни эканку! Топган хотинини қара-ю...

Оқкампир келинига қараб ўқрайди: «Бировни чайнагунча ўзингни билсанг-чи. Ҳе, хурсанд бўлмай кет!»

— Вой бечора, роса қийналгандирсан!— Қорахотиннинг ёдига бирдан эри тушиб қолди.— Куни билан туз тотмагансан... Кел, этигингни тортиб юборай.

— Узим ечаман,— деб тўнғиллади Дўс.— Ундан кўра овқатингни тезлат.

Бир зум ҳаммалари жим қолишди. Учоқдаги оловнинг қисирлаб ёниши эшитилади, холос.

— Мабодо Эломоннинг уйи томонга кўзинг туш-

мадими?— деб сўради Қорахотин эридан ва сабри чидамай сирли жилмайиб қўйди.

Қорахотин овулда ҳаммадан ҳам шу Оқболани ёқтирмас эди. Уни ёшлиги учун, кўркем, кўзга яқинлиги учун ёқтирмасди. Ҳаммадан ҳам алам қиладиган жойи шунда эдики, Дўс бирон нарсадан жаҳли чиқадиган бўлса, унга Оқболани пеш қилади. Мана энди Қорахотиннинг қувончи ичига сигмайди: Эломоннинг уйида, ўша мақтовли Оқболанинг ҳузурида бир бегона йигит ўтирибди.

— Оббо Оқболаси қурмагур-эй!— Қорахотин ҳамон ажабланишда давом этди, унинг кўзларида голиблик, ғазаб чақнамоқда эди шу топда.— Куппакундузи-я! Кошки эркак киши билан муомала қиладиган аҳволда бўлса, иккиқатлигидан бўкалаклар, зўрға юрибди-ю, ўзи.

— Бас, овозингни ўчир!— деди Дўс этигини еча туриб.

Эрининг шу гапларидан кейин ҳам жеркиши Қорахотиннинг жон-жонидан ўтиб кетди. Бирдан вужуди муз бўлиб, юраги ғаш тортди. Оқбола бузуқ бўлса ҳам майли, унга бари бир ўша яхши. Аммо қўли косов, сочи супурги Қорахотин — ёмон...

— Бу қандай бедодлик, а?— Қорахотин аламга чидамай, қўлидаги косовни ерга бир урди.— Нуқул менга, овозингни ўчир, дегани деган. У бузуқлик қилаверсину мен чурқ этмаслигим керак! У манжалақини бутун овулнинг кўргани кўзи йўқ, мен бўлсам индамаслигим керак! Агар билишни истасанг, қорнидаги боласи ҳам Тангриберген...

— Учир!— Дўс ечаётган этигини қулочкашлаб туриб хотинига улоқтирди. Этик хотинининг бошига шундай зарб билан тегдики, Қорахотин тилини тишлаб олишига оз қолди. Кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди, ҳиқиллаб йиғлашга тушди.

Дўс аслида босиқ, камгап одам, аммо баъзан жаҳли чиқса шундай зардаси қайнаб кетадики, асти қўяверинг. Дўс иккинчи этигини ҳам қўлига олиб, ғазаб билан яна хотинини мўлжалга олаётган эди, Оқкамбир ирғиб туриб, этикни қўлидан тортиб олдида, пойгаҳга улоқтирди.

— Қўйсанг-чи!— деди аччиғи чиқиб камбир.— Ёмон хотинни уриб одам қилиб бўларканми!

Эри энди қўл кўтармаслигига ишонч ҳосил қилган Қорахотин, ерга ётиб олиб, уввос солиб йиғи бошлади. У эрининг ачинмаслигини яхши билади, шунинг учун биров ёнини олишидан умид ҳам қилмайди. У ўзининг ночор, аянч аҳволини тушунади, доим эри билан қайнаnasi ҳақлигини ҳам билади.

Шу дақиқагача индамай турган болалар ҳам оналарининг йиғисини кўриб, чирқиллаб йиғлай бошлашди, туйнугидан ғира-шира нур тушиб турган зимистон ертўланинг ичини бир зумда шундай қийчув босиб кетдики, юраги сиқилиб кетган Дўс бир амаллаб ётигини топиб кийди-да, ташқарига отилди. Ғазаби қайнаганидан, аъзойи бадани қизиб кетди. У бир кўнгли йўл-йўлакай мисрангни қўлига олиб, Эломоннинг уйига қараб югурмоқчи бўлди. «Кўрсатиб қўяман уларга! Қараб тур ҳозир...» — у Эломоннинг ертўласи олдида боғлоғлиқ турган кумуш эгар-жабдуқлик жийрон отга қаради. Шу пайт кўзи кўрфаз томондан келаётган одамга тушди. Тўхтаб, ўша томонга тикилди, Эломонни таниди. Мисрангни у қўлидан бу қўлига олиб, гўё эртага ҳаво қандай бўлишини билмоқчи бўлиб ташқарига чиққан одамдай бир зум кунботиш томонга тикилиб турди-да, кейин, баттар жаҳли чиқиб, ичкари кирди. У оғайнисига ачинарди.

II

Аллақачон қиш кирган, тўғрироғи, кириши керак эди. Шунга қарамай ҳалигача ҳам ҳаво илиқ, денгиз ҳам музлаганича йўқ. Кейин чўл томондан тинимсиз эсиб турадиган қаттиқ шамол юпқа муз ва шағалонни денгиз ичкарисига суриб кетади.

Ниҳоят, кеча кечасидан қиш забтига олиб, қаттиқ совуқ турди, эрталабга бориб кенг Тушшибос кўрфазини кўз илғаганча муз қоплади.

Муз ҳали юпқа, бироқ балиқчиларнинг ортиқ сабри чидамай Эломон, Мунке, Дўс, Рай овга чиқишди. Оёқларининг тагида муз чайқалиб, қирсиллаб тургани учун, улар, бир ерда ов қилишга қўрқишди-да, узоқ-узоқларга тарқаб кетишди. Балиқчилар қирғоққа яқинроқ, саёзроқ ерларда ов қилишди. Ҳатто улардан баъзилари музнинг қисирлашию лопиллашига ҳам ўр-

ганиб олиб, хурсандлигидан нималарнидир мингир-лаб куйлашарди ҳам. Негаки, энди бугун кечқурун қора қозонлари сувга ташлаб қўйилмайди.

Ҳаммадан ҳам Эломон хурсанд. У дам-бадам бошини кўтариб, қуёш нурида ярақлаб ётган кўрфазга назар ташлаб қўяди. Енгилгина эсаётган шамол қирғоқдаги қор учқунларини денгиз усти билан суриб учиради, кумушдек товланаётган муз устида ел ўйнайди. Эломон муз устида буралиб ўйнаётган қор учқунларига бир зум қараб турди-да, кечқурун оғироёқ хотинини балиқ шўрва билан қандай сийлашини кўз олдига келтирди. У кечқурундан бошлаб неча марта ташқари чиқиб, аста муз билан қопланаётган денгизга қараб кетган. Қирғоққа келиб, товони билан музни тепиб ҳам кўрган, кечасининг ўзидаёқ муз унга анча қотгандай туюлган эди. Шунда муз устига бутунлай тушиб олиб, сирганиб, ботиб кетишдан қўрқиб, бир-икки қадам юриб ҳам кўрганди.

Шундан кейин Эломон музни бир неча еридан тешиб, тўр қўйиб қўйди. Азон паллада уйғониб, хотинининг пишиллаб ухлашига бирпас қулоқ солиб ётди-да, иссиқ ўрнидан аста сирғалиб чиқиб, хотинини ўйлай-ўйлай балиқ овлагани кетди.

Эломон мана шу боши-кети кўринмайдиган муз устида ёлғиз ўзи ов қилиб юрибди. У ўз хаёлларига фарқ бўлиб, сал нарида ов қилаётган балиқчиларни пайқамасди ҳам. У ҳозир мана шу поёни йўқ денгиздагина эмас, умуман, ҳаётда ҳам ёлғиздек эди. Овулда биттаю битта Рай деган қариндоши бор. Аммо Рай ҳали ёш, у ҳам етим, кекса бувиси билан яшайди.

Эломон хотинининг ҳам ёлғизлигини ўйлаб кетди. Ота-оналари узоқда. Кўчманчи овулнинг қизи бўлгани учун Оқбола бу ерларда сиқилиб, зерикиб қолди. У Оқболанинг илгарилар ўз овулида қандай яшаганини кўз олдига келтирди. Ўтовларини, узоқда денгиздай чайқалиб юрадиган сурув-сурув қўй-қўзиларни кўз олдига келтирди. Ушанча қўй-қўзиларга бор-йўғи битта-иккита отличқина кўз-қулоқ бўлиб юради. Қўй-қўзилар, туялар кечқурун ўтовларига қайтади, ўтовларда ўчоқларга олов ёқилади. Қўй-қўзилар маъраб, туялар пишқириб, қоронғида ухлагани ётади, улардан ёқимли жун, сут иси келади.

Турган гапки, ўшандай эркин яшаб ўрганган одамга бу ерда, шамолга тўш тутиб турган денгиз ёқасидаги тепаликда, яна бунинг устига ертўлада яшаш осонмас. Кейин тирикчиликлари ҳам ночоргина. Оқбола эса жуда гўзал жувон, юзлари қаймоқдай тиниқ. Ҳусн-латофати билан мана мен деб кўзга яққол ташланиб тургани учунми, овул аёлларининг унга гайирликлари келади. Бироқ, Оқбола уларга нима ҳам дея оларди? Ахир бу бечораҳол овулнинг қиз-жувонларидан чиройлироқ ва тўкисроқ бўлса, у айборми? Оқбола ҳеч кимникига меҳмонга кирмайди. Борди-ю, овул ичидан кесиб бирон ёққа ўтадиган бўлса, бошини мағрур тутиб, чиройли тим қора кўзлари билан теварак-атрофга бепарвогина назар ташлаб ўтади. Шунинг учун ҳам овулдошлари орқаворатдан гап қилишгани қилишган.

Эломон шуларни ўйларкан, беихтиёр уҳ тортиб қўйди. Аёл кишининг чиройини қандай гап қилишлари мумкинлигини, у, сира тушунолмасди. Кейин у яна бир нарсага сира тушунолмасди. Тўғри, Оқбола мағрур аёл, қўни-қўшнилар билан иши йўқ, аммо Эломон билан ҳам совуқ-да. Ахир, аслини олганда, бу ерда унинг бирдан-бир яқин одами Эломон-ку. Севадик уни.

Эломоннинг оқшомлари зерикарли, оғир ўтади. У денгизга чиққандагина эркин нафас олади, иш билан андармон бўлиб, ғам-андуҳларини бир қадар унутгандай бўлади. Эломон балиқ тўғрисида, унинг фойдазиёнию ташвишлари тўғрисида, шамол, қуёш, об-ҳаво тўғрисида ўйлайди, хуллас, инсонга хос барча ғам-ташвишлар унинг ҳам фикри-зикрини банд этади. Денгизда юрган чоғларида хотинини ўйласа, назарида, хотини уни севиб, кўникиб кетадигандай туюларди...

Аммо кеч тушди дегунча Эломоннинг яна кайфи бузила бошлайди. Уйга қайтиб, хотинининг кўзларига термиларкан, уларда яна ётсираш, бегоналик ифодасини ҳис этади. Сабабини эса сира-сира тушуна олмайди.

Баъзан уйга қайтганида хотинининг йиғлайвериб қовоқлари шишиб кетганини кўради. Нега йиғладинг, деб сўраса, Оқбола индамай тескари қарайди ё хонадан чиқиб кетади.

Бора-бора Эломон тушундики, хотинининг юраги-ни аллақандай ғам-андуқ қоплаб олган. У қандай ғам, буни Эломон билмайди. Аммо шу нарсани аниқ ҳис этадики, Оқбола унинг ёнида бир ёстиққа бош қўйиб ётгани билан, қалби узоқ-узоқларда. Эломоннинг қулоғига баъзи бир майда-чуйда гаплар ҳам етиб келган: гўё Оқбола қиз вақтида бир йигитни яхши кўрган эмиш. Балиқчига турмушга чиқишга сира майли бўлмаган экан. Бундай гаплар қулоғига чалингани билан, Эломон, бу тўғрида ўйламасликка ҳаракат қилади. Аммо шу тўғрида ўйлади дегунча аъзойи бадани қизиб, нафаси қисила бошлайди. Бундай пайтларда у Оқболанинг лабларини аниқ тасаввур этади: ана, у жилмайяпти, тепасига бир одам энгашиб бўса оляпти, Оқболанинг қўллари эса уни бағрига тортиб, орқа-бошини силаяпти! Шунда Эломон бирдан ўзига келиб, кўзларини чирт юмади, бошларини силкитиб, бу тўғрида бошқа ўйламасликка ҳаракат қилади.

Барча оғир табиатли, босиқ, мулоҳазали кишилар каби, у бошқаларни айблашни ёмон кўради, бундан кўра ўзини айблаш осонроқ унга. Шундай қилиб, у аста-секин айб хотинимда эмас, ўзимда, деган фикрга келиб қолди. Эломоннинг айби шундаки, у Оқболани қариндош-уруғлари, ота-онаси, кўчманчи овули қўйнидан юлиб олиб, мана бу нотаниш ҳаёт қўйнига, денгиз бўйига келтирди. Яна унинг айби шундаки, у ўлардек камбағал, ови ҳамиша ҳам юришавермайди, бир ўзи эмас, бутун овули билан камбағал.

Шу баҳор Оқболанинг бўйида бўлди. Тўлишиб, оғирлашиб қолди. Шунинг учун ётоқчиларни ётоқчилаган. Шу баҳона бўлиб, турмушлари ҳам бир оз ўзгариб қолди. Илгарилар Эломон қўлидан келгани қадар уй ишларига қарашарди. Энди эса Оқболага бутунлай иш қилдирмай қўйди. Агар у-буга уннайдиган бўлса, қилдирмайди, уришиб беради.

Оқболанинг ўзи ҳам бир оз ўзгаргандай бўлди. Эломонни яхши кўриб қолди, дейиш қийин, аммо энди илгариги йиғлашларини қўйди. Анча юмшаб, эрига тикилиб ўтирадиган бўлиб қолди. Баъзан эри бирон иш қилаётган бўлса, орқасидан келиб, индамай кузатиб туради. Борди-ю, ўшандай пайтларда Эломон орқасига ўгирилгудек бўлса, хотинининг ишлашини завқ билан томоша қилаётганини кўради. Тўғри, ҳали

ҳам унинг кўзларида муҳаббат учқуни кўринмаса ҳам, унда аллақандай янги туйғу — дўстона, сингил ёки оналарга хос меҳр сезилади.

Маили, ҳадемай буларнинг ҳаммаси тугайди. Мана, қайнатаси Суев ҳам бир танишидан: «Балиқчи куёвимга бориб айт, ҳозир рўзаман, оғзимни очганимдан кейин бориб қоларман», деб айтиб юборибди. Чол кўрс, қаттиқ қўл одам, уйдагиларнинг ҳаммаси унинг олдида зир титраб туришади; у борида оёқ учида юриб, шивирлаб гаплашишади. Эломон бўлса шу чолни жуда яхши кўради, қариянинг ҳам куёвига муҳаббати зўр. «Балиқчи», деб ҳазиллашгани ҳазиллашган.

Эломон авваллари чолнинг бу ҳазилини тушунмай, камбағаллигимдан куляпти, деб ўйларди, кейин билса, қария уни астойдил яхши кўрар экан. Шу-шу Эломон ҳам Суев чолни ўз отасидек яхши кўриб қолди. Унинг олдида ўзини фарзандидек ҳис қила бошлади.

Эломон қайнатасининг келишини эшитиб, сўйиб меҳмон қилгани на битта қўзим, на тузукроқ балиғим бўлмаса, деб бир ҳафтадан бери ич-этини еб юрарди. Оқбола ҳам: «Қанақа эркаксан, қанақа эрсан ўзинг, а,— деб қийин-қистоққа оларди уни. — Ақалли битта тўқлиям тополмайсанми, а!» Ҳа, Эломоннинг аҳволи чиндан ҳам чатоқ, чол келиб қолгудек бўлса, шарманда бўлади энди...

Эломон уззукун деңгизда юраркан, шуларни ўйлади, шишиб, қип-қизариб кетган қўллари билан муз устида куйманаркан, шу нарсалар сира хаёлидан кетмади. Унинг учун бирдан-бир кўнгилли иш — мана шу балиқ ови, чунки тирикчилиги асосан шу балиқ билан ўтади. Хотинини ҳам, бўлғуси фарзандини ҳам шу балиқ билан боқади.

Эломон қўлларини муздай сувга тиқиб, тўрларини бир-бир олиб силкитиб кўради, тўрга илинаётган балиқнинг эса баракаси йўқ. Пўкаклар ҳам тунги аёзда музга қўшилиб, қотиб қолибди. Эломон калта пўстинини ечиб ташлаб, ҳали юпқа бўлса ҳам яхшигина қотган музни чопачопа, тўрларини кечга томонгина кўчириб бўлди. У бошидан ўтган-кетганларни ўйлаб, иш билан андармон бўлиб кетиб, қисқа қиш кунининг қандай ўтганини сезмай қолибди. Тинмай ҳаракатда бўлгани учун терлаб-пишиб, кафтлари шили-

ниб кетди. Оғир-оғир нафас олганидан, оғзи-бурнидан чиққан бугни шамол денгизга қараб учиради. Шунга қарамасдан, Эломоннинг кайфи чоғ, чунки тўрларига оз бўлса ҳам яхши балиқ илинибди: нуқул усач билан сазан. У семиз, аллақачон музлаб, тарашадек қотиб қолган сариқ қорин сазанларни халтасига жойларкан: қани энди Суев чол шу кунларда келиб қолса, ёглиқ балиқ еб, маза қилиб кетарди-да, деб кўнглидан ўтказди.

Шамол зўрайди. Қора терга тушган Эломоннинг эти увуша бошлади. У боя ечиб ташлаган пўстинини кийди. Муздай пўстини баттар совқоттириб юборди. Эломон тўрларини бошқа жойга кўчиришга улгурмаганига ачинди. Негаки, кеч бўлиб қолди.

Қуёш ботай-ботай деб қолган. Қип-қизил мис баркаш тоғ ўрқачлари ортига бош қўйиш тараддудида. Жануб худди аланга ичида қолгандай, қип-қизил рангга кирган, пастдан таралиб турган қирмизи ранг шафақ шамол учириб юрган сийраккина булутларни ҳам ол рангга бўяб, кўз-кўз қилмоқда. Бу ол ранг булутлар бир қарашда зулматга қарши бош кўтарган жонли мавжудотларга ўхшаб кетади. Зулмат эса сурлик билан бостириб келмоқда, у дам ўтмай бутун оламни қора тўрига ўраб олиш важоҳатида. Мана шу ёруғлик билан зулмат ўртасидаги оний курашни, Эломон, бамисоли ўлим билан ҳаётга қиёс этди. Ҳар умрнинг ўз қисмати бўлганидек, ҳар ёруғ куннинг ҳам ўз шоми бор, у ер юзидаги ёруғни аста-секин поёнига етказиб, уни тим қора мунгли чойшаб билан чирмаб олади.

Эломон бир зум қуёшга, булутларга, совуқ қирмизи шафаққа тикилиб турди-да, кейин кеч кириб қолаётганини ўйлаб, балиқ солган қопини елкасига ташлади. Бугун у Оқболани жуда кўп ўйлади, ўйлайвериб чарчади. Ҳозир уйга кета туриб ҳам унинг фикру хаёли хотинида эди. Оқболанинг ҳадемай кўзи ёриydi. Кўзи ёриси, бечорага ким қараб, ким кўз-қулоқ бўлиб туради? У кетаётганида ўчоқнинг олдига ўтин тайёрлаб қўйди. Лекин бари бир уйда Оқбола ёлғиз бўлгани учун ҳам кўнгли сира тинчимасди. Ўзи олдида турай деса, ишдан қолади.

Бир вақт Эломон бошини кўтариб, теваарак-атрофга назар ташлади. Овул томонга қараган эди, кўзи ер-

тўласи олдига келиб тўхтаган отликқа тушди. «Бу отлик ким бўлди экан?» — Эломон диққат билан тикилиб, отликнинг кимлигини узоқдан илғаб олишга ҳаракат қилди.

Худди яланғоч қояларга қўнган бургутлардай, балиқчилар шундайгина шамол изғиб ётган сайқонликда макон қуришган. Уларнинг ертўлалари жар ёқалаб қатор тизилиб кетган, ертўладан ким чиққани-ю, қайси томонга қараб кетгани, кимнинг мўрисида тугун чиқиб тургани узоқдан ҳам яққол кўриниб туради.

Эломон ертўладан хотинининг чиққанини ҳам, отни жиловидан тутганини ҳам кўрди. Ҳатто узоқдан унинг хурсанд бўлиб кетгани, отликқа меҳр-муҳаббат билан қараб турганини аниқ-ганиқ кўрди.

«Наҳотки, Суев чол келган бўлса?» — деб хурсанд бўлиб кетди Эломон. Эломон болаларга хос ғурур билан чолнинг қизи иккаласини қандай яхши кўришини, ҳатто рўзанинг тугашини ҳам кутишга сабри чидамай, мана, кўргани келганини ўйлади. Бахтига, бугун омади келиб, тўрига балиқ илинди, энди чол маза қилиб балиқхўрлик қилиб кетади.

Эломон келаётиб ертўласидан кўзини узмасди. Отлик отидан тушиб, хотинини қучоқлади, кейин иккалалари биргаллашиб, ертўлага тушиб кетишди. Ертўлага тушишлари билан орадан сал фурсат ўтар-ўтмас мўридан тутун чиқа бошлади.

Эломон қирғоққа чиқиб олди. Сўқмоқдан юрса йўли узайиб кетадигандай туюлди, у йўлни тўғри кесиб чиқишга қарор қилди. Фикру хаёли уйи билан банд бўлганидан, қопининг оғирлиги ҳам сезилмай қолди. Эломон қадамини тезлатди. Оёғи остидаги қуруқ бурганлар қисир-қисир синарди.

Эломон уйига яқинлашиб қолганида беҳосдан чуқурга тушиб кетди. У бир қўли билан қопни ушлаб, иккинчи қўли билан дам ёввойи наша шохига, дам эргажай тўпиғига ёпишарди.

Ниҳоят, чуқурдан бир амаллаб чиқиб олди. Уйига етганда, тўхтаб, отга разм солди. Биқини ичига кирган жийрон қизиб, қора терга тушиб кетибди. Жийрон қон-талаш бўлиб кетган кўзларини ола-кула қилиб, ҳадеб пишқирар, қулоқларини диккайтириб ер депсинарди. Отнинг атрофида малла този думини ликиллашиб юрибди. Ит Эломонни бир зум искаб турди-да, кейин унинг

атрофида ўралаша бошлади: у бу бегона одамда ҳам эгаси кириб ғойиб бўлган шу хонадонга хос исни сезган эди...

Эломон яна боя муз устида юрганидагидек терлаб кетди. Бошидан телпагини олиб, юз-кўзини артди. Эсивгина, бугун ови шундай бароридан келган эди-я...

III

Эломон секин йўталиб-йўталиб ертўласига тушди. У негадир уялар, юраги дук-дук урарди. Ёш меҳмон уни кўриши билан дик этиб ўрнидан турди-да, қизариб қўл қовуштирди.

— Ассалому алайкум, Эломон оға! Келдингизми? — деди қаттиқ ва сўрашгани қўл узатди.

Эломон нимадир деб гўлдираб четга қаради, пойгаҳда туриб, совуқдан қотиб қолган пўстинини шигирлатиб еча бошлади.

Оқбола ҳам дарров эрининг олдига келди-да, нам тортиб кетган пўстинини қўлидан олиб, ўчоқнинг тепасига осиб қўйди. Кейин ўчоқ ёнига кўрпача солиб берди. Оқбола Эломонни сира бундай меҳрибонлик билан кутиб олмас, бундай илтифот кўрсатиш унинг одатида йўқ эди.

Мана бу ёш меҳмон келувдики, пахиллаб зўрға юрган хотинининг оёғи олти бўлиб, ҳаракатлари чаққонлашиб қолибди. Билинмасин деб, ҳатто қорнини ҳам ичига тортиб юрганга ўхшайди. Оқбола отам келса меҳмон қиламан, деб асраб юрган сур гўштни ҳам дарров қозонга солиб, ўчоққа ўт ёқибди. Қўшниларикига ҳуда-беҳудага чиқавермайдиган аёл, бир зумда эшикма-эшиқ юриб, ҳамма нарсани муҳайё қилибди. Эломон шуларни хаёлидан ўтказар экан, қумғон ҳам вақиллаб қайнаб чиқди. Умрида чойни аччиқ дамламайдиган хотини чойини бирам ичишлик қилиб, аччиққина дамлабдики... Эломон хотинига зимдан разм солиб, ҳайрон бўлиб ўтирарди.

Оқбола азалдан яхши кийинишни ёқтирарди. Ҳозир ҳам энг яхши кўйлагини кийиб олибди. Эломон буни кўриб, ғалати бўлиб кетди. Хотини қўш этаклик ипак кўйлагини кийиб, бошига оқ шоҳи рўмолини ўраб олибди, юзини яшириш эса хаёлига ҳам келмайди. Юзининг сутга чайқаб олингандай оппоқ ва чи-

ройлилигини ўзи ҳам яхши билади. Қалдирғоч қано-тидай қайрилма қошлари, тим қора намхуш чарос кўзлари ўт бўлиб чақнайди.

Оқбола киши юзига сира тик қарамас, ҳамиша парипонжотир юрарди. Қалин, тим қора киприклари доим берга қадалиб турганидан, у билан гаплашиш ҳам қийин бўларди.

Ҳозир эса унинг катта-катта чўлпон кўзларида ўт чақнамоқда, у меҳмонига аллақандай изтиробли муҳаббат билан тикилади, унга нималардир демоқчи бўлади. Буни кўриб, Эломоннинг юраги орқасига тортиб кетди, назарида, хотини қўлидан чиқиб кетаётгандай бўлди. Энг даҳшатли ери шундаки, бу воқеа унинг ўз кўзи олдида содир бўлмоқда эди. Эломон ўзидан ўзи нафратланиб кетди.

Эломон бу манзарани кузатишга ортиқ тоқат қилолмади, бошини қуйи солиб, оёғига тикилиб қолди. У ҳозир ҳатто ўйлашга ҳам қодир эмас эди. Мўйловида қотиб қолган музни кўчираркан, у, аъзойи бадани вириллаб, эти увуша бошлаганини сезди.

Тангриберген ундан алланималарни сўраган эди, тушунмади, мияси ғувиллаб, қўлларидаги томирлари борган сари бўртиб бораётганини ҳис этди. У фақат ичиди: «Ўзингни бос, Эломон!»— деб қўйди.

Учалалари ҳам анчагача жим қолишди. Тангриберген Оқболадан, Оқбола бўлса Тангрибергендан кўзларини узмасди. Буни Эломон кўрмас, кўришни ҳам истамасди.

— Эломон оға!— деди бир маҳал меҳмон сирли товушда.— Назаримда, биздан хафага ўхшайсиз... Тўғри, акамнинг иши менга ҳам маъқулмас. Аммо менинг қўлимдан нима келарди? Қўшни жигарларингиз билан ёвлашманг, бир оз инсоф қилинг, деб неча марта илтимос қилганман...

Эломон энсаси қотиб, ихраб қўйди: «Ҳа, айёр!— деб кўнглидан ўтказди у.— Акасининг биз билан ёвлашишининг нима дахли бор ҳозир?»

Олдиларида чой қуйиб ўтирган Оқбола, эри ихраганда дамини ичига ютиб, қовоғини уйиб олди. Эрининг қўполлигидан меҳмоннинг олдида хижолат тортиб кетди. Тангриберген ҳам буни дарров фаҳмлади.

— Гарчи биз битта уруғдан бўлсак ҳам,— дея гапида давом этди у, — бир парча ерда қўни-қўшнимиз.

Бу ерлар, Эломон ога, бизга ота-боболаримиздан мерос қолган! Шунинг учун тинч-тотув яшаганимизга не етсин! Бир-биримиз билан ёвлашгандан кўра, боримизни бирга баҳам кўрганимиз маъқул эмасми?!

Оқбола Тангрибергеннинг гапларини жон қулоғи билан тинглаб ўтирарди. Унга, айниқса, меҳмоннинг «боримизни бирга баҳам кўрганимиз маъқул эмасми», деган гапи ёқди. Меҳмоннинг қўлидан пиёлани ола туриб, унга ҳайрат ва шижоат билан тикилди. Қўли меҳмоннинг қўлида ушланиб қолди. Буни Эломон ҳам кўрди.

Оқбола бир вақт ўзига келиб, қўлини тортиб олди. Аммо ўша заҳоти: «Нима бўпти? Мен меҳмонга илтифот кўрсатдим, холос», деб кўнглидан ўтказди. Бугун уйларига унинг учун жуда қадрли одам меҳмон бўлиб келган. Ақлли йигит, гаплари ҳам бамаъни: «Боримизни ўртада баҳам кўришимиз керак», — деди-я. Оқбола, эримдан ҳам бирон маъноли гап чиқармикин, деб кутган эди, аммо у қовоғини уйиб, тумтайиб ўтирибди... Уйнинг бекаси бўлганидан кейин эрининг дағаллигини иложи бориचा юмшатишга ҳаракат қилади-да.

Ҳа, Эломон ҳозир оғир ўйга чўмиб қолганди. У Оқболанинг қиз вақтида Тангрибергенни севганини, у билан ҳатто қочиб кетишга ҳам тайёр бўлганини эшитган эди. Буни Эломон шу ўтган бир йил ичида бир дақиқа бўлса ҳам унутгани йўқ. Бу гап ҳамииша ёдида бўлса ҳам Оқболага таъна қилмади, юзига ҳам солиб койиماди. Чунки у турмушининг тинч бўлишини истарди. Аммо ҳарчанд бунга ҳаракат қилмасин, мана энди ўша тинчликка раҳна тушди, Эломон умрида биринчи бор рашк азобида эзилиб ўтириши. Меҳмоннинг ширинсуханлиги эса — шунчаки ниқоб, у бу гапларни Эломон учун эмас, Оқболанинг кўзига яхши кўриниш учун гапиряпти, ўзини оққўнги, меҳрибон кўрсатиш учун сотяпти бу сафсатани.

Тангриберген чуқур хўрсиниб, елкасини учирди. Бу билан у: иложим қанча, эринг ўлардек қўпол одам экан, кўриб турибсан, гапимиз сира қовушмаяпти, демоқчи эди. Меҳмоннинг чиройли чеҳрасида ноушлик кайфияти пайдо бўлди. Буни пайқаган Оқбо-

ла эрига, мени номусга ўлдирдинг-ку, дегандек ўқрайиб қаради. Лабларини тишлаганича, индамай чой қуйиб ўтираверди.

Тангриберген жойлашиб ўтириб, пиёласига тикилганича, чойдан майда-майда ҳўплаб ўтирарди. У Оқбола эрини севмаслигини дарров фаҳмлади, унинг қиз чоғидаги латофатини ҳали ҳам йўқотмаганига тан берди. Шундай жонон жувон бу қўпол одамни қандай севсин! Севмаслиги жуда соз бўпти-да. Тангриберген бу нодон Эломонни сариқ чақага олмайди, келганда ҳам унинг олдига келибдими? Оқбола фарзанд кутаётган бўлса нима бўпти, ҳечқиси йўқ, кўнглини кейин ҳам олаверади. Тангрибергеннинг келишдан муддаоси ҳам Оқболанинг унда ҳали ҳам кўнгли бор-йўқлигини билиш эди. Мана, кўриб турибдики, Оқбола эрига кўнгилсиз. Шундай экан, Эломонга бундай гўзал аёл чикора, ўз аравасини тортиб юраверсин.

Тангриберген шуларни хаёлидан кечиракан, нигоҳини пиёладан узиб, Оқболага ошиқона тикилди. Оқбола ҳам ундан кўзларини узмай ўтирарди. Шунда Тангриберген тушундики, иккалаларининг ҳам муддаолари бир.

Кайфи чоғ бўлиб кетган мирза қўлига дўмбирасини олди, уни аста-аста чертиб, муҳаббат тўғрисида қўшиқ бошлади. У қўшиқ сеҳрига берилиб, дам қуёшга юз тутган одамдай ширин жилмаяр, дам ғамандуҳ тўла кўзларини юмиб, муҳаббат изтиробидан азоб чекаётган ошиқдай, қошини чимириб маъюс боқарди.

«Вой мен тентак, хомкалла, ўзимга ўзим қарши чиқмоқчи бўлибман-а, оллои таолонинг башоратига қарши чиқмоқчи бўлибман-а. Оқбола қиз вақтида қандай нозик-ниҳол эди, мени қандай яхши кўрарди. Мен галварс бўлсам акаларим Қудайменде билан Алдабергенларнинг гапларига кириб Тлев-қабақ уруғи бойларидан бирининг қизига уйланиб ўтирибман-а, кўнгилсиз бўлсам ҳам ўша билан умримни ўтказиб юрибман. Ҳаммасига ўзим барҳам бердим, шу-шу муҳаббатим рўёга айланди-қўйди. Оқбола бечора нима қилсин, мен уйланиб кетганимдан кейин у ҳам ночорлигидан, отасининг зўри билан шу балиқчига тегишга мажбур бўлган. Мана, бир йил ўтди, бир йил-а!.. Худога минг қатла шукурки, уни яна кўрдим. Бу учра-

шувдан у ҳам хурсанд. Мени ҳали ҳам севар экан. Худди ана шуни билишим керак эди»...

Ертўлага энгашиб Мунке кириб келганда, Тангриберген дўмбирасини чертиб шуларни ўйлаб ўтирган эди. Тангриберген дўмбирасини бир чеккага қўйиб, Мунке билан қуюқ сўрашди.

— Келинг, оқсоқол, мана бу ерга ўтиринг,— деб сурилиб унга ёнидан жой кўрсатди.

Мунке унинг бу илтифотига индамади, чуқур хўрсиниб, пойгаҳга яқинроқ ўтирди. Меҳмонга бир-икки марта кўз қирини ташлаб қўйди-да, унинг келиш сабаби билан шунчаки қизиқсинган бўлди.

— Биз томонларга айланиб келибсан-да? Илгари ҳеч кўрмагандик.

— Ов қилиб, муҳтарам оқсоқол, ов.

— Ҳа! Ов дегин...

— Сариқ итимни — сариқ қанжиғимни биласизми, ўзиям жуда ажойиб ит-да. Овни кўрдими, қийғирдай босади. Анави Бел-Аранда тулки учраб қолса бўладими... Сариқ қанжиғим тулкини қува-қува, шу ерда, овулингиз ёнида таппа босди. Отимни чоптираве-риб, оқ кўпик қилиб юборибман. Уйга қайтай десам, отим чарчаб қолибди, кел, шу қўшни овулда бир тўхтаб ўтай, отим ҳам бир оз совисин, дедим. Шу ерга келиб қолгандан кейин, кирмай кетишни ўзимга эп кўрмадим...

— Шундай дегин...— деди Мунке тиржайиб,— етти ухлаб тушимга ҳам кирмовди-ю, тулки бошлаб келди, де. Жуда соз, нима ҳам дердик. Келганингдан ҳаммамиз хурсандмиз, овулдагиларнинг оғзи қулоғи-да. Уканг қаерда?

— Уми? Жасанжон ўқияпти, у катта одам бўлади. Оренбургда ўқияпти. Ҳадемай келиб қолади...

Тангриберген икки ўртадаги суҳбат қовушиб келатганидан хурсанд эди. У ака-укаларининг муваффақиятлари тўғрисида муфассал ҳикоя қилиб беришга қарор қилди. Биладики, унинг ҳикоясини ҳаммадан ҳам Оқбола диққат билан эшитади. Бироқ, кекса балиқчи бирдан жилмайишдан тўхтади, меҳмоннинг гаплари-га парво қилмай, Эломон томонга ўтирилди-да, у билан суҳбатлашишга тушиб кетди.

Балиқчилар суҳбатининг мавзуи маълум. Улар бу йил денгиз кеч музлагани, балиқнинг камлиги, бун-

дай совуқда овнинг яхши бўлмаслиги, ҳаво яхши кунлар камдан-кам бўлиши тўғрисида гаплашиб ўтиришди. Бу тўғрида улар узундан-узоқ, ҳар куни, бир умр суҳбатлашишлари мумкин, негаки, улар учун ҳам, уларнинг ота-боболари учун ҳам, бола-чақалари учун ҳам энг муҳим нарса шу балиқчилик. Мирзанинг укаси қаерда ўқияпти-ю, уларнинг ишлари қандай кетаётгани бу балиқчиларни мутлақо қизиқтирмайди.

Икки балиқчи шошилмай, анчагача у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди. Эломон гап орасида ишлашаётган корхоналарининг хўжайини — ўрис савдогар чақиртирганини айтиб қолди.

— Хўш, хўш, — деди Мунке шошиб, — хўжайин нима деди?

— «Балиқ қачон бўлади?» — дейди.

— Сен нима дединг?

— Нима дердим? Ҳали муз юпқа, чайқалиб қисирлаб турипти, муз устида кўпчилик бўлиб балиқ овлаш хатарли, чўкиб кетишимиз мумкин, дедим.

— Гапинг тўғри. Хўжайин нима деди?

— Балиқ тутасанлар, дейди, вассалом.

— Ҳа-а... балиқ. Бойга балиқ керак бўлса, ўзимизга ҳам керак-ку. Ўзимизга тирикчилик керакмасми? — Мунке хафа бўлиб, зеркиб ўтирган меҳмонга ўгирилди. — Эшитишимга қараганда, сенинг аканг... ҳам... ҳалиги... қўй-қўраси кўпбой аканг бор-ку... ўша сулисликка номзодини қўяётган эмишми?

Қудаймендени ҳамма орқаворатдан Қоратоз, деб чақирарди. Мунке одобли балиқчи эмасми, мирзанинг акасини Қоратоз деб атамай, уни бошқачароқ қилиб тушунтирди укасига. Тангриберген буни тушунди, қовоғини уйиб, гердайиб, қошини чимирди.

— Ҳа, акам сайловда қатнашмоқчи. Нима эди?

— Шунчаки, ўзим сўрадим-қўйдим-да. Омадини берсин. Сен нима дейсан, Эломон? — деди соддадиллик билан Мунке, гўё меҳмоннинг акасининг ютуқларидан чиндан ҳам хурсанд бўлаётган одамдай. Шундай деб, Мунке Эломонни биқинига туртиб қўйди-да, серкиллаб кула бошлади. Кулаверганидан қийиқ кўзларидан ёш чиқиб кетди.

— Эшитяпсанми, Эломон? — деб сўради яна соддадиллик билан Мунке. — Биродарларимизнинг кўнгиллаётган ишларига фаҳминг етаяптими? — Мунке ку-

либ, яна Эломонни туртиб қўйди.— Уларнинг ҳали дастлари қисқароқ. Дастларини энди бундан ҳам узунроқ қилиб олишмоқчи-да. Айтайлик, биз ҳаммамиз битта уордамиз, ҳаммамиз байталмиз, бир вақт қарасанг, битта айғир келиб бир кишнаб берса, биз ҳамма байталлар ўзимизни қўйгани жой тополмай қоламиз, ўша айғир бизни қаёққа бошласа — эргашиб кетаврамиз, шундайми?— Мунке шундай деб, кула-кула ўрнидан турди. — Бўпти, мен кетдим, яхши қол, қўшни!

— Ўтира турсангиз бўларди,— деди Оқбола кўнгил учун унга.

— Кеч бўлиб қолди, чироғим! Боламиз бетоб эди, хотиним уйда ёлғиз...

Мунке чиқиб кетди. Енгил тортган Тангриберген ўнғайсиз жилмайди. У боядан бери Мункенинг гапларидан қулоқларигача қип-қизариб лавлагиси чиқиб ўтирганди. Орага яна жимлик чўқди.

IV

Эломон ота-онасидан ёш етим қолди. Наванни Тангрибергеннинг отаси Абралӣ ўлдирган. Бу воқеа шундай содир бўлган эди. Кунлардан бир куни бир-бири билан душман икки овул ёнма-ён жойлашиб қолади. Овул иккита бўлгани билан ўртадаги булоқ битта эди. Сув талашиб икки уруғ ўртасида низо чиқди. Аввалига икки отлиқ ўртасида бошланган тўқнашув бора-бора катта урушга айланиб кетди. Абралӣ у вақтларда ёш, абжир йигит эди. Оти ҳам гижинглаб турарди. Узун найзаси билан қоқиб, йигитларни қулатишга уста эди. Ўша куни ҳам уник тишларини гижирлатиб, алланималар деб қичқираётганини кўрган Наван чидаб туролмади. Қамчи кўтариб Абралӣ устига ташланди. Олдидан бир неча отлиқ кесиб чиқди. Наваннинг қамчиси залварли эди. Уни қўрғошин сими билан аралаш тўқиганди. Шунинг учун ҳам қамчинининг зарби қаттиқ эди. Бу қамчи зарбига дучор бўлган ҳар қандай одам, войвойлаб буралганча отидан қуларди. Наван икки отлиқни қулатди. У Абралӣнинг адабини бериб қўймоқчи эди.

Икки ўртада уруш қизиб, ҳамма йигитлар тасир-

тусур от қўйганида Наван отини ушлайман деб бир оз айланишиб қолди. Узоқда олишаётганларнинг шовқин-суронларини эшитиб, вақтида етиб боролмаётганидан хижолат бўлиб, тишларини ғижирлатар, оти эса, аксига, тутқич бермасди. Шундан кейин у дуч келган тойни тутиб, ирғиб яйдоқ мяниб олди. Эгарлашга эса вақти йўқ. Той ҳали минишга ўргатилмаган, асов экан, Наван Абралининг ёнига энди етиб олганида, ҳуркиб, олиб қочса бўладими?! Абралли Наванни қувлаб кетди. Дам ўтмай қувиб етди-да, отининг жilовини қўйиб юбориб, Наванга қўш қўллаб найзасини улоқтирди. Найза Наваннинг қоқ биқинига санчилди. Наван ранги қув ўчиб, тақими билан тойнинг сағрисида қисиб олди. Хайриятки йиқилмади. Шу пайт Абралли унинг ёнидан қушдай елиб ўтди. Шунда найза қарс этиб синди, унинг муздай пўлат учи Наваннинг биқинида, юрагининг шундоққина тагида қолди.

Наван от устида чайқалиб, аъзойи бадани музлаб, бир амаллаб уйига етиб келди-да, дод солиб йиғлаётган хотинига суяниб отдан тушдию остонага гул этиб йиқилди.

Шу тариқа Эломоннинг онаси ёшгина бева, Эломон эса етим бўлиб қолди. Орадан бир йил ўтгач, қариндошларнинг қистови билан онаси бир кар чолга турмушга чиқди. Бир йилча у билан азобда яшади-да, дардга чалиниб, у ҳам оламдан кўз юмди. Эломон ўгай отаникидан кетиб, дуч келган ерда ётиб юрди. Энди у бу оламда танҳо ўзи қолган эди. Бола бечора қаерга ҳам борар, нима ҳам қила оларди?

Ҳар бир инсон, каттами-кичикми, ахир бир кун бориб, ҳаётда ўз ўрнини топмай иложи йўқ. Эломонга ҳам ўзига яраша иш топилди. У овул эчкиларини боқа бошлади. Сал каттароқ бўлганидан кейин эса, етти йил Қудайменденинг қўлида чўпонлик қилди.

Эломон етим қолмасидан анча олдин икки қадрдон: Наван билан Суев қариндош бўлиш ниятида Эломон билан Оқболани бешиккертти қилиб қўйишган эди. Орадан йиллар ўтди, яхши, фароғатли кунларни ҳам, машаққатли кунларни ҳам кўришди. Суев дўсти Наванни жуда яхши кўрарди. Сўзидан қайтмади. Энди у Эломонга кўнгил қўйди.

Эломоннинг қайлиғи Оқбола эса йилдан-йилга

етилиб, чиройи очилиб борарди. У кечаю кундуз шу қизни ўйлар, уни кўриш мақсадида Суев чолниқига тез-тез келиб турарди. Теварак-атрофи яланг чўл, тиккайган дарахт йўқ, нимани ҳам томоша қиларди киши бу ерда. Эломон нуқул Оқболани ўйларди.

У чолниқига сабаб-бесабаб ҳадеб боравериш уятлигини биларди-ю, аммо сал кечиктириб боришга сира сабри чидамасди. Подани чўлиғига топширарди-да, Суев чолниқига қараб кетаверарди.

Кунлардан бир кун у кечаси Кулқўра водийсига кўчиб ўтган овулга бориб, чол билан алламаҳалгача суҳбатлашиб ўтирди. Эрталаб қайтиб келиб эшитсакки, кечаси уюрга бўрилар ҳужум қилибди, Қудайменденинг оёққумлик қудаси совға қилган тулпорининг кекирдагини узиб кетибди.

Бу хабарни олиб келишганда, Қудайменде овқатланиб ўтирган эди. У оғиз-қўлини арта, йигитларини ёнига олиб, уюрига шошилди. Улар тасир-тусур от қўйганларидан туёқлар тагидан кўтарилган тўзон ҳамма ёқни босди. Эломон отлиқларни узоқдан кўрди. У юраги така-пука бўлиб, чопиб келаётган отлиқлардан кўзини узмай тураверди. Қудайменде етиб келиб, отини тўхтатганда, Эломон тавозе билан сўрашгани унга икки қўлини узатди. Аммо Қудайменде узангига оёқ тираб, тик турди-да, Эломоннинг бошига қамчи солди.

— Ҳой ит!— деб ўшқирди у.— Айғир қани?

Эломон, ранги қув ўчиб, оти томон югурди. Ирғиб отига миниб олди-да, Қудаймендега қараб ташланди, шу пайт бойнинг йигитлари унинг йўлини тўсишди.

— Ҳой нодон!— деб тўнғиллашди улар, бурун катаклари пириллаб.— Жим! Ўзингни бос!..

Эломон индамай Қудайменденинг атрофида айланар, эгарини пайпаслаб, қамчинини изларди. Йигитлар уни Қудаймендега яқинлаштиришмади.

Эломон Қудаймендега қараб ўшқиди:

— Шунақами, мени қамчи билан савалайдиган бўлдингми? Майли, ёдингда бўлсин...

Эломон етти йиллик меҳнатидан воз кечиб, Қудайменденинг хизматидан кетди. Йигитлар изидан тушган эди, етолмай кетларига қайтишди. Эломон эса чексиз-чегарасиз бу саҳрода, якка-ёлғиз, газаб билан боши оққан томонга қараб мақсадсиз елиб борарди.

Уша йили Уральскдан Федоров деган бир савдогар келиб, денгиз бўйида балиқчилик корхонаси очди. Эломон ўша ерга ишга ёлланди. Эломондан кейин ўжар Дўс билан чўпон-чўлиқ Рай Қудайменденинг ишини ташлаб, ўша корхонага ишга ўтиб кетишди. Федоровнинг қўлида ишлаш оғир эди. У хасис, бағритош одам эди. Аммо бойнинг овулида ундан ҳам оғирроқ, шунинг учун кўпчилик ёш отбоқарлар, туябоқарлар ўрганиш бўлиб қолган жойларини тарк этиб, денгиз ёқасига кўчиб ўтишди ва балиқчилик ҳунарини эгаллай бошлашди.

Бу йилги қиш балиқчилар учун айнақса муваффақиятсиз келди. Денгиз анчагача музламади, қирғоқни доим туман қоплаб турди. Мана, икки кундирки, совуқ тушди, кўрфаз юзини муз қоплади, энди балиқ овласа бўлади.

Эломон кечаги оғир кечинмадан кейин кечаси билан қимир этмади. Турмуш қурганларидан бери бугун биринчи марта хотини билан бир ёстиққа бош қўйиб ётиш унинг учун ўта кўнгилисиз бўлди. Қимир этмай ётишининг боиси, у хотинининг бирон ерига тегиб кетишдан қўрқарди. Оқболанинг вужуди одатдагидай иссиққина бўлса ҳам, Эломоннинг назарида, теккан ерини музлатиб юбораётгандай туюлар, уйқусини қочирарди. Қани энди у хотинининг мана шу ойдай юзига шапалоқ тортиб юборолса, қамчи билан савалаб-савалаб алаmidан чиқолса! Афсуски, Эломон ундай йигитлардан эмас, у бундай қилолмайди. Уриш у ёқда турсин, шу қилмиши учун ақалли чертмади, бир оғиз ҳам сўз қотмади. Юрагига оғир тош ботгандай, эзилиб, қовоғи уюлди, холос. Гўё хотини эмас, ўзи айбдордек, Эломон бошини кўтариб, хотинининг юзига тик қаролмасди.

Ҳозир у зимистон ертўласида мижжа қоқмай ётаркан, Абралилар авлодини ўйлаб кетди. Бошига тушган мусибатларнинг барчаси, бундай ақл югуртириб кўрса, шу Абралилар авлодидан келаётган экан. Отасининг қотили ҳам шу авлоддан. Ана шу бойлар, мирзалар — чўлда изғиб юриб, тулки, бўриларни қувлаб, ҳолдан тойдирадиган, тўйиб-тўйиб қимиз ичиб, жононлар билан истаганча кайфу сафо

сурадиган олифта йигитларнинг ҳаммаси ўша авлоддан. Эломонга умри бўйи панд бериб келаётганларнинг ҳаммаси ҳам шу авлоддан. Ахир, бундай бедодликка қандай чидасин?!

Эломон шуларни ўйлаб ётиб, жуда кеч уйқуга кетган бўлса ҳам одатига кўра барвақт уйғонди. Тонг эндигина бўзариб келаётгани учун уй ичи ҳали қоронғи. Чексиз чўл ва дўнглаз узра уйқуга чўмган сийрак овуллару денгиз юзида тинимсиз совуқ шамол эсади. Эломоннинг ертўласидан чиқиб турган мўрининг ёпадигани йўқ эди, шунинг учун ҳам мўридан шамол гувиллаб, ертўла ичида елвизак изғийди.

Оқбола эса ҳали ширин уйқуда. Уйқусида у беихтиёр Эломонга суйкалиб, эркаланади. Аслида эса, Оқболанинг танаси Эломоннинг ёнида бўлгани билан, у хаёлан ўзини бошқа одам қучоғида ҳис қилади. Бир шу бугунгина эмас, турмуш қурганларидан бери аҳвол шу. Илгарилар Оқболанинг уйқусираб бўлса ҳам эркаланишлари, суйкалиши Эломонга хуш ёқарди. Оқбола тўлишиб, қорин қўйгани сари бу Эломонга яна ҳам хуш ёқар, кўзи ёришига қанча қолган эҳақ, деб кечалари ўйлаб чиқарди.

Эломон ҳозир ҳам уйғониб, беихтиёр, шу тўғрида ўйлай бошлади. Шу пайт кимдир биқинига аста кетма-кет туртгандай бўлди. Бу онанинг қорни торлик қилиб, бетоқат бўлаётган фарзандининг турткиси эди. Эломон шоша-пиша нари сурилди-да, кўнглидаги бор гапларни унутиб, нафасини ичига ютганча жилмайди.

Оғир, аллақандай азобли туйғу қамраб олди унинг қалбини. У қимир этишга ботинолмас, кўзларида иссиқ ёш ҳалқаланиб, юрагига ёқимли сирқироқ турди. «Менга нима бўлди?»— деб кўнглидан ўтказди у. Жилмаймоқчи бўлди, аммо унинг кўзлари ҳамон ёшланиб, юраги алланечук бежо тепмоқда эди.

Эломон шифтдаги туйнукка тикилганча, тонг отишини пойлаб, яна бирпас жим ётди. Кейин кўзларини уқалаб, аста ўрнидан сирғалиб чиқди. Овоз чиқармай, тез кийинди, балиқ овлайдиган тўрини қўйнига тиқди-да, қалпоғини бостириб кийиб, энгашганича эндигина зинага оёқ қўйганида, кўзи эшик тагида ётган кечаги тулки билан қуёнга тушди. Бирдан аъзойи бадани зирқираб кетди.

Балиқчилар қишин-ёзин денгиз ёқасида, ўзларининг зах ертўлаларида истиқомат қиладилар. Ёзда ҳаммага чивин тинчлик бермайди. Бундай вақтларда бир жуфтгина бўлса ҳам моли бор энг камбағал оила ҳам яйловга, тоза ҳаво, ям-яшил майсазорга кўчади. Балиқчилар эса шунга ҳам қодир эмаслар. Улар денгиз бўйидан бир қарич ҳам жилишолмайди.

Бугун Райникига Кўкорол кўрфазида истиқомат қиладиган қариндоши, Эсбўл деган мўътабар чол меҳмон бўлиб келди. Бу одам бефарзанд эди. У ҳар йили қиш олдида балиқчиларнинг овулига меҳмон бўлиб Райнинг бувисига шиваға олиб келарди. Бу сафар ҳам битта қўй сўйиб олиб келибди. Рай хурсанд бўлиб қўйни бузиб, ярмичасини қозонга солиб, балиқчиларни меҳмонга айтди.

Қозон биқир-биқир қайнаб, ертўлани ёқимли қўй гўшти ҳиди босди. Буларга камдан-кам насиб бўладиган бу таомнинг иси кўнгилларни хушнуд қилади. Нуқул балиқ истеъмол қилиб юрадиган одамларда қўй гўшти қандайдир кўтаринки кайфият уйғотаркан. Орқама-кетин кириб келган балиқчилар бири ён-бошлаб, бири деворга суяниб, давра қурдилар. Бу эркакларнинг ҳаммаси ҳам қотма, чайир одамлар. Уларнинг чеҳралари шамолдан, ёзнинг жазирама иссиғию қишнинг изғиринидан қоп-қорайиб кетган. Фақат тишларигина опноқ ялтиллаб туради.

Уйни лаҳзада ғала-ғовур босиб кетди. Улар худди байрамдагидек ё балиқ улушларини бўлишаётганларидагидек қаттиқ-қаттиқ гаплашишар, қотиб-қотиб кулишарди.

Аёлларнинг эса кўринишлари жиддий, кулишга фурсатлари йўқ. Улар ўчоқ ёнига давра қуришган. Оқ рўмол ўраган бошлари бир ерга гуж бўлиб, шивирлашадилар.

— Эгачи, Оқбола чиқмабдими?

— Ҳа-я, нега чиқмади экан?

— Оғироёқ-да, шунинг учун чиқолмагандир...

Қорахотиннинг тили қичиб кетди.

— Э! Дийдори қурсин унинг!— деди бурнини жи-йириб.— Қанжиқ, анави кўппаги келганида ликиллаб, югургилаб қолувди-ю! Бировдан пиёла, бировдан

коса сўраб... Энди бу ерга чиқишга оёғи оғирлик қилиб қолибдимми!..

Кимдир биқинига туртиб, Эломонга ишора қилди. Эломон ҳам буни сизди. У аёлларнинг нима дейишганини эшитмади-ю, шундай бўлса ҳам гап унинг оиласи ҳақида кетаётганини тушуниб, қовоғини уйиб, ерга қаради. Унга ҳозир жуда оғир эди. Хурсандчилик қилаётган шунча одамнинг ичида бир угина индамай, маънос ўтирибди.

Балиқчиларнинг эса гаплари сира адо бўлмайди.

— Ҳа... Бу йил денгиз кеч музлади.

— Омад юришмаса шу-да, биродар.

— Ҳа, бу йил чиндан ҳам омадимиз юришмапти.

— Майли, ҳеч бўлмаса кўрфаз ёқалари музлади-ку...

— Сенларнинг овларинг қанақа бўлди, билмайман, аммо менинг тўримга бугун катта усач илинибди! Дарров тортдим... Тўримни йиртиб қочадими, деб қўрқиб кетдим.

— Ҳа, бунақа катта балиқ тўрни йиртиб кетиши ҳеч гап эмас!

— Қишда йиртолмайди. Бу балиқлар ёзда ўйноқлашади. Кучи танасига сиғмайди. Қишда ёғочдай қотиб қолишади. Қармоқ билан тутса ҳам бўлади уларни...

— Усачни билмайман, — деди яна бир балиқчи, — аммо осетра қишда уйқусираб юраркан — худди аравага қўшиладиган отдай мулойим тортиб қоларкан.

— Рост айтасан, оғайни.

Эсбўлдан пастроқда ёнбошлаб, қўй шўрваннинг ҳидидан маст бўлиб ётган Мунке, бошини кўтариб, ёнида ўтирганларга қаради.

— Нимаси рост экан. Осетранинг оғзи пастда, шунинг учун беозорга ўхшаб кўринади. Пастроқдан тишига илиниб кўр-чи, ўшанда биласан унинг қанақалигини.

Эсбўл Мункега қараб жилмайиб қўйди. У Мункени болалигидан яхши билар, унга исми ҳам ўзи қўйган эди. Бир вақт у овулларни айланиб юриб, қош қорайиб қолгач, балиқчиларникида тунаб қолган. Ўшанда ертўлага салом бериб кичкинагина, миқти, қорачадан келган бир бола кириб келди. Унинг исми

Равил эди. Эсбўл унга қараб туриб, хахолаб кулиб юборди-да: «Исми нима бу боланинг? Қоп-қора, хумкалла, мунке¹нинг ўзгинаси-я!» — деди. Шу-шу Равилнинг исми қора Мунке, хумкалла Мунке, балиқчи Мунке бўлиб кетади... У қирқдан ошибди ҳамки, лақаби оғиздан тушмайди. Аммо энди уни оддийгина қилиб, Мунке деб чақиривади.

Мунке ёш уйланган. Вабо тарқалган йили унинг акаси ўлиб, ёшгина хотини бева қолган. Мунке муҳаббат қўйиб, янгасига уйланган. Ундан ўнта фарзанд кўрди. Аммо болалари турмади, негадир, касалланиб, ўлаверди. Ҳозир Мункенинг энг кейин туғилган биттаю битта ўғли бор. У ҳам бир ойдан бери бетоб. Эр-хотин бу фарзандимиз ҳам бошқа болаларимизга ўхшаб ўлиб қоладими, деб юракларини ҳовучлаб юришибди.

Эсбўл кекса, донишманд одам эмасми, Мункенинг ғамгин қоратўри юзига қараб туриб дардини тушунди. «Ҳа, жигарим, — деб ич-ичидан ачинди унга. — Пўсирдан қолган ёлғизгина зурриётим! Ё ҳайдар, келган балони қайтар!»

Мунке ғамбода бўлиб ўтирди-ўтирди-да, кейин туриб, уйига жўнади. У телпагини бошига илиб, энгашиб чиқиб кетаётганида эркаклар жим бўлишиб, кетидан қараб қолишди. Кейин, кимдир:

— Ҳа, тагин ҳам фил экан! — деб қўйди.

Ҳамма бирпас жим қолди. Кейин ҳозиргина балиқ ҳақида гапиривгандек, оддий, лекин юракни эзадиган гапларни гапира бошлашди.

— Мунке тушмагур чиндан ҳам забардаст одамда.

— Муз ёришга тушсами...

— Ҳа, эртадан кечгача муз ёради...

— Мисранг билан муз ёргани ёрган, лекин тер ҳам чиқмайди-я, ундан?

— Муз уни ҳолдан тойдиролмади, аммо мана бу — йилига ўлиб турадиган болалари қаддини букиб қўядиганга ўхшайди.

— Ҳар йили...

Катта қозон милдирлаб қайнаб ётибди. Гўштнинг пишишини кута-кута меҳмонларнинг тоқатлари тоқ

¹ М у н к е — олабуга балиқ.

бўлиб кетди. Қозоннинг қайнашига қулоқ тутиб, ҳаммалари жим бўлиб қолишди. Қоринлари очиб кетганидан қоринлари қулдиради.

Аёллардан бири сабри чидамай, тоғорачага шўрвадан қуйиб, тузини кўриб беринг, деб Райнинг бувисига узатди. Шўрванинг ичида бир бўлак гўшт ҳам сузиб юрарди. Кампир иссиқ гўшдан оғзи куйиб, у лунжидан бу лунжига олди-да, милклари билан эзиб, чайнади. Кўпдан бери қўй гўшти емагани учун маза қилиб ютди.

Худди шу пайт аллаким эшикни итаргандай бўлди. Эшик аста очилиб, уйга совуқ шамол билан бирга бир одам кириб келди. Шамолдан ўртадаги жинчиरोқ ўчиб қолди.

— Ассалому алайкум!— деди қоронғида туриб бояги одам

— Ким у? Ҳой, чироқни ёқинглар! Ким у?

— Ўзимизникилардан. Бўталоғимни қидириб юрибман.

Балиқчилар кулиб юборишди.

— Бўталоғинг аллақачон қозонга тушиб, жиш бўлган...

— Ҳой хотинлар! Чироқни ёқасизларми-йўқми?

Аёллар анчагача гугурт қидиришди, ҳамма ёнини пайпаслайди-ю, тополмайди. Ниҳоят, гугурт топилди, жинчиरोқ ёқилди. Ўтирганлар ялт этиб кирган одамга қарашди. У пак-пакана, малла одам эди. Оппоқ қўй терисидан пўстин кийиб, белини шундоққина кўкрагининг тагидан боғлаб олган. Балиқчилар бўталоғини кўришмаганига аллақачон ақли етган бўлса ҳам, у, имиллаб, кетгиси келмай турарди. Қўй гўшtidан бўлаётган шўрванинг ҳиди димоғини қитиқлаб, кеткизгани қўймасди. Шунинг учун ҳам йигит митти кўк кўзларини мўлтиратиб, ишшайиб тураверди.

— Ие, ўзимизнинг Жўлмурот-ку! Жўлмурот ўриси! — дейишди қувноқлик билан балиқчилар. Балиқчилар малла соч, кўк кўз бўлгани учун уни шундай деб чақирарди.

Жўлмурот Қудайменденинг қўлида хизмат қиладди. Табиатан юмшоқ, итоаткор бўлгани учун ҳам Қудайменденинг қўлидан чиқиб кетишга журъат қилолмайди.

Аёллар қозондан гўштни кўтара бошлашувдики, ўтирганларга жон кирди. Ҳамма ўша томонга қараб, жим бўлиб қолди. Хотинлар буғланиб турган икки лаган қўй гўштини меҳмонларнинг олдига қўйишди. Меҳмонлар таомга қўл узатиш учун энгларини шимаришди.

— Жўлмурот, жигарим, кел, овқатга ўтир,— деб уни дастурхонга таклиф қилди кампир.

Жўлмурот келиб бир чеккага ўтирди-да, энгини шимарди. Уй ичи жимжит бўлиб қолди. Ширин таомдан диллари равшан тортиб, ҳаммалари дастурхонга қўл узатишди. Фақат Рай, сабри чидамай, ёғлиқ оғзи билан чуқур нафас олиб қўйди-да, меҳмонга ҳазиллашди:

— Жўлмурот, қалай, бўталоғининг гўшти ширин эканми?

Ҳаммалари бир зум кулгига андармон бўлишди, кейин яна жим бўлиб қолишди. Овқатдан кейин меҳмонлар ёстиқларга ёнбошлашди. Энди у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб ўтиришса ҳам бўлади.

— Менга қара, Жўлмурот,— деди битта балиқчи.

— Лаббай?

— Овулингда бегона келгиндилардан йўқми?

Жўлмурот хижолат тортди.

— Битта-яримтасининг келганидан хабарим йўқ. Фақат, малла бўталоғим...

— Нима?

— Малла бўталоғим йўқолиб қолди, дейман...

— Ҳа! Аҳмат эзмадан сўраб қўя қолмабсан-да,— деб кулди Рай.— У сенга қаердалигини кўрсатиб қўярди...

— Ҳа, майли. Бўталоқ арзимаган нарса. Сен, Жўлмурот, ундан кўра овулдаги янгиликлардан гапир бизга. Ким бўлис бўлибди?

— Янгиликларми? Ҳа, овулда янгиликлар бўлса бордир...— Жўлмурот терлаб, ер чизиб ўтирарди.— Мен бўталоғимни қидириб юрувдим.

Энди ҳамма гуриллаб кулиб юборди.

— Вой биз каллаварамлар-э!— деб қичқирди Рай.— Бу ландовурдан янгиликларни суриштириб ўтирибмиз-а. Бундан малла бўталоғини суриштириш керак. Ана ўшанда у бизга тонготар «Ҳиссасил анбиё»дан ҳикоя қилиб чиқади.

Бугун бўлисларда сайлов куни эди, шунинг учун ҳам балиқчилар ким бўлис бўлгани билан қизиқсинишгаётган эди.

Жўлмурот овқатланиб бўлишгандан кейин анча ўтирди, унинг совуқ ҳавога чиққиси йўқ эди. Аммо иложи қанча. Ўтириб-ўтириб ахир инқиллаб-синқиллаб туриб чиқиб кетди.

Жўлмурот-кетгач, балиқчилар ким бўлис бўлишлиги хусусида яна бир баҳслашишга тушишди. Биттаси, Қудайменде бўлис бўлса керак, деса, иккинчиси ярим оролик Тўржимбой уругидан Ўжар Усмон бўлис бўлгандир, деб тахмин қилишди. Райнинг бувиси этагини ҳимариб, балиқчиларнинг баҳсларига қулоқ солиб ўтирди-ўтирди-да, кейин жаҳли чиқиб, койиб берди:

— Намунча бақирмасаларинг. Бўлис ким бўлишини бир яратганнинг ўзи билади. Ҳар қалай муносиб одамни қўйишса керак-да.

Эломон кампирнинг бу гапидан хафа бўлди.

— Бувижон-эй! Муносиб одамни қаерда кўрдинг? Ақл, донолик қаерда? Мурувват қани? Йўқ, агар сен яхши, меҳрибон одам бўламан десанг, бу шақаллар дарров бошингга етади. Бизнинг донолигимиз ҳам, сахийлигимиз ҳам буларга бир пул!

Эсбўл қариянинг ҳам жаҳли чиқиб кетди. Қария қорни тўйгандан кейин кўзини юмиб, ёнбошлаб, балиқчиларнинг суҳбатларига қулоқ солиб ётган эди, бу гапдан кейин у ҳам қаддини ростлаб, тиззасига муштлади.

— Диёнат қолмади одамларда!— деди у бўғилиб.— Бу бойваччалар бошига тулки тумоғини кийиб, отга минишади-да, ёнларига бир-иккита маза-бемаза оғайниларини олиб, овулма-овул изғишгани изғишган... Нима қидиришади улар? Зиёфат ахтаришади. Улар учун қўй сўйилиб, қозонга тушса бас! Меҳнатни эса халқ қилади,— деб секин қўшиб қўйди у.— Ўзи бир бурда нонга зор. Шундай, жигарларим. Камбағал бечоранинг хўжайини олчоқ бўлгандан кейин, кўрган куни нима бўларди?

Балиқ мойига солинган пилик бурқсаб ёнади, сарғиш, хира нур торгина ертўлани аранг ёритади. Қора тақя, оқ, қайтарма ёқали кўйлаги устидан қора пешмат кийган бу қариянинг қадди аллақачон букилиб қолган. Унга ҳозир юқорига кўз ташлашдан кўра

пастга қараш қулайроқ. Аммо шу ўтиришида ҳам у қоя устида мудраб ўтирган бургутни эслатади.

Қария сукутга толди. Бошқалар ҳам липиллаб ёниб турган хира жинчиरोқ нурида қарияга тикилганларича жим қолишди. Ҳаммалари ҳам ичларида кўпни кўрган, ёшлигида ажойиб чавандоз ўтган, халқ қўшиқларида қаҳрамон деб куйланадиган ажойиб ботирларни ўз кўзи билан кўрган бу қария энди шартан кетиб парти қолибди, дея хаёлларидан ўтказишди. Лекин Эсбўл қаригани билан эс-ҳуши ҳали жойида эди...

Ҳаммадан олдин Эломон кетишга отланди, эски пўстинини кийиб, тумоғини қўлига олди-да, хайрлашиб чиқиб кетди. У тургандан кейин бошқалар ҳам бирин-сирин ўринларидан қўзғалишди. Рай уларни кузатиб, ташқарига чиқди. Меҳмонлар кетгандан кейин, Эсбўл, кампирга ўгирилди. Узоқ тикилиб қолди. Ким билади, балки бу аёлнинг ёшлигини эсладим... Кампир ҳам буни пайқади. Чол унинг муҳим бир гапни айтишга тараддудланаётганини пайқади. Кампир қулоғини рўмоли остидан чиқариб, Эсбўлга яқин келиб ўтирди.

— Хўш, кампир,— деди Эсбўл.— Ўғилчани уйлантирасанми?

Кампирга жон кирди.

— Оҳ, жигарим-эй! Ҳозирги ёшларнинг ҳаммаси ўзбилармон бўлиб кетишган. Уйланадиган бўлса сен билан мендан сўраб ўтиришармиди?

— Бирон нарса пайқадингми ўзи?

— Ҳа, биттаси бор шу ерда...

— Жувонми? — Эсбўлнинг пешанаси тиришди.

— Жувоннинг нимаси — ҳали бола-ку. Мен сенга айтсам, жигарим, ҳали у ҳар қанақа жувондан ўтади.

— Буниси қандоқ бўлди?

— Қўрқма,— деди кампир чолнинг соддалигидан кулиб.

Унинг кулгиси Эсбўлга бирдан узоқ ўтмишни, кампирнинг ёшлигини эслатди. Ҳа, у кампирнинг ҳозирги ажин босган, нурсиз чеҳрасида ёшлигидаги латофат, чиройни кўргандай бўлди. Кампир, назарида, ўша узоқ ўтмишига, ёшлигининг баҳор гулларига бурканган ажойиб дамларига қайтгандай бўлди. Ўзининг ҳам ёшлиги ёдига тушиб кетди.

— Сен уни танийсан,— деб аста гап бошлади кампир. У ҳамон жилмайишда давом этарди.— Қиз Мункенинг хотини Ализанинг синглиси бўлади.

— Э-ҳа, Алибийнинг кенжа қизи дегин?

— Ҳа, ўша,— кампир яна айёрона жилмайди.— Қизи тушмагур худди ўғил боланинг ўзгинаси! Алибийнинг ўғли йўқ-да... Шунинг учун уни эркалатгани эркалатган. Қурмагурнинг яна ўғил болача кийиниб юришини айтмайсанми?

— Ие!

— Ҳа, жуда ўктам қиз...

— Жуда қизиқ-ку!

— Шунақа, жигарим, шунақа...— кампир бирдан кўзига ёш олди...— Қиз тушмагур эшигимизни пойлагани пойлаган. Рай бир ёққа чиқиб кетди дегунча олдимга кириб, бирпас дўмбира чертган бўлади-да, кейин, дўмбирасини бир чеккага қўйиб, ёнимга ўтиради, менга суйкалади...

— Хўш?

— «Бувижон,— дейди эркаланиб, шивирлаб,— мени келин қила қолинг!»

Эсбўл ғалати кулиб қўйди.

— Қариб қобсан, кампир, қариб қобсан,— деди у ва туя жунидан тўқилган чакмонини пайпаслаб қидира бошлади. Чакмонини топгач, увушиб қолган оёқларини уқалай-уқалай, инқиллаб ўрнидан турди. Чол эшик томон юрган эди, кампир ҳам ўрнидан турди.

— Минг қилса ҳам мен аёлман,— деди кампир сўник овозда.— Неварам Рай билан бу қиз тўғрисида гаплашгани ийманаман... Сенлар эркаксанлар, тил топишишларинг осон... Бир гаплашиб кўр, Рай нима деркин? Сен билан Эломондан бўлак кими бор унинг. У-бу деса, маслаҳат бер. Қиз ақлли-ҳушликкина, менга жуда маъқул-да. Райнинг юрагига қўл солиб кўрчи, фикри қанақайкин?

Эсбўл чол қумғонни кўтариб ташқарига чиқди.

VI

Мункенинг бу ўғли ҳам олам билан видолашмоқда. Бола қоронғи зах ертўлада ётиб, ҳеч кимни танимас, ҳеч кимни кўрмасди ҳам. Ализа ўғилчасининг ёнида юм-юм йиғлаб ўтирибди. Балки овозини чиқа-

риб йиғласа, бир оз енгил тортармиди, аммо Мунке ғамга ботиб, индамай ўтиргани учун у ҳам овозини чиқаролмайди.

Эр-хотин олти ўғил, уч қизни ерга қўйишди. Бу кенжасини Ализа қирқдан ошганида туққан эди. Ма: на, энди бу жигарбанди ҳам уни доғда қолдириб кетадиганга ўхшайди.

— Қўй, Ализа, кўп куяверма,— деб қўяди унга Мунке баъзи-баъзида,— чиқмаган жондан умид...

Ализанинг отаси Алибий келди. Ализа отасини кўриши билан бошини тиззасига қўйиб, ўкраб йиглаб юборди.

— Қизим, қизим...— Алибий алам билан бошини сарак-сарак қилди.— Ёт, бирпас дамингни ол, қизгинам, жуда эзилиб кетдинг-ку...

Алибий қизини елкасидан суяб тургазди-да, олиб бориб кўрпачага ётқизди. Ализа кўзларини юмиб, антикиб-антикиб бош чайқади. Юзлари кўз ёшидан ҳўл бўлиб кетибди. Отаси рўмолчасини олиб, қизининг юз-кўзини артиб қўйди.

— Бардам бўл, қизим!— деди у.— Худога ёлвор! Иложинг қанча, қўлингдан нима ҳам келарди. Бир оз дамингни ол, худонинг раҳми келса ажаб эмас...

Ота қизига далда берарди-ю, ўзининг ҳам кўзларига ғилтиллаб ёш келарди. У ўзини қўлга олди, гўё хотиржамлик билан деди:

— Эркатоё синглинг эргашган эди, ташлаб келдим...

Тонгга қадар Мункенинг уйдан балиқчиларнинг оёғи узилмади. Оқшом Эсбўл, Эломон, Рай киришди. Кейин Дўс кириб, анча ўтириб чиқиб кетди. Ундан кейин алламаҳалда бошқа балиқчилар ҳам киришди. Шивир-шивир гаплашиб ўтиришди. Эрталаб муз тешишга чиқиб кетишадиганларида Мункени уйда қолдириб кетишга қарор қилишди. Лекин Эломон, ўйлаб туриб, Мункени овга бирга ола кетди. Йиғидан бош кўтаролмай қолган хотинининг олдида ўтиргандан кўра, иш билан овунгани дурустроқ, деди у. Тепасида қадалиб ўтиргани билан унинг дардига малҳам бўлармиди.

Овга Эломон билан бирга Мунке, Рай, Дўс ва яна Қултума деган йигит чиқишди. Қултума қўшни Қобоқ уруғидан. У бу ёқларга оиласини қолдириб, пул ишла-

гани енгил-елпи келган. У қувноқ, ишдан қочмайдиган, элчилгина йигит экан. Ашула айтиш, хурсандчилик қилишни яхши кўради. Дўмбиранинг ўрнига, оғзига пиёлани тутиб, ингичка овозда куйлайди:

Пичан — ўлан, ёнтоқ — ўлан, ўлан-да, ўлан,
Кўк эшакда еламан, мисли ўлан.
Эй жонивор, жонивор, вой жонивор...

Балиқчилар музда совқотиб, зерика бошлашди дегунча, дарров Қултумага:

— Қани, кўк эшакдан ол-чи! — деб қичқиришади.

Бугун эса ҳамма жим, ишлаб-ишлаб, иш орасида Мункега кўз ташлаб қўйишади. Мунке эса тўр торта туриб, ўқтин-ўқтин ишдан тўхтайди-да, қадини ростлаб, қирғоққа ўгирилади. Бутун вужуди қулоққа айланиб, оғзини очганича, ўша томонга қулоқ тутаяди. Назарида, овул томондан Ализанинг фарёди эшитилаётганга ўхшайди.

Бугун овлари анча яхши бўлди. Балиқчилар озроқ балиқни ўзларига қолдиришиб, қолганини корхонага топширишга қарор қилишди. Ҳаммалари чаналарини тортиб йўлга тушишди.

Оғир меҳнат кунидан кейин енгил нафас олишиб, тўда-тўда бўлиб боришарди. Шундай шамол, совуқда ҳам қўллари, кийимлари, этикларидан балиқ ҳиди келади. Уларнинг гап мавзулари ҳам балиқ устида.

— Бугун қирғоққа яқин ерда ҳам балиқ талайгина илинди-я...

— Ёпирай! Қирғоққа ажал қувиб келадими дейман-да, уларни... Балиқ қишда ғалати бўлиб қолади, — деди Эломон. — Бир қарасанг, чуқур ерни қидиради, бир қарасанг, пешанаси музга урилиб, қорни ерга тиралиб қолгунча қирғоққа қараб сузади.

Денгизга яқин қумлоқ тепалик этагида уй оқариб кўринди. Уйларга яқин ерда катта музхона кўзга ташланади. Корхона ўша ерга жойлашган. Балиқчилар қадамларини тезлатишди. Бориб музхонага киришди. Музхонанинг ичи бўм-бўш, ҳувиллаб ётибди. Балиқчиларнинг димоғларига гуп этиб балиқ ҳиди урилди. Бурчакдан эса зах иси келарди. У ерда аёллар ишлашяпти. Қозоқ, рус аёлларининг оқ дурралари, хона ичининг қоронғилигидан, кўзга аранг чалинади. Балиқчи-

ларнинг овозларини эшитиб, қоронғиликдан Иван Курносий чиқиб келди. У Федоровнинг қўлида приказчик бўлиб ишларди. Иван Курносийда хўжайинининг одатлари йўқ. Гарчи, саркорлиги туфайли унча самимий бўлмаса ҳам, ҳар қалай доим қувноқ, хушчақчақ юради. Аммо балиқчилар уни ҳам ортиқча хуш кўришмайди.

— Ҳа, Эломон... Эломонжон!— деди Иван узоқданоқ, оғзининг танобини қочириб.

— Ширин сўзлигини қаранг,— деб Мунке секин тўнғиллаб қўйди.

— Қопдаги балиқ ширин сўз қиляпти уни,— деди Эломон ерга қараб. У қовоғини уйиб олди.

— Анави малла йигитинг қани?— деб сўради у Ивандан.

— Андрейми? Унда нима ишинг бор?

— Балиқни қабул қилиб олмайдимми...

— Тфу, нима, ўзим қабул қилолмайманми, қани, юрларинг!

Эломон миқ этмай, тескари қаради. У Иваннинг доим камайтириб тортишини биларди. Эломон бир зум ўйланиб тургандан кейин балиқчиларга шу ерда кутишни тайинлаб, Андрейни қидиргани кетди. Қидирақидира, уни ҳеч қаердан тополмади. Бориб музхонанинг энг ичкарасидаги эшикни очиб қараса, Андрей ўша ерда экан. Орадан сал вақт ўтгач, Эломон, баланд бўйли малла йигит билан балиқчиларнинг олдига келди. Бу — Андрей эди. У ёзда балиқ тузлар, қишда дуч келган ишни қилаверарди: муз ёрарди, балиқ қабул қилиб оларди. Бу йигитнинг қозоқлар билан муносабати яхши. Қозоқлар яқин олиб, унга Сариқ бола, деб ном қўйишган эди.

— Нега тумшуқларинг осилиб кетди?— деб сўради дарров Андрей.— Бирон кор-ҳол юз бердимми?

— Йўқ... Шундай, ўзимиз...

Қозоқлар балиқни топшириб, тушкун бир кайфиятда ташқарига чиқишди. Кўзлари нарироқда турган уч-тўрт қора кийимли одамларга тушди. Улардан биттаси, ана шу корхонанинг эгаси, рус кўпоси Федоров эди. Федоров жаҳли тез, қаттиқ қўл одам, қозоқларни ўлардек ёмон кўради. Халқ ҳам ёмон кўрганидан унга золим Шувдир — фирибгар деб ном қўйган. Бу йилги беқарор ҳаво туфайли балиқчилар, денгизнинг ичка-

рироғига киришолмаганларидан, овларининг баракаси бўлмади. Қирғоққа яқин ердан тутган балиқлари эса савдогарни қониқтирмасди. Шунинг учун савдогар балиқчилардан дарғазаб эди.

Федоровдан ҳамма ҳайиқарди. Эломон ҳам ҳайиқар, иложи борича ундан узоқроқда юришга ҳаракат қиларди. Бугун у кутилмаганда, Федоровнинг назарига тушиб қолди. Ҳадиксираб, юраги така-пука бўлиб олдига борди.

— Салом...— деди Эломон аста, ерга қараганича.

— Ҳм... Балиқ қалай?

— Озроқ... Қирғоққа яқин ерда унуми бўлармиди?

— Нега оз бўларкан?

— Шундай... киши бошига бир пуддан бўлди, холос.

Федоров тескари қараб папирөс тутатди. Кейин балиқчиларнинг чаналарига разм содди.

— Нега энди балиқнинг ярмини уйлариингга тортқилаяпсизлар, а?

— Шундай... рўзгорга оз-оз олдик.

— Рўзгорга эмиш! Кўрсатиб қўяман сенларга, уйга олиб кетиш қанақа бўлишини.

Эломон чурқ этмади.

— Гап бундай! Энди эртадан бошлаб уйга фақат менинг рухсатим билан балиқ оласизлар. Тушунарлими?

— Бу қанақаси бўлди, хўжайин?..

— Шунақаси! Корхонани балиқ билан таъминламагунларингча уйга шашварни ҳам бермайман! Уқтиларингми? Қани, энди чаналарингдаги балиқни ҳам бир граммини қолдирмай топшириб қўйинглар-чи!

Шундай деб, Федоров, Эломонга туссиз кўзлари билан ўқрайди. Эломон тортишиб ўтиришга журъат қилолмади. Федоровга ярқ этиб қараб, тўнғиллаб қўйди.

— Бўпти... Нима десангиз шу-да.

У илҳақ бўлиб кутиб турган шерикларининг олдига қовоғи солиқ қайтди. Ҳеч қайсинисининг кўзига қарамай, индамайгина Мункедан бошқаларининг балиқларини олди-да, яна музхонага қараб кетди.

— Ие, Эломон, биродар, бу қанақаси бўлди?— деб Эломоннинг кетидан эргашшиди балиқчилар ҳайрон бўлишиб.

Федоров узоқлашиб, уларнинг гапларини эшитмайдиганроқ ерга етганда, Қултума жаҳл билан:

— Мени худо яратган, мана бу қора кийим кийган кўпос эмас!— деб қичқирди.— Бу қанақа ҳақорат! Қани, йўлимни тўсманглар, бир додини бериб қўяй унинг!

— Овозингни ўчир!— деди қовоғини солиб Эломон.

Кичкина, қотма йигит шу билан жим бўлди.

VII

Беларан довоида бир отлиқ кўринди. У Кулқўра тарафдан келарди. Тагидаги аргумоғи терлаб, жингала жунлари ҳўл бўлиб кетибди. Шунга қарамай, отининг одим олиши енгил. Беларанни босиб ўтиш унга ҳеч гап эмасдай. Довоннинг белига етганда, от бирдан ҳуркиб, қабр тошига қараб пишқира бошлади. Чўтир, бит кўз, туя жунидан пўстин, қоракўл тўмоқ кийган қоп-қора киши оти ҳуркиб, кўз қирини ташлаётган томонга ярқ этиб қаради. Жиловидан тортиб тўхтатди.

Беларан довои белидан туриб қараган одамга чор атроф узоқ-узоқларгача кўринади. Тўғрида Пирман ва Шерман овуллари кўзга чалинади. Ундан нарироқда, шундоққина денгиз бўйида, балиқчиларнинг ертўлалари қатор тизилиб кетган. Ундан ҳам нарида ёнма-ён жойлашган Алибий билан Аҳмат эзманнинг қишлоқ жойлари. Денгиздан чеккароқда сап-сариқ Оқбағир қумлоғи чўзилиб кетган. Қумлоқда қудуқлар кўп, ўт мўл. Қудайменде овули қишлашга ўша ерларга қўнган.

Оқшом кириб, бой овул томондан осмонга тутун ўрлади. Овулдаги гала-говур овозлар шу ёқларгача эшитилади. Итларнинг бири олиб, бири қўйиб ҳуришию қўй-қўзилар, сигирларнинг маъраши, туяларнинг бўғилиб бўқириши қулоққа яққол эшитилади. Овул томондан келаётган бу турли-туман овозларни эшитиб, осмонга ўрлаётган тутунларни, тоғ тизмасига ўхшаш ўтовларни томоша қилиш кишига аллақандай завқ бағишлайди.

Ана, бир болакай тойчасини чоптириб тепаликка чиқди, кўзига ботаётган қуёш нури тушдими, қўлини пешанасига тутиб, теварак-атрофга аланглади. Қидир-

ган нарчасини кўрди шекилли, тойнинг биқинига узанги билан қичаб энкайганича пастга, денгиз томонга елдай учиб кетди. Отлиқ боланинг кетидан қараб турди-да, жилмайиб, у ҳам отининг бошини Оқбағир томонга бурди. Отлиқ барваста одам эди, тиззаси отининг қулоғига тегай-тегай деб турибди. Қамчи тутган қўли почапўстини тагидан кўринмайди. Эгарда мағрур ўтирибди.

У овулга етиб келганида, қуёш бота бошлаган эди. Бу овул молга бой, итлари ҳам машҳур. Ҳар қўрада ўнлаб бўрибосар, тозилари бор. Отлиқни биринчи бўлиб энг чекка ўтовдаги ит пайқади. Унинг овозини эшитиб, овулдаги бошқа итлар ҳам ҳура бошлади. Отлиқ итларнинг бир-бирини қувиб, ўзига қараб югуриб келишаётганини кўрса ҳам парво қилмади, почапўстинининг этагини бир оз кўтариб, қамчинини силкитиб келаверди.

Отлиқ кўзлаб бораётган баланд уйнинг иккита деразасида чироқ кўринади. «Ҳа! — деб кўнглидан ўтказди у. — Алдаке рўзасини очаётган бўлса керак!» Худди шу пайт итлар унга етиб келди. Қора чиноқ биринчи бўлиб ташланди. Аммо бўйи етмай, тишлари такиллаганча қолаверди. Отлиқ унга қамчинини ўқталган эди, ит баттар ириллади. Ит энди одамни орқасидан тишламоқчи бўлиб, отнинг сағрисига сакради. Отлиқ бит кўзларини қадаб, итнинг от сағрисига сакрашини кутди. Ит сакраб отнинг сағрисига олдинги оёқларини қўйиши ҳамон зарб билан тумшугига қамчи туширди. Қора кўппак ангиллаганича чалпак бўлиб тушди. Худди шу пайт отлиққа бузоқдек келаётган сариқ бўрибосар ҳамла қилиб қолди. Отлиқ буни ҳам чапдастлик билан ер тишлатди-да, яна хотиржам йўлида давом этди.

Отлиқ қўрани айланиб ўтиб, ўша узоқдан деразасида чироқ кўринган уйнинг олдига келиб тўхтади. Отидан тушиб, уни қозиққа боғлади-да, уйга кирди.

— Ассалому алайкум! — деди у совуққина.

— Ҳой, кимсан?.. Ҳа, Кален, сенмидинг. Кўзим яхши кўрмайди. Сени оёғингдан танидим. Қушларнинг ичида энг оёғи узун туяқуш, одамларнинг орасида — Кален, тўғрими? Ҳе-ҳе-ҳе...

Қудайменденинг акаси сийрак соқол, тўладан келган чол — Алдаберген шундай деб, серкиллаб кулди.

Илгарилар у савдо-сотиқ билан шуғулланарди. Овулма-овул юриб тери, жун харид қиларди. Шу йўл билан у бойиб ҳам кетди. Бўлисликка номзодини қўйдирди, кейин топган-тутганини бекорга совуриб юборди. Энди қариб қолди... Бу дунё ишларидан қўлини ювиб, қўлтиғига урган. Беш вақт намозини ўқиб, рўза тутиб, худо, олло деб, тасбеҳ ўгириб, мудраб ўтиргани-ўтирган. Узига қарамай қўйган, ютоқи, овқат устига биров келиб қолса хушламайди. Ёлғиз ўтириб овқатланишни яхши кўради.

— Қандай омон қолдинг-а? Ҳе-ҳе... Итларнинг увиллашини эшитувдим.

— Ҳа, омон қолдим,— деди Кален пинагини бузмай.

— Ё овулимиздан битта-яримтаси ўтиб олишингга ёрдамлашиб юбордим?

— Йўқ, ўзим... — Кален қария овқатга таклиф қилармикин ё йўқми, деб ўйлаб турарди.

— Ёпирай, сира ишонгим келмайди! Ахир, бизнинг ола мўйноқларимиз шердан сира қолишмайди-ху! Агар жон-жаҳди билан ёпишса борми... ҳе-ҳе... оёгингни узволиши ҳеч гап эмас!

Бола-чақалари, мол-қоли, давлати билан эмас, итлари билан мақтаниш — бу Абралли овулига хос одат. Алдабергеннинг Каленга сира ишонгиси келмасди.

— Қани-қани, сира тортинма! Ола мўйноқларимиз қаерингни узишди, бир кўрсат-чи? — қария кўрмоқчи бўлиб, ҳатто Кален томонга интилди.

— Қўйсанг-чи,— деди Кален эринчоқлик билан.— Ола мўйноқларингиз ҳали кучук. Мен билан-а...

«Йўқ, қари зикна дастурхонига таклиф қиладиганга ўхшамайди!» — деб ўйлади Кален ва чолнинг ёнига чордана қуриб, дастурхондаги бўғирсоққа қўл чўзди. Лунжини шишириб бўғирсоқ ейишини кўрган Алдабергеннинг кайфи учиб кетди. «Вой ўғри-ей! Бу билан чўлроқ жойда дуч келиб қолишдан худо асра-син! Бай-бай-бай!..»

Озроқ бўғирсоқ еб, Кален ўрнидан турди. У Қудайменденикига боришга қарор қилди. Қудайменде бунчалик хасис эмас. Кален куни билан отлиқ чўл кезган, чарчаган, қорни оч эди. У Қудайменденинг уйига яқинлашганида сур от гўштининг ҳиди димоғига урилди. Каленнинг димоғи чоғ бўлиб кетди. «Бу ер-

дан қуруқ кетмасам керак!» деб кўнглидан ўтказиб қўйди у.

Қудайменде этигини кияётган экан, Каленни кўриб тўхтади. У, одатда, узоқ йўлга кетаётган бўлсагина этик киярди.

— Йўл бўлсин?— деб сўради Кален.

Қудайменде индамади, кейин, этигини кийиб, тескари қаради.

— Бўпти, ишинг бўлса, кетавер, фақат хотининг билан қозонингни ташлаб кетсанг Сас,— деб кулди Кален.

Кален Қудайменденинг уйида ўзини анча эркин ҳис қилар, хўжайинидан тортинмасди. Аммо ҳозир хўжайинининг нимадандир хафа бўлиб, жаҳли чиқиб турганини кўриб, дарров мақсадга кўчиб қўя қолди.

— Хўш, бой ака, овулларда нималарнинг гувоҳи бўлганимни бир чеккадан гапириб берайми ёки алдаб қўя қолайми?

Қудайменде оғир-оғир нафас олиб туриб, бирдан бақириб берди.

— Сенинг тоғаваччаларинг... ҳалиги, ким эди? Қорабос уруғидан—қари бой бор-ку... ўша ҳам бегона овулларда бировларнинг итини савалашга уста эди. Бундан чиқди, сен ҳам ўшанга ўхшабсан-да, а?

— Эҳ-ҳе! — Кален кулиб юборди. — Қайси қозоқ хотини билан итини урмайди?

— Овозингни ўчир, итвачча! Сен кимнинг овулида қамчинга эрк бериб юрибсан?

Кален бойга бўзрайиб қараб, бирдан жиддий тортиб қолди. Бойнинг ҳазил қилмаётганини тушунди. Қудайменде унга ўқрайиб қараб турарди.

— Эшитишимга қараганда, овулда мен тўғримда ҳар хил бўлмағур гапларни тарқатиб юрганмишсан? Қани, ўзимга ҳам гапириб бер-чи!

Кален Қудайменде уни нега бундай кутиб олганини энди тушунди. Ун кунча илгари Каленнинг уйига меҳмонлар тўпланишган эди. Меҳмонларнинг орасида Қудайменденинг ишончли йигитларидан Абейсин ҳам бор эди. У Қудайменде тўғрисида роса оғиз кўпиртирди.

— Бизнинг улуғ қудакамиз,— деди у,— ажойиб йигит-да! Кимни унга тенглаштириб бўлади? Ҳеч кимни!

Каленнинг охири тоқати тоқ бўлди.

— Э, қўйсанг-чи! Сенинг Қудайменденгнинг қора-қўнғиздан сира фарқи йўқ,— деди у.

Келбати баҳайбат Кален почапўстинини елкасига ташлаб, дастурхонга ёнлама ўтирганча, катта каллақандни кусур-кусур қилиб, кемириб ўтирган эди. Гапиришга гапириб қўйиб, пинагини бузмай ўша ўтирганича ўтираверди. Абейсин бу гапни Қудаймендега оқизмай-томизмай етказишига амин эди.

— Худо менга умр берган,— деди яна у ғазаби қайнаб. — Борди-ю, Қоратоз жонимни оламан деса, кекирдагини узиб оламан, билдингми? Ҳой, менга қара! — ранги қув ўчиб кетган Кален Абейсинга ўқрайиб қаради. — Агар чақимчилик қиладиган бўлсанг, шу гапимни ҳам етказиш ёдингдан кўтарилмасин! Уқтингми?

Каленнинг Қудаймендени Қоратоз, қора қўнғиз деб атагани овулларга бир зумда тарқалди. Одамлар кулишга кулишди-ю, кейин, эсларидан чиқариб юборишди. Қудайменде эса унутмади.

— Қани, ўша гапингни ўзимга ҳам бир қайтарчи! — деб қичқирди у яна. — Қани, қўтир ит, яна бир қайтарчи, ўз хўжайининг тўғрисида қандай фикрдасан?

Кален чурқ этмасдан этигини кийди, тумоғи билан қамчинини қўлига олди. Унинг илонникига ўхшаш кўзларида ўт чақнаб, митти қулоқларига қон қуйилиб кетди:

— Менга тескари қарайдиган бўлдингми,— деди Қудайменденинг тепасига бориб, — бундан чиқди, мени кўришга тоқатинг йўқ экан, шундайми? Бўпти! Мен ҳам ялинмайман, кетаман, аммо сен... Овулда ўзинг тўғрингда одамлар нима дейишини биласанми?

— Сен тарқатасан-да, аблаҳ!

— Бўпти. Фақат эсингда тут. Эртага сайлов-а, шундайми? Ҳолингга маймун йиғламаса, қўлингни бер!

Қудайменденинг нафаси қисилди, кепчикдек башараси кесакдай бўлиб кетди.

— Ҳа! Энди сенинг ҳам тилинг чиқиб қолдими, ўғри! Илгарилар менинг ўғри дўстим бор эди. Энди у ўғри душманимга айланди. Виламан, сен ҳали ўша

балиқчиларга бориб қўшиласан. Ҳша ердан туриб менга қараб ўқ узишдан ҳам тоймайсан... Йўқол бу ердан!

— Ҳўш, нима бўпти? Кетсам кетавераман. Балиқчиларга қўшилсам қўшилавераман!— деди Кален эшитилар-эшитилмас. — Сени эса, шақал, балиқчиларнинг олдидамас, ўз уйингдаёқ гумдон қиламан.

Уйга Қудайменденинг безовта бўлган йигитлари бирин-сирин кириб кела бошлашди. Кален уларга кўз қирини ташлаб, қўлидаги қамчини билан Қудаймендени пойлаб туриб бир солди.

Қудайменде ҳатто ўрнидан туриб улгурмади.

— Ушланглар ўғрини! — деб қичқирди у жон ҳолатда.

Кален Қудайменденинг бошини мўлжалга олган эди, қамчиси қўлига тегди. У шартта йигитлар томонга ўгирилди. Йигитлар кўзлари ёниб, энгашиб, устига ташланишга ҳезланиб туришган эди. Биттаси ҳатто Каленнинг устига ташланаётган ҳам эди. Орқадан ташланиш осон, йигитлар бунга уста. Кален орқасига ўгирилганда, унинг илонникидек кўзи, кичкина қулоғию қора, важоҳатли чўтир юзини кўриб йигитларнинг попуклари пасайди-да, орқаларига тисарилишди...

— Қоч, ўлдираман! — деб бўкирди Кален ва қамчинини ўқталганча эшикка қараб юрди. Йигитлар ўзларини четга олишди. Кален уйдан чиқа солиб, ирғиб отига миниб олди.

Кален отига мингач, анча хотиржам тортди, газаб билан теvarак-атрофга бир назар ташлади-да, чўлга қараб аста йўл олди.

Қудайменде ўша ётишида чурқ этмай ётарди. Йигитлар хижолат тортиб, бир-бирларига қараб олишди. Қудайменде, синмаганмикин деб, қўлларини ушлаб кўрди.

— Қудака... қалайсиз?— деб сўради йигитлардан биттаси.

Шундан кейин Қудайменде ўрнидан туриб, йигитларига ўшқирди:

— Ҳа, лаънатилар! Йўқол кўзимдан, қўрқоқлар!

Йигитлар бўйинларини қисиб, ташқари чиқишди.

Қудайменде яна жойига ўтирди. Узоқ хаёл суриб қолди. Бойвуччаси кирган эди, унга ҳам бир оғиз

гапирмади, кийим-кечагини ечмай, деворга қараб ётиб олди.

Каленнинг эртага бўладиган сайлов ҳақидаги гапи сира хаёлидан кетмасди. Нимагаям ўз номзодини қўйдирди-я? Аввалига акаси Алдаберген роса қулоқмиясини қоқиб қўлига берди. Кейин, укаси Тангриберген ҳам шу гапда туриб олди. Ноилож бўлисликка номзодини қўйишга рози бўлди. Шу ишни деб озмунча ташвишга қолдими, озмунча сандироқладими, озмунча сарф-харажат қилиб, зиёфат бердими? Кечалари суриб чиқадиган ширин хаёллари-чи?

Ҳа, лаънати Кален! Майли, зарари йўқ, ҳали омади келиб, бўлисликка ўтиб қолса ҳам ажабмас, ана ўшанда, худо хоҳласа, қамоқдан иккитагина жой топилиб қолар. Бирини — Каленга, иккинчисини — Эломонга!

Моматалоқ бўлиб шишиб кетган қўлини силаб ўтираркан, Қудайменде шуларни хаёлидан ўтказиб қўйди.

VIII

Денгиз тўғрисида суҳбатлашиш бирам гаштли. Ўзинг ҳикоя қилсанг ҳам, у тўғрида бировнинг ҳикоясини тингласанг ҳам, бунинг гашти бир бўлакча. Оҳиста гапириб, суҳбатдошинг гапларига диққат билан қулоқ тутасан. Осетр қачон, қаерда кўпроқ бўлишини ҳам, оқшомги қизил булутлар нимадан далолат беришини ҳам, қандай муз балиқчига қулайлигини ҳам билиб оласан.

Райникига бугун ҳам балиқчилар тўпланишган. У ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтириб, суҳбатлари айни қизиганда, аллаким келиб, эшикнинг тагига отини боғлади-да, гурс-гурс юриб, зинадан тушди, дўрилдоқ овози билан салом бериб, уйга кирди. Келган одам ертўлага энгашиб кириб келган бўлса ҳам, тумоғи шифтга тегиб турарди. Балиқчилар Каленни дарров танишди.

— Огажон, тезроқ ўтира қол! — қўрққан киши бўлиб қичқирди балиқчилардан бири. — Яна томизмиз ўпирилиб кетмасин.

Аммо йигитнинг ҳазилига ҳеч ким эътибор бермади, ҳамма индамай, Каленнинг гапини кутди. Ка-

лен диққат билан ҳаммани бир-бир кўздан кечирди-да, пойгаҳга чўкка тушди.

— Сенга келувдим, Эломон,— деди у. — Менга ораларингда иш топилмайдими?

— От овлаш жонга тегдими, энди кўнгиллари балиқни тусаб қолибди-да?— деди Рай сабри чидамай. Балиқчилар қўрққанларидан қунушиб қолишди. Кален ранги бўзариб, Райга қараб бир интилди-да, кейин ўзини босиб, аста деди:

— Ҳа! Мен сени ҳали она сути оғзидан кетмаган кучукча десам, бинойидек қопогон ит бўлибсан...

Бир неча киши кулиб, ўтирган ерида қимирлаб қўйди. Ёлғиз Эломонгина бояги-боягидай қовоғи солиқ ўтирарди.

— Нечук биз томонга келишга қарор қилдинг?— деб сўради у.

— Шу... сенга одам керакмиш деб эшитдим. Шерик қиласанми?

— Қоратоз-чи?

— Қоратозингни қўй! У ўз йўлига, мен ўз йўлимга... кейин, гапнинг сирасини айтганда, Қоратознинг қўлида сен ҳам ишлагансан-ку! Тўғрисини айт, сенга муз ёрадиган одам керакми ё йўқми?

— Керакликка кераг-а...

— Ана ўша ишга мени ол!

— Буни мен ҳал қилмайман. Бориб Шувдирнинг ўзига учраш...

— Бу бошқа гап! Қоратознинг'эса бунга алоқаси йўқ, тушундингми? Энди сизлар билан биргаликда рус бойига хизмат қиламан. У ёғи бир гап бўлар.

— Бўпти... Энди сен бизга бир нарсани айт. Ким бўлис бўлди?

— Қоратоз.

— Қоратоз?

Ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетди. Бир нафасдан кейин Рай тўнғиллаб қўйди:

— Омаднинг кўзи кўрми, дейман-да, нуқул адашгани адашган-а?

Эсбўл қария бошини қуйи солганча, ҳамон индамай ўтирарди. Унинг бу гапларга қулоқ солаётганини ҳам, мудраётганини ҳам ажратиб бўлмасди. Бир вақт, қария, бошини кўтарди-да, зимдан ҳаммани бир-бир кузатиб чиқди.

— Зарари йўқ!— деди у ниҳоят салмоқлаб.—
Ҳатто ўт-ўлан ҳам бир муддат гуркирайди, холос.

— Энди роса шўримиз қурийдиган бўпти-да!—
афсус-надомат изҳор этди балиқчилардан бири.

— Ҳа... Бу ерда Қоратоз, у ерда ўрис бой...

— Аросатда қолдик.

Ёлғиз Эломон ҳамон индамас, у нималарнидир ўйлаб ўтирарди. Аммо у ҳозир Қоратозни ўйламасди. Қудайменде нима бўпти. Ҳамма гап Тангрибергенда. Асосий хўжайин ўша. Қудаймендени ҳам йўлга соладиган ўша. Энди бўлисликда ҳамма иш ўшанинг инон-ихтиёри билан бўлади.

Аммо яна бир нарсa Эломоннинг ёдида. Оқбола ҳам, Тангрибергеннинг уйига бостириб келгани ҳам ёдида. Бу гапдан балиқчиларнинг ҳаммаси хабардор. Шунинг учун ҳам у Тангриберген тўғрисида оғиз очолмайди. Акс ҳолда балиқчилар унда хусумати борлиги учун шундай деяпти, деб ўйлашлари мумкин.

Балиқчиларнинг ғовур-ғувури борган сари авжига минмоқда эди. Улар Қудайменденинг бойлиги-ю, қўй-туяларигача чамалаб чиқишди. Ҳисоблаганлари билан бойлигининг ҳисобига сира етишолмасди. Охири улар, давлатманд кишининг дасти ҳам узун, деган қарорга келишди.

Тўсатдан қулоқларига бўғиқ, ҳайвонларнинг улишига ўхшаш йиғи овози эшитилгандай бўлди. Бу овоз узоқлардан, худди бўроннинг увиллашига ўхшаб, дам кучайиб, дам пасайиб келарди. У на аёл кишининг чинқириғига, на эркак кишининг инграшига ўхшарди. Айни чоқда, бу овоз ҳайвоннинг увиллашига ҳам ўхшамасди. Бу кучли фарёд, чексиз ғам-алам нидоси эди. Бу қалтираб чиқаётган тинимсиз фарёд қаердан эшитилаётганини аввалига ҳеч ким тушунолмади. Бировга денгиз томондан келаётганга ўхшаб туюлса, яна бошқасига ер қаъридан, учинчисига эса осмондан эшитилаётганга ўхшарди...

— Ие!— деди ўтирганлардан бири тўсатдан.—
Бу Ализанинг овози-ку!

Ҳеч ким чурқ этмади. Ҳамма гумонсираб, бир зум ўша овозга қулоқ тутди. Улар Ализанинг овозини яхши билишарди, бу овоз уникига ўхшамасди. Ҳамма ўша заҳоти унинг бетоб ўғлини ўйлади, бирдан юраклари шув этиб кетди. Ализанинг ўғли кўп-

дан бери бетоб, ундан ҳеч қанақа умид йўқ эди. Кейинги кунларда Мункенинг кўзлари ич-ичига тушиб кетган, суратигина қолган, холос. Балиқчилар бугун бўлмаса эртага бечоранинг бошига катта мусибат тушишини қалбан сезиб туришар, аммо иложин борича бу тўғрида ўйламасликка ҳаракат қилишарди. Аллаким: «Бу Ализанинг овози-ку!» — деганда ҳеч қайсилари жавоб бермаган бўлишса ҳам, ўша мудҳиш он келганини бутун вужудлари билан ҳис этишди.

Балиқчилар илдам ўринларидан туриб кийина бошлашди. Улар нима воқеа юз берганини билишга ошиқишарди. Ертўладагиларнинг ҳаммаси ўзини эшикка урди. Биринчи бўлиб ташқарига Эломон чиқди. У ташқарига чиқа солиб, негадир, югуриб кетди. Аммо нимага югуриб кетаётганини ўзи ҳам билмасди. Эломон камдан-кам югурарди. Ҳозир эса пўстинини ҳам, телпагини ҳам кийиш хаёлига келмай, Мункенинг ертўласига қараб югурганини ўзи ҳам сезмай қолди. Мункенинг ертўласига яқинлашгани сари йиғи овози яна ҳам даҳшатлироқ эшитила бошлади. Эломон нималигини тушунди, тинкаси қуриб қадамини секинлатди.

Эломоннинг юрагини ваҳима босди, қариялар, оқсоқоллар ёдига тушди. Нима бўлгандаям аввал ўшалар киришсин, деб ўйлади. Тўхтаб, Эсбўл қария билан бошқаларни ўтказиб юборди-да, кейин, назарида, ўлимнинг иси келиб қолган ертўлага аста, истар-истамас кириб борди. Пастаккина ертўла аллақачон одамларга тўлиб кетибди. Қозондан буғ кўтариляпти. Унда нима қайнаётганини ҳеч ким билмайди. Ҳеч ким бу тўғрида ўйламас эди ҳам. Уйининг ўртасида жинчироқ липиллаб ёнади. Унинг қизғиш нури одамларнинг чеҳраларини хирагина ёритади. Балиқчилар ертўлада доира олиб, ўша чироққа тикилганларича, чурқ этмай ўтиришибди. Уйнинг деворлари, бурчаклари уларнинг сояларидан қоп-қоронғи.

Эломоннинг Ализага қарашга юраги дов бермади. Рўмоли бошидан тушиб қолган Ализа қозонни ўйлар, аммо унда нима қайнаётганини сира эслолмасди. Ҳозир у ғалати ҳис қиларди ўзини: бирдан енгил тортиб, яшариб қолганга ўхшайди. Назарида, манави балиқ-

чилар уникига меҳмон бўлиб келишган. Ўғилчаси эса ухлаётибди. Барча ғам-ғуссалари унут бўлган, шунинг учун бу балиқчилар, гўё уни табриклагани келишган. Ализа ўрнидан туриб, уларга миннатдорчилик билдирмоқчи бўлса, уни нуқул жойига ўтқазиб қўйишади.

Кейин унинг эътибори Рай билан Дўсга жалб бўлди. Чунки, улар тўсатдан ўринларидан туриб, энгашиб бурчакка боришди-да, у ерда нимадир қила бошлашди. Қараса, улар ўғлининг устига оқ чойшаб ёпишяпти.

— У-у-у!— деб аста фарёд кўтарди Ализа яна, бетларини юлиб. Турмоқчи бўлиб янтилган эди, яна босиб жойига ўтқазиб қўйишди. Лабларини тишлаб, инграб йирлашини қўймасди у.

Ализа бирдан жим бўлиб қолди-да, кейин бўғиқ овоз билан ўғлини чақирди:

— Бўталоғим, қайдасан?!

Уни туриб кетмасин деб, қўлларидан ушлаб ўтиришарди.

— Бўталоғим, қанисан?!— деб ингради у яна.

Балиқчилар йўталган бўлиб, четга қарадилар. Уларнинг бир хиллари пинҳона йиғлашса, бир хиллари очиқдан-очиқ ҳўнграй бошлашди. Деворга суялганича, Эломон ҳам йиглаб ўтирарди.

Кўзлари нам тўрт балиқчи Ализани кўтариб, ўрнига ётқизиб қўйишди. Она бечора тишлайвериб, лабларини моматалоқ қилиб юборибди. Юзларини тирнаб ташлабди. Ниҳоят, ҳолдан кетган Ализа кўзларини юмди, ортиқ қичқирмай, оғир-оғир нафас олиб ётаверди.

Шу пайт ҳаммалари қариянинг қуръон ўқиётган овозини эшитишди.

«Оллои таоло улур ва қодир, биз эса унинг бандаларимиз, худованди карим бизга неча кун ва тунни кўришни, ой, юлдуз ва қуёшдан қанча баҳра олишни насиб этганидан биз гумроҳ бандалар беҳабармиз. Улим барҳақ, дунё яратилибдики, ҳеч ким дунёга устун бўлолган эмас. Инсон шу қадар ожизки, ҳатто ўз ўлими учун яратган худони алқашга ҳам қодир эмас...»

Ализа кўзларини очмас, у, ана шу ҳаётга ҳам, ўлимга ҳам лоқайд — у ҳозир наинки ўғлининг ўли-

мига, ер юзидаги ҳар қандай ҳаёт ва ўлимга лоқайд. Ўғлини борган сари зулмат қаърига тортиб кетаётган юқоридаги шафқатсиз сатрларга қулоқ тутганча жим ётарди. Ализа бу гапларни ақлдан эмас, қалбан ҳис ётарди. Негаки, кўзининг оқу қораси, охириги ўғли ҳам ҳозиргина оламдан кўз юмди, унинг юракчаси уришдан тўхтади. Ализа яна хаёл сура бошлады. Аммо унинг хаёллари айқаш-уйқаш эди. У ақли билан эмас, вужуди билан хаёл сурарди. Агар ўғлим туғилмай, илиқ, юмшоққина қорнимда ўзича ҳаёт кечириб юриб, мен ўлганимда бирга оламдан кўз юганида-ку, ўлими мен онаизор учун бунчалик оғир бўлмай, енгил ўтармиди, деб ўйларди у. Ализа ортиқ додламай қўйди.

Мунке эса эркак киши, балиқчи, ажойиб меҳнаткаш одам. Шунинг учун ҳам у йиғламаслиги кераклигини яхши тушунарди. Аммо Дўс билан Рай ўғилчасининг устига оқ чойшаб ёпиб, уни ўнг девор тагига ётқизиб қўйгани олиб кетишаётганда, Ализа аянчли овоз билан яна дод солиб юборди, буни эшитиб Мунке ҳам чидолмай қолди. Эмаклаб бурчакка борди-да, деворга қараб ени билан юзини тўстанича елкалари силкиниб, унсиз йиғлай бошлады.

Эсбўл қария унга бирпас қараб турди-да, кейин ёнига сурилди.

— Қўй, Мунке!— деди у қайғули овоз билан.— Ҳой, Мунке, Мунке дейман!..— Кейин Эсбўл қариянинг ҳам ўпкаси тўлиб кетди.

— Эшитяпсанми, Мунке? Денгизнинг шувиллашини эшитяпсанми? Балиқчиларнинг нафасини эшитяпсанми? Худо берганини яна ўзи олди! Оллои талонинг иродаси шу бўлса, бандаси нима ҳам қила оларди? Ё, сенинг бошқалардан ортиқлигинг борми?

Эсбўл қариянинг яна ўпкаси тўлди, афти бужмайиб, лаблари бурилди.

— Мана, мен ҳам қариб қолдим...— қария ҳиқиллаб, ўтирганларга хаёлчан бир-бир қараб чиқди. Ҳеч ким унга қарамас, ҳамма бошини қуйи солганча, ғамгин ўтирарди.— Ёшлигимда мен ҳам на ҳаёт, на ўлимни хаёлимга келтирардим... мана энди мен ҳам қаридим. Бир оёғим тўрда бўлса, бир оёғим гўрда... Агар билишни истасанг, менга сендан ҳам оғир. Мен фарзанд доғи нималигинию унинг туғилганидаги

қувончи қанақа бўлишини ҳам билмай ўтдим. Фарзанд кўрмаганман, Мунке!

Эсбўл қариянинг яна лаблари бурилди. У қўллари билан ёни, оёқларини пайпаслар, нимасинидир қиди-раётгандек бўларди.

— Фарзанд кўришим ҳам мумкин эди, ҳа... — у, нафаси тикилиб, бир зум жим бўлиб қолди. — Агар фарзанд кўрганымда ҳам ҳозир ўшаларнинг ташвиши билан юрган бўлармидим, фарзандларим ҳам менга суянчиқ бўлишармиди... О, Мунке! Афсуски, умрим бўйи якка-ёлғизгина ўтиб келяпман-а...

Мунке бу ёққа ўгирилиб, ўзини босиб олди. Кўзларини енги билан артиб, жим бўлиб қолди. Руҳи кўтарилгани йўқ, бардам ҳам тортмади, фақат ортиқ йиғлашдан тўхтади. Ализа ҳам индамай, қисқа-қисқа нафас олиб ётарди.

Битта-яримта у-бу дермикин деб, анчагача ҳам-малари индамай ўтиришди. Кейин, балиқчилар, секин-секин тарқалишга тушишди. Эломон ҳам уйига чиқиб кетди. Мунке билан Ализанинг ёнида қарияларнинг ўзлари қолишди.

Эломон бир ўзи хаёл суриб кетиб борарди. У ҳеч кимни кўрмас, ҳеч нарсани эшитмасди. Фақат уйига яқинлашиб қолгандагина орқасида аллакимнинг қаттиқ-қаттиқ нафас олаётганини эшитди. У таққа тўхтади. Орқасида кимдир келарди. Аввалига у келаётганининг кимлигини ажратолмади. Кимдир ёнидан ўтиб, рўмоли билан оғзини тўсганча ерга қараб тўхтаганини кўрганидагина унинг Оқболалигини тушунди. Эломон дарров бориб унинг қўлидан ушлади, кейин улар ёнма-ён юриб кетишди. У Оқболага нимадир дейишни истар, аммо тили аксига калимага келмасди.

Ўт ёқилмаган ертўланинг ичи музхонага айланган. Улар чироқ ҳам ёқишмади. Устки кийимларини ечиб, шундоққина ўчоқнинг ёнига ётиб қўя қолишди.

Одатдагидек, улар бир-бирларига орқаларини ўгириб олишди. Эломон кўзларини юмди, аммо уйқуси келавермади. Шунда у ўлим тўғрисида, балиқ, ўзининг бўлғуси фарзанди, Федоров билан Тангри-берген тўғрисида ўйлаб кетди... Оқбола қимир этмасди. Нафас олиши чуқур ва текис. «Ухлаяптими? —

деб ўйлади Эломон ва: — Ухлаётган бўлса керак!» — деган қарорга келди.

У яна бирпас шу кўйи ётди. Куни билан ишлаб чарчагани учунми одатда, у дарров ухлаб қолгучи эди. Бугун эса сира уйқуси келмади. Аллақаердан итларнинг ҳуригани эшитилади. Қирғоқдан музнинг қарсиллагани қулоққа чалинади. Кейин ташқарида эҳтиёт билан юрган қадам товуши келди. Эшик ғийқ этиб очилиб, аллаким энгашганча ертўлага тушиб кела бошлади. Эломоннинг аъзойи бадани муз бўлиб, бир зумда совуқ тер қуйиб кетди. У ирғиб ўрнидан туриб, ёнини пайпаслай бошлади.

— Секин, секин... — деди аллаким шивирлаб. — Бу ёққа бир қараб кет...

Эломон Сариқ болани овозидан таниди. У қўрққанини билдирмай ўрнидан тура бошлади, кейин тўхтаб, Оқболага қулоқ солди. Оқбола ҳамон текис ва чуқур нафас олиб ётарди. Эломон хотиржам тортиб, Сариқ бола турган томонга қараган эди, у ташқарига чиқаётган экан. Эломон қўлига илинган кийимни устига ташлаб, Сариқ боланинг кетидан ташқарига чиқди. Эшиги ғийқиллагани учун уни аста, шошмасдан ёпди.

Оқбола эса уйғоқ эди. У диққат билан қулоқ солиб ётарди. У аллакимнинг келганини ҳам, Эломоннинг чиқиб кетганини ҳам, эшикни аста, эҳтиётлаб ёпганини ҳам билиб ётган эди. У бошини кўрпадан чиқариб, тик этган овозга қулоғини динг қилиб ётди, кейин ирғиб ўрнидан туриб, яланг бош, яланг оёқ муздай ерни босиб, эшикнинг тагига борди. Қўрқувдан юраги гуп-гуп ура бошлади. У ким ва нима мақсадда келганини билишни истарди. Оқбола оёғининг учида туриб, ташқарига мўралай бошлади. У Эломоннинг бақувватлигини биларди. Аммо тунги меҳмонундан ҳам гавдали кўринди. Улар сал нарида, ўн қадамча жойда гаплашиб туришарди. Аммо ташқари ҳам қоронғилигидан келган одамнинг кимлигини Оқбола сира илғаб ололмади. Фақат билолган нарса-си шу бўлдики, келган одам рус.

Тунги меҳмоннинг овози паст ва дағал эди. «Балки, Иван Курносиймикан?» — деб кўнглидан ўтказди Оқбола. Оқбола Иван Курносийдан қўрқарди. У чап кўкрагини чангаллаганча оғзини очиб, уларнинг

гапларига қулоқ сола бошлади. Аммо ташқарида шамол увиллаётгани учун қулоқлари фақат:

— Янги бўлис... бугун... Федоровни...— деган гапларнигина илғаёлди, холос.

Келган одам дўриллаб алланималарни узоқ гапирди, аммо Оқбола ҳеч нарса эшитолмади. Шундай бўлса ҳам хотиржам тортди. Тунги меҳмон шошмай гапирар, Эломон ҳам унга алланималар деб жавоб бсрарди. Кейин Эломон ҳам ундан нималарнидир сўради, келган одам жавоб берди. Оқбола тушундики, келган одам душман эмас.

Эломон ертўладан чиқишда, шошиб қолганидан, дуч келган нарсани устига илиб чиққан эди. У шамолда узоқ турулмади. Улар шамолдан панароққа — эшикнинг шундоққина тагига келиб гаплаша бошлади.

Энди Оқбола уларни кўрмаса ҳам гапларини аниқ-таниқ эшитиб турарди.

— Шундай... Федоров овнинг мазаси йўқ, деяпти. Балиқ сира йўқ, тушундингми? Эртага музга чиқмасаларинг бўлмайди, уқтингми?

Эломоннинг овози эшитилди:

— Муз ҳали юпқа, яхши қотиб улгурганича йўқ! Ҳозирча фақат қирғоқнинг ўзида тутиб турилса бўлади...

— Гап уқтириб кўр-чи! Гап шу — эртага денгизга чиқасизлар. Яна ўзинг биласан, менинг вазифам огоҳлангириш... Аммо, эҳтиёт бўл!

— Хўп! Раҳмат, биродар...

Келган одам соядай сирғалиб, нари кетди. Эломон бир нафас унинг орқасидан қараб турди-да, ичкари кириш учун пайпаслаб эшикни қидира бошлади. Оқбола шоша-пиша оёғининг учида юриб, ўчоқнинг олдига келди-да, кўрпанинг тагига кириб олди. Юраги дук-дук урарди. Оёқлари музлаб кетибди. У иложи борича бир текис нафас олишга ҳаракат қиларди. «Буниси қандоқ бўлди? У нима дегани? — юрагини ваҳима босиб ўйлаб ётарди Оқбола. — Эҳтиёт бўл... Бу нима дегани?» У жони борича вужудини қамраб олган титроқни босиб олишга ҳаракат қилди.

Эломон кийимини ечиб, ўрнига кирди. Секин орқасини ўгираётиб, оёғи Оқболанинг муздек оёғига

тегиб кетди. У Оқболанинг оёғини ўраб қўймоқчи бўлган эди, унинг ўзи Эломонга ўгирилди.

— Эломон!

— Нима дейсан?— Эломон ҳайрон бўлиб қаддини кўтарди.

Оқбола индамай унинг пинжига тиқилди. Эломон жойига ётиб, уни исита бошлади.

— Келган ким экан?— бир оз исигач, шивирлаб сўради Оқбола.

— Нима? Ким келди дейсанми?..— у ҳам шивирлаб қайтариб сўради, хаёлан Андрейнинг келганини ўйлаб. У ҳозир фақат хотинининг иссиқ баданию катта қорнини ҳис қилиб ётарди, холос. У хотинининг кўкрагини ҳам ушлаб кўрди. Унинг кўкраги ҳам катта, тикни эди.

— Нимани сўраяпсан?..— деб қайтариб сўради у. Худди шу пайт Оқболанинг қорнида нимадир тепиб, сал кўтарилди-да, кейин яна тинчиб қолди. Эломоннинг хаёлидан ўша заҳоти ҳамма нарса кўтарилди-кетди. У меҳри товланиб, ўша итарган жигаргўшаси тўғрисида ўйлай бошлади.

IX

Эломон қоронғи тушганда ётиб, тонг отмасдан уйғонди. Кўзини очганида ҳали яхши ўзига келмаган, уйқуга ҳам тўймаган эди. Кўзлари юмилиб, боши зирқираб оғриб кетяпти.

У яна мудрай бошлади. Аммо мудроқ ичида кундалик ташвишлари хаёлидан ўта бошлади. Шунда бирдан Мункенинг ўғли ўлгани ёдига тушди. Ўрнидан туриб, кўзларини уқалади. Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас ўзига келди. Мункенинг ўғлини одатга кўра бугун ерга қўйишлари лозим. Шу пайт бирдан Сариқ бола — Андрей ёдига тушди. Музнинг ҳали юпқалигини, шунга қарамай бугун денгизнинг анча ичкарисига кириб тўр қўйишлари кераклигини эслади. Эломон шуларни обдан ўйлаб олганидан кейин рус савдогарнинг олдига боришга ва ҳаммалари учун ундан бир кунга жавоб сўрашга аҳд қилди.

У даст ўрнидан турмоқчи бўлган эди, Оқболанинг пинжига тиқилиб, ширивгина ухлаб ётганини кўриб,

бирпас сабр қилай, деган фикрга келди. Овул аҳолиси осуда уйқуда, на Ализанинг йиғиси, на итларнинг ҳуриши эшитилади. Фақат девор орқасида шамол увиллайди, биқинида хотини пиш-пиш ухлайди.

Кейин хотини чуқур хўрсинди, аста, эркаланиб нималардир деб шивирлади, нариги ёнига ўгирилиб, устига кўрпа тортди. Эломон унинг нафас олишига қулоқ солиб ўтирди-да, кейин туриб кийинди, ташқарига чиқди. Ташқари ҳали қоп-қоронғи, шамол. Эломон бошини кўтариб осмонга қаради: милт этган юлдуз кўринмайди. Совуқ шамол юзни чимчилайди. Узоқдан, шамол орасидан, қулоққа аллақандай паст, доимий ғувиллаган овоз эшитилади.

У бир зум қулоқ солиб тургач, пастга қараб юриб кетди. У шошмай Мунке билан Ализани, ўзини, Федоровни ўйлаб борарди. Ҳадемай қирғоққа етиб қолди. Тунги шамол муз юзидаги қор учқунларини суриб кетибди. Эндигина бўзариб оқараётган тонг шуъласида муз кўм-кўк бўлиб кўринади. Эломон нағал қоқилган оғир этиклари билан муз устидан атайлаб гурс-гурс юриб кетди. Оёғи остидаги муз на чайқалар, на лопиллар эди. Тушибос кўрфазини муз қоплаб ётарди.

Эломон одатича, яна уч кун денгиз ичкарасига кирмай турсак бўларди, деб кўнглидан ўтказди. Тўлқин чоғида денгиз қирғоғидан нари кетган сари музнинг мўрт ва юпқа бўлишини Эломон яхши билади. У Федоровнинг бугун денгизга чиқишга мажбур қилишидан қўрқарди. Корхонаси бўшаб ётибди. Ўзи эса ўтакетган очкўз. Эломон Қудаймендени эслади. Қудайменденинг денгиз ёқасидаги балиқчиларни ёмон кўришини билади. Аммо бўлис сайловдан ўтган биринчи кунидеқ Федоровнинг олдига келишини сира хаёлига келтирмаган эди. Андрей нима деди?.. «Бу Салиқчилар — энг чувринди халқ! — деган эмиш Қудайменде Федоровга. — Ишлашга ҳушлари йўқ, хотинларининг иссиққина пинжига кириб ётишни яхши кўришади. Овулимда бошқалар ҳам яшашади-ку. Туриш-турмушлари туппа-тузук. Булар эса данга-саликларидан қочиб кетишган. Сен балиқ йўқ, дейсан. Бу ерда балиқ нима қилсин? Қўлларида балиқ тутадиган анжомларини олиб қўй, ҳаром ўлишсин.

Мен эса сенга овулимдан бақувват-бақувват йигитларни топиб бераман».

Ҳа, Қудайменде Федоровга шундай ташвиқот қилибди. Эломон олдин ҳам Қудайменде бўлис бўлгудек бўлса, аҳволимиз чатоқ бўлади, деб тўнғиллаб юрарди. Ноинсофнинг бўлис бўлган куниёқ келиб, ғаламислигини бошлаганини!

Эломоннинг тўғридан-тўғри Федоровнинг ўзига учрашга юраги дов бермади, аввал Иван Курносийга учраб кўрмоқчи бўлди. Иван аллақачон турган, у кечаги балиқ билан нонушта қилиб ўтирарди. Эшикни очиши билан Эломоннинг димоғига саҳроликларга ёт тузланган карам ҳиди гуп этиб урди.

— Ҳа, Эломон...— деб минғирлади Курносий; у оғзидаги луқмани ютиб, нонуштасини қилаверди. Кейин оғзини артди, аммо нафсини тиймай, яна бир бўлак балиқни қўлига олди.

— Хабарим бор, хабарим бор,— деди у пинагини бузмай, кейин яна балиқни чайнашда давом этди.— Кеча битта болакайлارнинг бандаликни бажо келтирибди... Биламан, уни кўмишларнинг керак. Федоровнинг олдига бор... Аммо эҳтиёт бўл!

Эломон ташқарига чиқди, бирпас ўйлаб туриб, ҳар қалай боришга қарор қилди. Федоровнинг уйдагилар ҳам аллақачон туришган, ёш, оппоққина бир жувон ошхонада, печканинг олдида куйманиб юрибди. Аёл Эломонни кўриб, стол ёнига ўтирди-да, уни томоша қила бошлади.

Аёл қозоқларни ёмон кўрарди, жирканарди улардан. Аммо Эломон унга маъқул тушди. У унчалик чиройли бўлмаса ҳам яғриндор, кўркам йигит эди. Кийим-бошлари ҳам ўзига ярашиб турибди.

Эломон одатда аёллардан тортинмасди. Аммо у фақат ўзларининг қозоқ аёлларинигина биларди, холос. Улар эса эркаклар олдида одоб сақлаб, ибo билан юришади. Кейин ўзларининг аёллари қоратўридан келган, қора соч, қора кўз бўлишади...

Бу оппоқ, тўладан келган аёл эса кўк кўзларини унга ҳаёсизларча тикиб ўтирибди. Унинг чанқоқ кўзларида яқинлашишга мойиллик очикдан-очик сезилади. Эломон ўзини йўқотиб қўйди.

— Бой уйдами?— деб сўради у қўрқа-писа.

Аёл ўрнидан турди, кўзларини қисиб, Эломон-

нинг бошидан оёғигача суқланиб назар ташлади-да, кейин ичкари уйга кириб кетди. Эломоннинг кўзи унинг болдирларига тушди. Болдирлари ҳам қозоқ аёллариникига ўхшамайди — оппоқ.

«Лаънати Федоровнинг омадини қара, шундай аёл-а!» — деб кўнглидан ўтказди Эломон, йўталиб, те-варак-атрофга разм солди. Кўзига биринчи ташланган нарса — каравот бўлди. Каравот ялтироқланган, устига оппоқ ёстиқлар тоғ қилиб уйиб қўйилган. Ёнига тутилган оппоқ тўрли парда полга тегай-тегай дейди. Адёл тагидаги юмшоққина пар тўшак билқиллаб турибди. «Мана шунақа ерда ухлашар экан-да, улар,— деб яна кўнглидан ўтказди Эломон.— Аблақларнинг омадини қара!» Кейин, кайфи бузилмаслиги учун, бугун Мункенинг ўғлини кўмишлари кераклигини, музнинг ичкарисига кириш хавфли эканлигини ўйлай бошлади.

Ичкари уйлардан бирида аёл кишининг кулган овози эшитилди. Кейин яна бирпас жимжит бўлиб қолди. Эломон кутиб зерикди, кейин сахройи қозоқлигига бориб, лаънати аёл қаёққа гойиб бўлди, Федоров қани, деб ичкарига қараб юрди.

Учинчими, тўртинчими хонага кирганда кўрса, Федоров бояги мочағарни ўпяпти, аёл эса Федоровнинг тиззасида ўтирибди. Аёл Эломонни кўриб, яна кула бошлади. Федоров эса қип-қизариб кетди. Аёлни тиззасидан итариб тушириб, шоша-пиша ўрнидан турди. Эломоннинг ёнидан ўта туриб, аёлнинг яна кўзлари сузилиб кетди.

Аёл чиқиб кетиши билан Федоров пишқариб, Эломоннинг устига юрди. Шундагина у бемаврид кириб қолганини тушунди ва хижолат тортиб кетди.

— Тақсир...— деб, ҳурмат билан гап бошлади у.

— Ҳа, сурбет!— деб қичқирди Федоров ғазабдан ловлагиси чиқиб.— Ҳа, нодон осиелик!

Эломон ранги қув учиб, кетига тисарилди.

— Тақсир...— деди у яна ялинган овозда,— Мункенинг ўғли оламдан ўтди...

Федоров шахдам юриб келиб, унинг оғзига тескари шапалоқ тортиб юборди.

— Сен қисиқ кўз ҳали уйимга бостириб кирадиган ҳам бўлдингми?— деб хириллаб уриша-уриша, Эломонни у юзи, бу юзига шапалоқ тортишда давом этди.

Эломон ранги қув ўчиб кетган бўлса ҳам ўзини ҳимоя қилмади.

— Тақсир,— дея ўжарлик билан яна такрорлади у, ёрилган лабларини аранг қимирлатиб.— Тақсир, муз ҳали юпқа... Бирор уч кун сабр қил, нима, бизни ҳалок қилмоқчимисан?

Федоров Эломоннинг оғзига мушт туширди-да, бақириб берди:

— Йўқол, итвачча!

Эломон боши билан деворга урилди, мадори кетиб йиқилаёзган эди, аммо ўзини тутиб қолди. Оғзидан тирқираб қон оқа бошлади. Эломон енги билан оғзини артиб, гандираклаб деворни тутганича ташқарига чиқиб кетди. Федоров орқасидан югурди, уни итларига талатмоқчи бўлди-ю, кейин ўзига келиб, шахтидан қайтди. Уйга қайтиб кириб, ўнг қўлини очиб қаради. Қўли шишиб, қалтироқ туриб кетибди. «Анави осиелик Қудайменде ҳаққа ўхшайди!— деб кўнглидан ўтказди у.— Эломон деса жони ҳалқумига келиши бежиз эмасга ўхшайди». Федоров яна қўлига қаради, силаб-силаб қўйди. «Аммо тумшуғига бошлаб туширдимми?»— деб ўйлаб, мамнун жилмайиб қўйди. Ўзини босиб олиш мақсадида чекди. Қўллари ҳамон қалтирар, ўнг қўлининг оғриғига чидаб бўлмасди. Қайта тамаки ўради, ҳузур қилиб чекди. Аммо қалқиб кетиб, кўзлари ола-кула бўлди, анчагача йўтал тутиб қолди. Нафасини сал ростлаб олганидан кейин, хотиржам чека бошлади. Пешана, бўйнидан тер чиқди.

— Ф-фу!— деди-да, стол ёнига ўтириб, хонани кўздан кечирди. Унинг назари озода, башанг кийинган ёш офицернинг фотопортретида тўхтади. Қовоғини уйиб, йўталиб қўйди. «Анчадан бери хабар йўқ, ишқилиб, худо асрасин, фронтга жўнатишмаган бўлсин-да».

Шу пайт ўзининг ҳам анчадан бери ўғлига хат ёзмагани ёдига тушди. Қоғоз, перо топиб, сиёҳдонга қаради. Қуриб қолипти. Стол ёнига ўтириб, хаёл суриб кетди.

Ўтган йили ўғли келиб, бой қўшнисини — биринчи гильдия савдогари Марковнинг қизига уйланган эди. Марков кейинги йилларда жуда кучайиб кетди. Аральскда биринчи бўлиб катта-катта уйлар, черков, меҳмонхона қурдирди, «Хива» номли акционерлар жа-

мияти ташкил қилди. Орол денгизининг балиқлари, Хива хонлигининг той-той пахталари, Хитойнинг чой ва ипаклари — ҳамма-ҳаммаси унинг қўлидан ўтарди. Марков билан қуда бўлганидан бери Федоровнинг ҳам ишлари юришиб кетди. Авваллари қўшни савдогарлар унга кун беришмасди. Дам туз тополмаса, дам Салиғига арава тополмасди...

Марков билан қуда бўлиши билан маймоқ Жагор лақабли рақобатчиси Егоров деган савдогарнинг танобини бир оз тортиб қўйишни илтимос қилди. Қудаси айтганини бажо келтирди. Ўтган йили маймоқ Жагор ёз бўйи туз тополмади. Бир йил давомида уч марта қанчадан-қанча балиқлари сасиб қолди.

Маймоқ Жагорнинг сасиган балиғини денгизга оқизаётгандаги кайфиятини кўз олдига келтириб, Федоров яна ишшайиб қўйди. «Ҳали шошмай тур, маймоқ аблаҳ! — ҳузур қилиб кўнглидан ўтказди у. — Ҳали шундай кунларни бошингга солайки!»

Федоров стол тепасига энгашиб, эндигина ўғлига: худога шукур, ишларим секин-аста юришяпти, деб хат битишга тутинган ҳам эдики, бирдан яна Эломон ёдига тушди. Хат ёзишга ҳафсаласи қолмади. Хатни нари суриб қўйиб, Иванни чақиришни буюрди.

— Балиқчиларнинг олдига бор, онасини... — деди у пишқириб. — Бориб айт, ҳозирнинг ўзидаёқ музга чиқишсин. Айт, агар музга чиқишмаса — ҳаммасини бўшатаман, биттасини ҳам қолдирмайман!

— Борис Николаевич, муз чиндан ҳам ҳали юпқа.

— Ҳой, қани, яна бир оғзингни очиб кўр-чи! Ё тўқликка шўхлик қиладиган бўлиб қолдингми сен ҳам?

— Ихтиёр сизда, Борис Николаевич, фақат, мен бу гапни ов анжомларимиздан айрилиб қолмайлик, деб айтувдим-да.

— Ҳа! Шундай демайсанми? Уларга янги тўрларни берма. Эскилари ҳам бўлаверади. Ҳали балиқ айтарлик кўп бўлмаса керак...

Иван ҳаммасини тушуниб, хонадан чиқди. Федоров деразанинг ёнига бориб, унинг тез-тез юриб овул томонга қараб кетаётганини кўрди, мийиғида кулди. Бундан уч йил муқаддам, Федоров, тасодифан шу корхонани сотиб олиб, Орол денгизига келишга қарор қилганди. Болаларнинг ўқишлари ҳали тугамагани

учун хотини уйда қоладиган бўлди. Федоров бир ўзи жўнамоқчи бўлди-ю, сироқ хотин кишисиз узоқ қандай яшайман, деб ўйланиб қолди. Федоров қозоқ аёлларини хушламасди. Аммо жўнаб кетгунча ҳам сира бўш фурсати бўлмади. Ана ўшанда ўзидан-ўзи омади келиб қолди. Бир куни черков ёнидан ўтиб кета туриб, кўзи ёшгина бир тиланчи қизга тушиб қолди. Федоров извошидан тушиб, қизга яқинроқ борди. Тиланчи қизнинг кийимлари бир ҳолатда эди. У қизни яхши кийинтириб, яхши едириб-ичирса қандай бўлишини кўз олдига келтирди. Дурустгина бўладигандек туюлди... Қиз бечора етим экан. Федоров у билан дарров тил бириктириб олди.

Энди у қизни бирга олиб кетиш йўлини излай бошлади. Федоров нима бўлганда ҳам хотинидан қўрқарди. Шунинг учун у, хотинини чалғитиш мақсадида, тиланчи қизни Иванга олиб беришга қарор қилди. «Аҳмоқ!— деди у Иванга.— Узинг ким бўлсан? Бир чигирткасан, ҳолос! Мен сенга раҳнамолик қилмоқчиман! Сен уни қашшоқ демай қўя қол. Озгина сеп ҳам бераман. Сенинг шу қизга уйланишингни истайман, вассалом! Уқдингми? Ҳар қалай, хафа қилиб қўймайман».

Иван аввалига ўзини у ёқ-су ёққа ташлаб кўрди, кейин истар-истамас рози бўлди. Черковга боришганда эса, Иван Курносий юзига тўр тутган қайлигини кўриб, оғзи очилиб қолди: кечагина тиланчилик қилиб юрган қиз жуда очилиб кетган эди. Федоров ўртада турган эмасми, эриб кетган Иван уни ҳамма-нинг кўзи олдига қаттиқ қучоқлаб, чўлп-чўлп ўпди.

Федоров Иваннинг ўпичини эслаб, ҳозир ҳам ижирганиб, оғзини енги билан артди ва:

— Аҳмоқ,— деди тиржайиб.

Х

Иван ҳар гал Шурани кўрганида анчагача ўзига келолмайди, шум фикрлар хаёлидан сира нари кетмай қолади. У балиқчиларнинг овулига ҳам қовоғи солиқ кириб келди.

Иван балиқчиларни тўплаб ўшшайганча Федоровнинг суйруғини уларга хабар қилди. Бугун денгизга чиқишлари шарт. Агар яхшиликча чиқишмаса, Фе-

доров ов анжомларини олиб қўяди. Иван кўпоснинг буйруғини хабар қилгандан кейин Эломонга қаради. У балиқчиларнинг Эломонга бўйсунушларини ва кўп нарса унга боғлиқлигини яхши биларди. Аммо Эломон нима ҳам дея оларди? У бошини қуйи солганча, оёқ остидаги бир нарсага тикилиб ўтирарди. Эломон Федоровнинг очкўзлигини ҳам, ҳар қандай пасткашликдан қайтмаслигини ҳам яхши билади. Шунинг учун у ҳозир бу ишга аралашини истамади. Майли, балиқчиларнинг ўзлари ҳал қилишсин, деган фикрга келди.

Балиқчилар маслаҳатлаша бошлашди. Ундай деб ҳам ўйлаб кўришди, бундай деб ҳам. Хуллас, овга чиқилмаса бўлмас экан, деган қарорга келишди. Энди денгизга чиқишга розилик беришганди, бирдан Каленнинг дўриллаган овози эшитилди:

— Бўпти, денгизга чиқсак чиқармиз. Аммо боланинг жасадини қачон ерга қўямиз? Буни ҳеч ким ўйламас экан-да...

Ҳаммалари яна сукутга толиб, бош қашлаб қолишди. Чиндан ҳам болани бугун ерга қўйишмаса бўлмайди. Мунке тонг отгандан бери бошини икки кафти орасига олганича, қилт этмай ўтирибди. У Каленнинг овозини эшитиб бошини кўтарди, милқлари қип-қизариб кетган кўзлари билан ҳаммага бир-бир қараб чиқди.

— Майли, биродарлар,— деди у. — Тентак Шувдирсиз бари бир кунимиз ўтмайди. Иложимиз қанча... Ўдикларни ўйлаб нима қиламиз, тирикларни ўйлайлик, ўшаларнинг ташвишини қилайлик. Эртага кўмармиз... Балки барвақтроқ қайтсак, шу бугуноқ улгурармиз. Балиқчилар, майли, денгизга чиқсак чиқа қолайлик...

— Музга чиқиш керак бўлса, чиқамиз, иложимиз қанча, — деди Эломон ҳам ўрнидан тураркан. Шундай деб, у, бошидаги пешанабоғини тўғрилаб қўйди. — Юринглар!

Биринчи бўлиб Эломон ташқарига чиқиб кетди, кейин бошқалар ҳам йўл-йўлакай белбоғларини боғлаб, тугмаларини солиб, ташқари чиқишди.

Ташқари совуқ. Увиллаб изғирин шамол эсади, қаттиқ қор учқуни бетларни тимдалайди. Эломон шамолга орқасини ўгириб, осмонга назар солди. Юра-

ги сиқилди. Кейинги кунларда кўнгилсиз воқеалар кўпайиб кетяпти: бир ёқдан денгиз вақтида музламай қийнаса, иккинчи ёқдан бошларига, мана, ўлим — кулфат тушди.

Эломоннинг ёнига балиқчилар келишди. Мунке, Дўс, Рай... Улар бир зум индамай туришди. Изиллаб эсаётган шамол кўзларни ёшлантиради...

— Ҳа... Ҳаво бузилди.

— Бўрон бўладиганга ўхшайди, а?

— Шимолдан эсиб қолса, музни қирғоқдан узиб кетиши ҳам мумкин.

— Тентак Шувдир билан гаплашиб кўрсакми-кан-а?

— Ёпирай, у билан гаплашиб бўлар эканми?

Балиқчилар тўплана бошлашди. Бир вақт Итжемес ҳам келиб қолди. Итжемес Суев чолнинг кичик иниси эди. Уни бу йил уйлантиришган. Аммо бундан ҳеч қандай натижа чиқмади. У ишёқмасгина, нимжон, сергап йигит. Ҳушига келса ишлайди. Баъзан аравакашлар билан шаҳарга тушади, баъзан балиқчилик қилади. Музда бир неча кунгина ишлайди-да, кейин чарчадим, совқотдим деб, уйдан чиқмай ўтираверади.

Суевга ҳурматлари юзасидан, балиқчилар уни улушдан маҳрум қилиша олмасди. Ўтган йили ишламаса ҳам улуш ажратиб, уни қиши билан боқиб чиқишди. Энди Итжемес яна уларнинг пинжларига суқилиб олди, аммо денгизга чиқишга сира тоби йўқ.

Итжемеснинг устида шаҳарга тушганида руслардан сотиб олган эски калта камзул. Енгини қайириб олибди. Шунда ҳам камзул унга анча катта. Рай унинг камзулига қараб турди-да, хафалиги ёдидан кўтарилиб, кулиб юборди.

— Ҳа-а, — дея масхараомуз гап бошлади у, — сенмидинг, мен бўлсам қайси ўрис бой келаётган экан, деб ўйлабман, жигар?

Итжемес, дудуқлана-дудуқлана сайраб кетди.

— Б-силасанми, ил-илгари қора кийганлардан қ-қўрқардим. Ж-жа қ-қўрқардим! Энди ў-ўзим қ-қора кийиб олдим. Ҳеч кимдан қ-қўрқмайдиغان бўлдим!

Итжемес бирдан нафасни ичига ютиб, денгизга қаради. Бошқалар ҳам ўша томонга қарашди. Итжемес ваҳимага тушиб, кўзларини пириллатди.

— Нима б-бало, м-музга чиқмоқчимисизлар? — баттар дудуқлана бошлади. — М-майли, оқ йўл с-сизларга! О-овларинг б-бароридан келсин!

Итжемес бирпас жим қолди, кейин у ҳам музга чиқадиган бўлди.

— М-мени ҳам о-ола кетинглар! Ов ҳам ўртада, тирикчилигимиз ҳам бир, лаббай?

Балиқчилар уни қайтармоқчи бўлишди, аммо у бурнининг катагини кериб, ўжарлик қилиб туриб олди. Ҳеч ким унинг гапига қулоқ солмади. Ҳар қанча шовқин кўтаргани билан ҳеч ким гапини эшитмасди.

Рай унинг бурун катаklarига қараб турди-турди: «Вой бўй, бурнининг катаги худди туяникининг ўзгинаси-я!» — деб кўнглидан ўтказиб қўйди хурсанд бўлиб.

— Қуда, ҳо қуда, шошмай тур! — деди унга қараб.

— Й-йўқ, т-турмайман, — деди Итжемес.

— Аввал эшитсанг-чи!

— Э-эшитмайман! — Итжемес қатъият билан тўр томон юрди.

Эломон қайнатасининг инисини унчалик хуш кўрмасди. У балиқчиларга қовоғини солиб, бош ирғаб қўйди-да, уйига кириб кетди. Оқбола ўчоқ ёнида лоқайдгина ўтирарди. Эломон унга хафалигини сездирмоқчи эмас эди, аммо у Эломоннинг юзига бир қарашнинг ўзидаёқ унинг кайфи бузуқлигини пайқаб олди. Қўрққанидан ирғиб ўрнидан туриб кетди.

— Менга қара, сен хавотирланма, — Эломон шундай деб уни юпатмоқчи бўлди, аммо нима дейшини билмай дудуқланиб қолди. — Биз ҳозир... ҳалиги... музга кетяпмиз. Қўлқопим қаерда эди...

Эломон қўлқопини қидиришга тутинди. Оқбола қўлқопини бир зумда топиб берди. Эломон чиқиб кетётган эди, Оқбола енгидан ушлади.

— Хатарлими? — деб сўради у ташвишланиб.

— Йўқ, унчаликмас...

— Мендан доим яширганинг яширган, — деди Оқбола сўник овозда ва тескари қаради. Оқбола нима-

дандир қўрқар, аммо нимаданлигини ўзи ҳам аниқ билмасди. Тўғрироғи, у ҳамма нарсадан қўрқарди. Мана бугун кечаси аллаким келиб, уни қандайдир хавф-хатардан огоҳлантириб кетди. Кейин Эломон уйга оғзи-бурни қора қонга беланиб қайтди...

Эломон бирпас нима қилишини билмай турди-да, кейин хотинини қучоқлади.

— Менга, негадир бугунги об-ҳаво ёқмаяпти. Шимол томондан булут бостириб келяпти. Шамол Сор. Лекин сен қўрқма, биласан-ку, бундан ҳам оғир шароитларда ишлаганимизни.

Эломон чиқиб кетмоқчи эди, Оқбола яна ушлаб қолди.

— Ҳаво жуда ёмон,— деди у ваҳимали қараб. Унинг лаблари дир-дир титрар, ранги қув ўчиб кетган эди. — Юрагимни аллақандай ваҳима босяпти. Эшитяпсанми, Эломон, жоним, бугун мени ёлғиз ташлаб кетма, ўтинаман. Нимадандир қўрқяпман...

Оқбола бошини Эломоннинг кўксига қўйди. Эломон хотинининг бошини силай бошлади. «Туғиши яқинлашиб қолган, шунинг учун қўрқаётган бўлса керак, — деб ўйлади у. — Биринчи фарзандимиз. Биринчисида ҳамма ҳам қўрқса керак-да».

Эри чиқиб кетгач, Оқбола уйнинг ўртасида қимир этмай туриб қолди, фақат ўт бўлиб ёнаётган юзини эшикнинг кесакисига босди. Бир зумдан кейин кетига ўгирилиб, бўм-бўш хонани кўздан кечирди. Чўлда яшаган одамга аҳвол бутунлай бўлакча бўлади. Ўтовингни тикканингда теварак-атрофда қўй, туялар ўтлаб юради, болалар итлар билан ўйнашиб, у ёқдан-бу ёққа югуришади, ўчоқларда олов ёнади — хуллас, чўлда ҳаёт қайноқ, жўшқин кечади. Ўтовлар йиғилганда эса ҳамма бошқа ерга кўчади, жўшқин ҳаёт энди ўша ерга кўчади. Кўчманчилар ташлаб кетган ер бир зумда ҳувиллаб, ўрнида ахлат, кул, чанг қолади, холос. Оқбола бўм-бўш уйига разм солиб туриб, уни ўша кўчиб кетилган ерга ўхшатди. Агар кечгача шу уйда ёлғиз ўтирадиган бўлса, назарида, зерикканидан торс ёрилиб кетадиганга ўхшади. Аъзойи бадани зирқираб оғриб, оёқ-қўли оғирлашиб кетаётгандай бўлди. Кейинги вақтлар унда тез-тез шундай ҳолат юз берар, ўшанда бирпас гаплашиб ўтириб келай дес, Ализанинг олдида чиқар-

ди. Мана энди Ализа бечора ғам-аламдан куйиб, кул бўлиб ўтирибди. Ишқилиб, ўшандай кунлардан худонинг ўзи асрасин-да!

Оқбола бирон нарса билан машғул бўлай деса, ҳеч нарса ўйлаб тополмади. Ўтин, сув ғамлаб қўйилган. Уй ораста қилиб йиғиштирилган. Оқболанинг оёғи оғирлашиб қолганидан Сери Эломон барвақт туриб, шу ишларнинг ҳаммасини ўзи қилади. Оқбола бекор ўтиргандан кўра гўжа қилишга аҳд қилди. Қўшниларниқига чиқиб ўғир олиб чиқди. Кейин бир коса бугдойни туйиб, қозонга солди. Шамол уриб, мўри тутунни торгмасди. Тутун уйга қайтавергач, ертўлада нафас олиш оғирлашиб қолди. Оқбола эшикни ланг очиб қўйди. Худди эшикнинг тагида шуни кутиб тургандай, остонада Қорахотин пайдо бўлди.

— Мен уйингга ўт кетибдими дебман, — деди у Оқболанинг ёнига келиб ўтираркан. — Эҳ-ҳе, ҳаво бугун бирам айнедики! Ишқилиб, ҳаммамиз ҳам анави Ализага ўхшаб қора кунга қолмасак бўлгани.

Оқбола юраги ғаш тортиб, қунишиб олди. Қорахотин эса аксига олгандай нуқул ўлимдан, очарчиликдан гапиреди, ўзининг тахминларини ўртага ташлайди. У шундай ваҳима қилиб гапирардики, Оқболанинг кўнгли баттар ғаш тортиб кетди.

— Ҳозир ўтинга борган эдим. Музни кўриб келдим. Улай агар, бир энлигам келмайди. Оёқ қўйсанг, қисирлайди.

Оқболаминг аъзойи баданини совуқ тер босиб, қорни бураб оғриди. Қўрқиб кетганидан ранги қув ўчиб, кўчалари катта-катта очилди.

— Худо хайрингизни берсин... Бас қилинг!— деб илтижо қилди у Қорахотиндан.

Қорахотин ярқ этиб Оқболага қаради-да, шанғиллаб гашира бошлади:

— Ёт, тезроқ ёт, худо кўрсатмасин, тагин бир фалокат юз бериб ўтирмасин! Қўрқдингми? Боланг неча ойлик бўлди? Бўлса, етти ойлик бўлгандир-да? Кўп димоғдор бўлма, худога сирин... Етти ойлик бола осонроқ туғилади, ҳали кичкина-да... Жуда хатарли вақтинг экан — ҳомиланг етишиб қолибди, тушундингми?

— Вой, мени ўз ҳодимга қўйсангиз-чи...— деб илтижо қилди Оқбола зориллаб.

Қорахотиннинг ранги қув ўчиб кетди. Учиб кетдимас, кўкариб, тошга айланиб кетди. У зарда билан:

— Ҳали шунақами? — деди-да, ирғиб ўрнидан турди. — Менинг гамхўрликларим эвазига шуми? Ҳали мен сенинг тинчингни буздимми? Биринчи туғиши, деб мен унга маелаҳат берсам, бунинг гапини қаранглар? Ахир мен кимнинг ташвишини еялман, шунинг-ку? «Мени тинч қўйинг!» эмиш-а! Вой қорнинг ёрилгур! Вой қуриб, қақшаб кетгур-эй!

Қорахотин чиқиб кетди. ОқСола титроғини аранг босиб, эрини ўйлай бошлади. Бу қора алвасти тоза юрагини чиқариб юборди. Оқбола ортиқ уйда ўтиролмайд қолди. Ташқаридаги яхдай шамол бирпасда суяк-суягигача ўтиб кетди. Оқбола ҳаллослаб, тева-рак-атрофига аланглади. Ҳамма ёқни қора булут қоплаб келяпти. Майда, қуруқ қор ҳали ҳам учқунлаб турибди. Кўм-кўк музнинг айрим қисмлари қордан оппоқ чойшаб ёпинибди. Узоқдаги балиқчилар кўзга қора нуқта бўлиб кўринишади. Улардан нарида денгиз ҳали музламаган, қорамтир, ҳалқа-ҳалқа сув ҳув уфққа бориб туташади. Уша томондан — тўлқинланиб ётган сув томондан шамолнинг увиллашини босиб паст, аллақандай ҳайқиритқ овози келади.

Оқбола денгиз қирғоғига қараб кетди. Назарида, шамол берган сари зўрайиб бораётганга ўхшарди. Қирғоқдаги ярим-ёрти ётиб қолган, синиқ қамишзор, қуруқ шовиллаб, шитирлайди. Қирғоққа яқин ерда ҳалқоб сув кўринади, муз юзига ҳам қизғиш сув силқиган. Баъзи ерларида муз ёрилган, қирғоқдан кўчган. Музи ёрилган ерларда сув жимир-жимир қилиб ётибди.

Оқбола қаттиқ қўрқиб кетганидан оёқларида аранг турарди. «Эй худойим! — деб илтижо қилди у. — Эломонни ўз паноқингда асра, бошқаларни ҳам. Биз бечораларни етим-есир қила кўрма!» Оқбола кетига қайтди. Уй совуқ, тутунга тўла эди. Гўжа қайнаб чиқмабди. Бугдой тагига чўкиб, бўкиб қолибди. «Вой худойим-эй! — юраги сиқилиб, яна балиқчиларни ўйлади у. — Нега кетди-я, нега ҳаммалари бугун музга чиқиб кетишди-я!»

Оқбола қўлини қора куя қилиб, буруқсаб ётган қамишни ўтхонага итариб қўйди. Шу пайт ўчоқ қат-

тиқ гувиллади. Ҳавонинг тортиш кучи шунчалик катта эдики, Оқболанинг қўлидаги қамишни учириб кетишига оз қолди. Оқбола чўчиб тушди. Нима қилишини билмай, ўзини ташқарига урди. Остонада қоқилиб йиқилди, аммо ўша заҳоти ирғиб туриб, этагини кўтариб юқори чиқди.

Осмон тим қора тусга кирган. Булутлар тўлқин бўлиб, Оқболага қараб оқиб келяпти. Шимол томондан ваҳимали шамол эсяпти. Осмонда алланималарнинг парчаси учиб юрибди, қум кўзга игна сўлиб қадалади. Шамол Оқболанинг бошидан рўмолини учириб кетди. У нафаси қайтиб, эшик кесақисига ёпишиб олди-да, денгиз томонга қаради. Аввалига у ҳеч нарсани кўрмай қолди, назарида, уни аллаким жон-жаҳди билан савалаётганга, қўлини кесақидан узиб олишга уннаётганга, дарё томонга итариб, кўтариб ташлаётганга ўхшаб туюлди. Сочлари юзига ёйилиб, тўзиб кетди. Оқбола сочларини орқасига қайриб, чангаллади-да, яна денгизга қаради. У муз қирғоқдан узилиб, ичкарига сузиб кетаётганини кўрди.

— Эломон!.. Эломон!..— дея даҳшат ичида қичқирди, аммо овози паст эшитилди. У юз тубан йиқилди. Шу пайт қорнининг тагида қаттиқ оғриқ пайдо бўлди. У алам ичида чалқанчасига ўгирилди ва кўкариб, моматалоқ бўлиб кетган лабини тишлади. Яна қаттиқ чинқирди. Уни тўлғоқ тута бошлаган эди.

XI

Оқ пўстин кийган Жўлмурот бичилган илдам туяга миниб туяларни ҳайдаб келяпти. У бировларнинг олдида ийманиб турарди. Туялар орасида эса ўзини бутунлай бўлакча ҳис қилади. У туялар тўғрисида нимани билиш лозим бўлса, ҳаммасини билади. Туялар бунини билишар ва итоаткорлик билан унга бўйсунушарди.

Жўлмурот туяларини денгизга қараб ҳайдаб келяпти. У айниқса бурни ҳали тешилмаган малла туяни сира назаридан қочирмайди. Уни ҳеч ўз ҳолига қўймайди, сал уурдан четга чиқса, қувлаб, кети-

га қайиради. Туяси жим юрса Жўлмурот ҳам хотир-жам бўлади. У уюрни доим кўздан кечириб туради, агар тинч бўлса, кўзи билан малла туясини қидиради. У оёғи узун, паҳмоқ туясини жуда яхши кўради. Унга боққанида дили равшан тортади. Шунинг учун унинг шўхликларини ҳам кечираверади. Ҳатто у бўталоқларни хафа қилиб, қулоғидан тишлаб бўкиртирганида ҳам ичида: «Ҳа, баракалла, бошла! Қулоқсизнинг қулоғидан бир чўзиб қўй-чи!» деб қўяди. Бу йил малла туяси ҳаммадан олдин туғади. Шунинг учун Жўлмурот бойнинг хонадонидаги ҳамма аёллар билан бир чеккадан уришиб чиқди. Ез бўйи юк ташигани қўймади. Ҳозир эса туясининг ой-куни жуда яқинлашиб қолган.

Жўлмурот уюрни тез ҳайдаб кетяпти. У малла туясининг ҳаллослаб, югуришга қийналаётганини кўриб турган бўлса ҳам дам бермай ҳайдаб келяпти. Ҳозир у бошқа нарсанинг ташвиши билан банд. У қўрқув билан қора булут бостириб келаётган осмонга қараб, кейин, кетига назар ташлаб қўяди. Оғир қора булутлар уни изма-из қувиб келаётганга ўхшайди. Одатда ҳаво ўзгарадиган бўлса унинг кафти билан то-вони мис бўлиб қизиби, суяклари зирқирар, белига оғриқ кирарди. Ҳозир эса, назарида, бўғинларининг орасига қум кириб қолган-у, ўшалар шиқирлаётганга ўхшайди. Пўстинининг қўлтиғи тагидаги тешикдан муздай шамол кириб биқинини музлатяпти. «Вой-бўй,— деб кўнглидан ўтказди у.— Иш расво-ку! Тоза ёмон бўладиган бўлди-ку! Наҳотки бўрон турса?!»

У тез-тез денгизга қараб қўяди. Балиқчиларнинг муз устида борган сари узоқлашиб кетишаётганини кўриб келаётганди. Ана, улар бора-бора нуқтага айланишди. Тўхташди шекилли. Бундан чиқди, музнинг этагига етишган. Эломон анча сахий йигит. Жўлмурот ундан неча марта улуш олган. У ҳозир Эломон бугун ҳам сир оз насибалик берса ажаб эмас, болаларим, хотинимни бир балиқ шўрвага тўйдирардим, деган умидда келяпти. Бу фикр унинг руҳига илиқлик бағишлайди, ҳатто бўғинларининг оғриғи ҳам бир оз камайгандай туюлади.

Туялар денгиз бўйидаги шўрхок ерларда, одатда, яхши ўтлашади, ҳеч қаёққа кетиб қолишмайди.

Жўлмурот уюрни денгиз ёқасига ҳайдаб келиб, туядан тушди, йўлбоши катта кул ранг туясининг оёғига эҳтиётдан тушов солди. Энди у ҳеч қаёққа қочмайди, уюр ҳам унинг теварагида ўтлаб юраверади.

Жўлмурот денгиз ёқасига қараб кетди. Қирғоқда икки қора кийимлик одам турарди. У диққат билан қараган эди, Иван Курносий билан Андрейни таниди. Жўлмурот узоқдан жилмайиб, бош ирғаб кетаётган эди, аллаким орқасидан келиб қаттиқ итариб юборди. У ўмбалоқ ошиб кетди. Орқасидан келиб урган қасирга экан. Бу ҳол шу қадар қўққисдан ва қаттиқ юз бердики, бунинг нималигини Жўлмурот бир ўмбалоқ ошиб, қум устига ўтириб қолганидан кейингина тушунди.

Чанг кўтарилиб, қамишлар ер бағирлади. Ҳамма ёқ зимистон бўлди-қолди. Жўлмурот ҳам, Андрей, Иван Курносий ҳам музнинг қирғоқдан кўчиб, оралиқда ҳалқоб сув пайдо бўлаётганини бир вақтнинг ўзида кўришди. Муз қирғоқдан бир илон изи бўлиб узилиб, денгизга қараб сурилиб кета бошлади.

Буни кўриб Андрей шошиб қолди, қайиққа қараб югурди.

Кетидан Иван билан Жўлмурот ҳам югуришди.

— Нима қилмоқчисан? — деб бақирди Иван кетидан югуриб кела туриб.

— Балиқчиларни қутқариш керак!— Андрей қайиқни тумшуғидан ушлаб, сувга тортиб тушира бошлади.

— Тфу! Жинни бўлдингми?!— деб бақириб берди Иван Андрейни қўлидан тортиб.— Сув босади, бўронни кўрмаяпсанми?!

— Ахир қара, одамларни ичкарига суриб кетяпти-ку!

— Қўявер, суриб кетса суриб кетавермайдими...

Иван Курносий энгашиб, қўлқопи билан юзини яширганича нари кетди.

Андрей ҳайрон бўлиб қолди. Иваннинг кетидан қараб турди-да, кейин денгизга назар солди, Жўлмуротга қаради.

— Жўлмурот!— деб қичқирди у, чунки шамолнинг

зўридан ҳеч нарсани эшитиб бўлмасди.— Ёрдамга борасанми?

Жўлмурот индамай бош ирғади. Иккалалари қайиқни итариб сувга туширишди. Худди отга минаётган одамдай бир оёғида сакраб-сакраб туриб, Андрей қайиққа ирғиди. Музлаб қолган пўстини билан тарақатуруқ қилиб, ниҳоят, қайиқнинг тумшуғига чиқиб олди-да, ичига юмалади. Қайиқ қирғоқдан жилди.

Жўлмурот қандай хатога йўл қўйганини шундагина тушунди. У умрида сувга тушган эмас, қайиқда ҳам сузмаган эди. Денгиздан ўлардек қўрқарди. Ҳозир ҳам қайиқнинг чеккасидан маҳкам ушлаб, қимирлашга қўрқарди.

Шамол уларни муз кетидан суриб кетди, Андрей эшкакни эшарди. Қирғоқда ҳали айтарлик тўлқин йўқ, фақат сув шалоплаб қирғоққа уриларди. Шамол эса кучайгандан-кучайиб, сув бетини оқ кўпик босди, ҳавода эса сув зарралари. Жўлмурот ўлим билан юзма-юз келганини сизди, аъзойи бадани музлаб, кўзини чирт юмиб олди. Андрей тинмай эшкак эшар, улар музга етай-етай деб қолишган, муз эса секин-аста денгизга сурилиб кетмоқда эди. Тўлқинлар ҳам борган сари йириклашиб, баланд-баланд кўтарилиб, қайиқнинг қўйруғига келиб урилмоқда. «Ёш болаларимизнинг кўз ёши оқмасин-да, худо...» — дея пичирларди Жўлмурот.

Қирғоқдан узоқлашишгани сари зимистон уларни қаърига тортиб бормоқда эди. Гўё олам қоп-қора муз парчасига айланган-да, улар эса унинг орасида қолиб кетишган. Қирғоқ билан муз оралиғи уч чақиримча келади. Ана шу оралиқни эса тартибсиз тўлқин ўз гирдобига олган. Тўлқин қайиқнинг қўйруғидан ҳам, ёнидан ҳам, қатто тумшуғидан ҳам ура бошлади. Эшкак эшишнинг иложи қолмади. Андрей тушкунликка туша бошлади. Жўлмурот, ҳуши бошидан учиб, Андрейнинг оёғига ёпишиб олганича, кўзларини чирт юмиб: «Ёпирай!..» деб гудранарди, холос. Унинг сийрак соқолдан сув томар, ўзи исиб шалаббо бўлиб кетган эди. Андрей ҳам шалаббо бўлиб кетди. Аммо тинмай эшкак эшаверганидан, исиб, бўғриқиб кетди. Калта камзулини ечиб, қайиқнинг ўртасига улоқтирди.

Балиқчиларни қувиб ета олишларига кўзи етмай қолгандан кейин, у қайиқни кетига бурди. Кеч тушиб қолган, ҳамма ёқ зимистон. Шамол энди қирғоққа ҳам

тўлқинларни қувиб боряпти. Андрей ўзини иложи борича орқага ташлаб, жон-жаҳди билан эшкакни эшгани билан, тўлқин қайиқни денгиз ичкарасига суриб кетмоқда.

Жануб томонда тим қора-кул ранг булутларни сал ёриб, қуёшнинг кўзи кўринди. Ана шу бир парча қуёш нури ер бағирлаб илдам сузаётган булутни ёритди. Булутнинг бағри гўё чўл, адирлардан сургалиб ўтиб баттар чувриндиси чиқиб, қонаб кетгандек қизғиш кўринарди.

Андрей, агар ҳозир қуёш ботса, денгиз юзини қиш туни қамраб олишини тушунди. Жўлмурот қайиқнинг ўртасида у ёқдан-бу ёққа чайқалиб ётар, калима келтиришни ҳам унутиб, овози борича увиллаб йиғлашга тушганди. Лаблари кўм-кўк кўкариб кетган, оёқ-қўлида жон йўқ — музлаб бормоқда.

Андрейнинг юрагини ваҳима босди, энди омон қолишларига ортиқ кўзи етмаса ҳам, бели қотиб қолса ҳам жон-жаҳди билан эшкакни эшаверди.

Шовиллаб бостириб келган навбатдаги тўлқин эшкакни синдириб юборди. Қайиқ гир-гир айланди. Кейин қаноти синган қушдай сурилиб, денгиз ўртасига қараб кетди.

— Мана энди тамом...— деди худди енгил тортгандай Андрей, кейин у ҳам қайиқнинг ичига ётиб олди.

Тўлқинлар шовқин-сурон билан суриб кетди, қуёш ботиб, олам зимистон бўлди-қолди. Атрофларида шамол ва тўлқин синдирган музлар кўрина бошлади. Баъзан қайиқлари ўша муз парчаларига урилиб-сурилиб кетарди. Боя терлаб-пишиб кетган Андрей секин-аста совий бошлади, кейин музлаб, жим бўлиб қолди. Уни аллақандай лоқайд бир туйғу қамраб олди. Шунда ҳам у, бу аҳволдан чиқиш йўлини ўйлаб ётарди. У ҳозир қардаликларини билмасди, аммо кўрфаздан денгизга чиқаверишда Қоратуп деган қоя борлигини эслади. Унинг бирдан-бир умиди шуки, Беларан этагидан кўчиб келаётган муз бир қаноти билан қояга тиралиб қолса ажаб эмас.

Агар қояга бориб тақалмаса, унда уларни жануби-шарққа, қорақалпоқлар томонга суриб кетади, ана унда ҳалокатга учрашлари аниқ. Атрофларида муз қалинлаша бошлади, қайиқлари музга тез-тез урилиб ке-

тарди. Жўлмурот йиғлашдан тўхтади. У қайиқнинг тагида шундоққина сувга ботиб ётарди. Улар муз парчалари орасига кириб қолишди. Энди қайиқлари деярли чайқалмасди ҳам. Аммо шамол бояги-боягидай увиллашини қўймайди. Теварак-атрофларидан парчаланган музнинг қасир-қусури эшитилади. Қайиқ яна қарсиллаб, бир силкинди-да, типпа-тик бўлиб қолди. Тахта синиғи Андрейнинг оёғини қисди. Андрей бир амаллаб муз устига ўтиб олди-да, жон-жаҳди билан «Жўлмурот!» деб қичқирди. Жўлмурот индамади. Шунда Андрей тирноқлари қайрилиб синишига ҳам қарамай уни музлаб қолган пўстинидан торта-торта муз устига чиқаргач, енгил нафас олди.

— Ҳой!— деди у Жўлмуротни силкитиб.— Ҳой, эшитяпсанми, менга қара, ҳой...

Жўлмуротнинг оёқ-қўли қотиб қолганини шундагина пайқади. Жўлмурот аллақачон ўлиб қолган эди. Андрейнинг юраги ёрилаёзди, жон ҳолатда уни судрамоқчи бўлди. Бир вақт ҳуши ўзига келиб, ўликни ўз ҳолига қўйди. Кейин, девоналарча доводираб, шамол сурган томонга юриб кетди. Шамолга қарши юришга эса ҳоли келмасди. Бир ерда ўтиришнинг ҳам иложи йўқ, акс ҳолда музлаб қолиши ҳеч гапмас. Қоронғида кўзи илғамай, муз ёриғига тушиб кетди. Олдинга интилган эди, юз тубан йиқилиб, юз-кўзини тирнаб юборди. Бирпас жим ётгач, яна чиқишга уриниб кўрди. Қаттиқ эсаётган шамол муз юзидаги қорни суриб кетган, у ойнадай тиниқ ва силлиқ бўлиб қолган. Андрей дам тирсақлари, дам тиззаларини тираб ўрнидан туришга ҳаракат қиларди, аммо шамол қаддини ростлагани қўймас, у яна ётиб оларди.

Андрей шундоққина муз этагида, битта оёғи сувга ботганча ётарди. У на эмаклаб нари сурила олади, на ўрнидан тура олади. Унинг сувга ботган оёғи сирқираб оғрирди. Андрейнинг боши айланиб, вақт-вақти билан, назарида, оёғини қайнаб турган қозонга тикаётгандай бўларди.

У илондай тўлғанар, аммо ётган жойидан жилломасди, оёғи ҳамон сувга ботганича ётарди. Андрей тирноқлари билан музни таталай бошлади. Тирноқларини шилиб юборди. Томирлари тортишиб, гужанак бўлиб қолди. Аламига чидамаган Андрей, хотинларга ўхшаб ҳўнг-ҳўнг йиғлашга тушди.

ХII

Балиқчилар овулида бу оқшом ҳеч ким ухламади. Аёллар додлашар, фарёд уришар, болалар йиғлашар эди.

Балиқчилар денгизнинг аллақасерида, зимистон қаърида қолиб кетишган, қутулишларининг иложи йўқ эди. Аммо овулдагилар, чиқмаган жондан умид дегандек, зора уларни шамол Қоратуп қоясига суриб борса-ю, шу билан жон сақлаб қолишса, деб умид қилишарди. Қирғоқ ёқалаб одам юборайлик дейишса, на аравалари, на иссиқ кийимлари бор. Индамай кутиб ўтираверайлик дейишса, сабрлари чидамайди. Охири овулда қолган уч-тўрт эркак, пиёда бўлса ҳам, уларни қидиришга жўнашди.

Эркакларни жўнатгач, аёллар бир оз ўзларига келгандек бўлишди, Ализа билан Оқболанинг ташвишнни кўришди. Оқбола жуда ҳам қувватдан кетиб қолди. У кечадан бери туз тотмаганди. Чала туғилган боласини кўрпачага ўраб-чирмаб, онасининг биқинига ётқизиб қўйишди, исиса ажаб эмас, деб. Кечаси аёллар чиқиб кетишди. Оқболанинг ўзи ёлғиз қолди. Девор орқасида шамол ҳамон увиллар, ўчоққа ўт ёқилмаган, уй қоронғи, гўрга ўхшайди. Уйнинг бурчакларида шамол изиллайди. Оқбола камқувватлигидан каловлаб қолган. Қимирлашга мажоли келмаганидан ҳатто жинчиروқни ҳам ёқолмади.

Ализанинг аҳволи эса уникидан ҳам оғир. Охири фарзанди, нуридийдаси ҳам бу ёруғ дунёдан кўз юмди. Мункени эса муз суриб кетди. Мана энди Ализа шўрлик бир кечанинг ўзида шилиниб тушди-қўйди. Ранги мумиёнинг ўзгинаси. Соядай судралиб юради-ю, аммо ҳеч кимни танимайди. Алибий билан Эсбўл чол иккаласи кечаси билан олдида ўтириб чиқишди. Қорахотин кечқуруннинг ўзидаёқ қора кийиб, овулни изғиб, йиғлаб юрарди. Бугун эса икки марта бориб Аҳмат эзмага фол очдириб келди.

Биринчи боришида Аҳмат эзма оқ намат устида ўтириб фол очди. Иккинчи боришида қирқ битта ловияни энсаси қотиб, эски йиртиқ шолчага сочиб қўя қолди. Соқолини тутамлаб, қовоғини уйиб, ловияларга узоқ тикилиб қолди. Қорахотин биринчи келишида ҳам, иккинчи келишида ҳам қуп-қуруқ келган эди. Шунинг

учун Аҳмат эзманинг энсаси ёрмади. «Одамни уйғотиб, иссиққина ўрнидан тургазса-да, биттагина қотган балиқ ҳам ола келмаса! Ҳм... Болаларимга берардим, тушликкача чакақларини юмиб туришарди!»

Аҳмат эзма фолининг таъбирини айтишга шошилмасди. Қовоғини уйиб, чўққи соқолининг учини ямлаб-ямлаб, қимир этмай ўтирарди. Қорахотиннинг юраги чиқиб кетаёзди. «У одамларнинг тақдирини ўйлапти! Унга ўзинг кўмак бер, парвардигор!»

Аҳмат эзма ҳамон чурқ этмасди. «Ҳа, алвасти! Биттагина дудланган балиқ ола келиш ҳам ақлига келмапти-да», — деб ўйларди у ранжиб.

Қорахотин тоқати тоқ бўлиб, ўтирган ерида типирчилай бошлади. Ниҳоят, Аҳмат эзма қаддини ростлади, кўзларини очиб, авлиё қиёфасига кирди.

— О! — деди у. — О! Яхшилиқ аломати кўринмайди-ку. Ишқилиб, худонинг раҳми келсин-да... Бечораларнинг пешаналари шўр кўринади!

— Вой ўлмасам! Отахон, худо хайрингни берсин, яна бир фол кўр-чи!

— Нима-а?

— Яна бир фол кўр-чи, дейман, ота!

— Йўқол! Йўқол! Уз фоли билан ўзгаларнинг худо пешанасига ёзган шўр ишини енгиллатолган биронта авлиёни кўрган эмасман!

Шундай дея, Аҳмат эзма ўрнидан туриб, чакмонининг этагини қоқди.

Қорахотин қум тепалардан ошиб, ғамбода бир кайфиятда уйига қайтаётганида, корхона томондан келаётган уч-тўрт отлиқ унинг ёнидан елдай учиб ўтди. Отлиқларнинг ҳаммаси қора шинелда. Қорахотин отлиқларнинг ичидан Федоров билан Иван Курносийни таниб қолди. Федоров бугун ажойиб от минган. Бу этни у ўтган йили Қудаймендедан савдолашиб олган. От ёзи билан яйловда, бойнинг уюрида ўтлаб юрди. Федоров уни кузда бир-икки марта овга миниб, синаб кўрди. От яхши, аммо уюрда юриб, анча дангаса бўлиб қолган.

Беларанни босиб ўтишгунча тўқ от ҳаллослаб қолди. Федоров жаҳли чиқиб, уни қамчи билан савалар, аммо сира олдинга ўтиб кетолмасди. Тўқ от пишқириб, юрган йўлида тезаклаб борарди. Аммо бир оз юргандан кейин анча кўникиб қолди, терлаб қулоқларининг орқаси йилтиллаб бошлади. Анча олдинда отининг бўйнига

Ўтиб олгудек бўлиб Иван Курносий чопиб кетаётгиди, унинг кетида яна бир-икки отлиқ. Федоров улардан орқада қолганига чидай олмай, отига устма-уст қамчи босди. «Йўқ, бўлмаган гап!— деб ўйларди Федоров ва отининг бўйнигача оқ кўпикка тушганини кўриб қувонарди.— Отим соз! Фақат, бир оз семириб кетган, холос!»

У отни яхши кўрарди. От терлаши яхшилик аломати эканини кўпдан билади. Бурун парраклари керилиб, пишқириб нафас олади. Чиндан ҳам отнинг оёқ олиши тезлашди, шерикларини бирин-кетин қувиб ўта бошлади. «Ҳа, жонивор!— Федоровнинг оғзининг таноби қочди.— Бундан чиқди, сени олиб янглишмаган эканман!» У дам ўтмай Иванга ҳам етиб олди, аммо ўзиб кетолмади. Кулқўра яланглигида улар ёнма-ён боришарди. Федоров энди отини саваламай қўйди. Жиловидан тортиб-тортиб қўйишнинг ўзи кифоя эди. Саман от борган сари қушдай енгил учиб борарди, туёқлари бир маромда бўғиқ тақилларди. Шамолнинг зўридан Федоровнинг кўзлари ёшлана бошлади.

Бора-бора Иван ҳам орқада қолиб кетди. Энди денгиз ёқасидаги текисликда Федоровнинг бир ўзи елиб борарди. Орадан ярим соат ўтгач, у кетига қаради. Кетида ҳеч ким кўринмади. Аммо Федоров отини секинлатмади, фақат бир оз энгашиб, ёшланган кўзларини артиб қўйди. У Қоратуп қоясини кўзлаб борарди.

Рўпарасидан келаётган одамни нега пайқамай қолганини сўрасалар, ўзи ҳам айтиб беролмасди. Фақат тўсатдан оти пишқириб, олдинги оёғини баланд кўтарди-да, ўзини четга отди. Федоровнинг эгардан учиб тушишига оз қолди. Яна йигирма метрча ўтгандан кейингина отини тўхтатиб, кетига қайтди. Келаётган одам Эломон экан.

— Ҳа, демак, соғ-саломат экансизлар-да?— деди Федоров масхараомиз.— Ов анжомлари омонми?

Эломоннинг кўриниши даҳшатли эди. Унинг музлаган, шамолдан қотган юзи қоп-қорайиб, лаблари тарс-тарс ёрилиб кетган, даҳанида қон қотиб қолган. У индамай, савдогарнинг башарасига ўқрайиб қараб турарди. Федоровнинг ранги ўчиб кетди. У кеча Эломонни савалаганини эслади.

— Ҳа, аблаҳ, нега индамайсан?— Федоров унинг олдига ёпирилиб келди.— Ов анжомлари қани?

Эломон қўлидаги мисрангни қулайроқ ушлаб олди. Бунни Федоров эндигина пайқади. Дарров кетига, ҳозиргина елиб келган томонига қаради. Орқада қолиб кетганлар кўзга элас-элас чалинади.

— Нега сен балиқчилар қани деб сўрамайсан?

Эломон қулай туриб олиш учун бир оз орқага чекинди-да, Федоровни мўлжаллаб туриб, мисранг билан туширди. Федоров жилов тутган қўлини кўтариб қолди, от ҳам беихтиёр юлқинди. Зарба унча қаттиқ бўлмади, карахт қилди, холос. Отдан қопдай юмалаётганида Эломон мисранг билан яна бир туширди. Федоров ерга ёнбоши билан йиқилди-да, хириллай бошлади. Юзига телпаги тагидан қоп-қора қон сирқиради. У оёғини бирикки силкитди, холос.

Эломон қўлидаги мисрангни ташлади.

ХIII

Муз Қоратуп қоясига тақалиб қолди. Аммо балиқчилар кечаси бунни билишмасди. Қоронғида у ёқ-бу ёққа юришга қўрқишди-да, тонг отишини кутишди.

Кеча тирик қолишларига битталари ҳам ишонишмасди. Муз қирғоқдан ажралиб кетгани майли-я, энди у сина бошлади. Бутун майдон дарз бўлиб кетди. Балиқчилар ҳар томонга сочилиб кетишди. Энди улар бир ерга тўпланиб олишлари лозим эди. Улар муздан музга сакраб, бир-бирларига қараб югура бошлашди. Биринчи бўлиб кеча бирдан булар билан овга чиқадиган бўлиб қолган Итжемес дарз жойга тушиб, чўкиб кетди. Қолган балиқчилар аранг бир ерга тўпланиб олишди, салдан кейин эса қоронғи тушиб қолди. Эрталабгача яна учта балиқчи музлаб қолди. Улар ивиб кетишган эди. Қултума ҳали тирик эди-ю, аммо у ҳам совқотганидан киприкларини пир-пир учирарди, холос. Энг бақувватлар — Эломон, Кален, Мунке, Дўсларгина сал дадил кўринишарди. Рай ҳам иложи борича дадил кўринишга ҳаракат қиларди-ю, аммо ҳўл этиклари совқудан музлаб, қотиб, бир қадам ҳам юришга имкон бермасди. Аъзойи баданини титроқ босиб, шамолдан Эломоннинг орқасига яширинар, лекин ўзини бардам тутар

эди. Уни югуришга мажбур қилишди. У оғриқнинг зўридан инграб-инграб югурарди.

Ниҳоят, секин-аста тонг отди. Шамол тиниб, булутлар тарқала бошлади. Тонг ғира-шира ёришиб, теварак атроф бир оз кўринадиган бўлганда, сал наридаги баланд кул ранг қояга кўзлари тушди.

— Қоратуп!

— Қара, Қоратуп!

Балиқчилар хурсанд бўлиб кетишди, шовқин-сурон кўтаришди. Чунки у қоянинг Қоратуп эканлигини ҳаммалари аниқ билишса ҳам унинг номини қайта-қайта қайтаришарди. Кун ҳам ёришди, балиқчилар бир-бирларига разм солишди. Кўринишлари қўрқинчли эди: соқол-мўйловлари яхлаб, юзлари қоп-қорайиб, кўзлари ёввойилашиб кетибди.

Кун яна ҳам ёришиб қолди. Бир вақт Каленнинг кўзи алланимага тушди.

— Анави нима?— деб сўради қаттиқ.

— Қани?

— Ана!

— Чиндан ҳам алланима қорайиб кўринадими?..

Кален аста юриб, ўша томонга кетди. Эломон билан Мунке ҳам унга эргашишди. Яқинлашиб қолишганда кўришса, одамлар экан. «Ким экан у?» деган фикр ўтди ҳаммаларининг кўнгилларидан. Яна ҳам яқинроқ бориб қарашса, қорайиб кўринган нарса икки кишининг жасади экан. Бири осмонга қараб, иккинчиси бош яланг, юз тубан ётибди. Осмонга қараб ётганини дарров танишди. У Жўлмурот йилқичи эди. Иккинчисини осмонга қаратишган эди— Андрей экан. Андрейнинг тирноқлари кўчиб кетибди. Қўли остидаги тимдаланган муз қондан қирмизи рангга кирган. Балиқчилар уларнинг ёнларидаги муз уюми орасида мажақланган қайиқларининг қолган-қутганини кўришди.

— Юраклари қандай дов берган экан-а?— деб сўради секин Мунке.

Кален пешанасини тириштириб, ўйланиб қолди.

— Эломон, кеча бизни шамол қирғоқдан узиб, суриб кетганида, икки киши қайиққа тушиб, кетимиздан сузиб келаётганини кўрмовдингми? Шулар экан-да...

— Демак, бизни қутқармоқчи бўлишган экан-да,— деди Эломон аста.

Кален унга қараб, енгидан тортди.

— Гап бундай... Сен овулга жўна. Ёнингга Райни ол. Ёш, йўл-йўлакай қизиб кетади. Мен шу ерда, йигитлардан кабардор бўлиб тураман.

Эломон йўлга тушди. Оқсоқлана-оқсоқлана унга Рай эргашди. Йўлда кета туриб Эломоннинг кўзи балиқчиларнинг мисрангига тушди. Ташлаб кетаверишга кўзи қиймай, уни олволди.

Рай жони оғриб юролмасди. Оёқларини қийшиқ босиб кўрган эди, тийганиб, бари бир юролмади. Орқада қола бошлади. Эломон кетига ўгирилиб:

— Қалай, етиб бора оласанми?— деб сўради ундан.

— Кетавер, кетавер, ҳадемай етволаман...

Эломон энкайганча илгарилаб кетди. Салдан кейин қораси кўринмай қолди.

Рай ёлғиз қолгач, аста-секин юриб (аста юрганда оёқлари унча оғримасди), кечаги мудҳиш кунни ўйлай бошлади. Федоров туфайли қанча ғам-ташвиш, қанча азоб-уқубатларни бошларидан кечиришмади! Нима сабабдан Федоров уларни ўлимга ҳайдади экан-а?

Ўйлагани сари Райнинг баттар хўрлиги келарди. Бирдан, сира кутилмаганда, кўзи Федоровнинг отига тушди. От эгасиз, нимадандир қурккан кўринади. Пишқиради, қулоқлари динг. Жилови ерда судралиб келаяпти.

Рай оқсоқлана-оқсоқлана қум тепани айланиб ўтди. Тепалик орқасидаги қамишзор орасидан ёлғиз оёқ йўл ўтган. Йўл ёқасида алланима ётибди. Рай яқинроқ бориб қараса, Федоров экан.

Рай қўрқиб кетганидан ерга ўтириб олди.

— Оғажон!— деб ваҳима тўла кўзларини Эломонга тикди.— Энди нима бўлади?

Қаттиқ гала-ғовур эшитилди. Қамишзор орасидан қувноқ суқбатлашиб келаётган Иван Курносий бошчилигида отлиқлар кўринди...

XIV

— Шу Каленни кўргани сира кўзим йўқ. Бўлис сифатида шуни бир бадарга қилиб юборсам қандай бўларкин-а?— деди Қудайменде холис маслаҳатлашиб олиш учун чақиртирган ака-укаларига.

Қудай менде бўлис бўлганидан бери овулларни айла-
ниб юрган эди. У уйига кеча кечқурунгина қайтиб кел-
ди. Эртага яна сафарга чиқадиган. Лекин бу галги са-
фари анчага чўзилади. Шунинг учун у бирга нонушта
қилайлик деб, уларни уйига таклиф қилган эди.
Ака-укалари уйқудан туришлари билан уникага чи-
қишди.

Алдаберген сўфининг қорни оч эди. Қудаймендени-
кига чиқа туриб, ўша ерда нонушта қиларман, деб ўй-
лади. Аммо, негадир овқатдан дарак йўқ, хотинлар
ҳам кўринишмайди. Унинг таъби тирриқ бўлиб, мум
тишлаб ўтираверди. У ёнбошлаганича, ошхонадан кел-
лаётган ҳидга димоғини тутарди.

Тангриберген ҳам индамади. У мийиғида кулиб,
Алдабергенга қараб ўтирарди.

Қудайменде бирпас уларнинг жавобларини кутди-
да, кейин асабийлашиб тўнғиллади:

— Нима бало, тилларинг кесилганми?.. Мен уни
Симирга... жўнатиб юбормоқчиман.

Алдаберген сўфи афтини бужмайтирди.

— Каленга мунча ёпишиб олмасанг... У сени ўлди-
риб кетиши мумкин-а!

Қудайменде аввалига эсанкираб қолди, индамай бо-
штини қашлади. Кейин алланима ёдига тушди шекил-
ли, хихилаб кула бошлади.

— Э, ўша чувринди менга нима ҳам қила оларди?

— Буни худо билади! Аммо унинг каллакесарлиги
менга яхши маълум. Гапимга қулоқ солсанг, битта ўша
худобезори билан ўчакишгандан кўра, бутун бошли
бир уруғ билан душманлашган осон. Ҳа!

— Мана кўрасан, Симирга олиб бориб тиқмай қўй-
майман уни!

Худди шу пайт хизматкор аёл кириб, ўртага дастур-
хон ёзиб чиқиб кетди. Ака-укалар нонушта қилишга
тутинишди. Тангриберген ҳамон индамас, у Каленни
ўйлаб ўтирарди. Кален овулларига озмунча мол ҳай-
даб келганми?! У битта-иккита молга қўл уриб ҳам
ўтирмасди, қўшни овулларнинг молларига ҳам тег-
масди. У узоқ-узоқларга бориб, Қўнғирот, Чимбой ва
ундан нари шаҳарлардан зотли араб туяларидан ҳай-
даб келарди. Мангистав томонларга бориб, жанговар
Адай, Табин уруғларидан зотли айғирларни топиб кел-
ладиган ҳам ўша Каленнинг ўзи.

Тангриберген унинг бу ишларига аралашмас, аммо мол тўғрисида кўп ўйларди. У ҳам молини кўпайтиришга, кўпайтириганда ҳам, тоза, зотдор моллар ҳисобига кўпайтиришга қарор қилган эди. Бу ниятини амалга оширишда Календан фойдаланмоқчи эди. Бироқ акаси Кален билан уришиб қолибди. Шунинг учун ҳам Тангриберген ҳозирча бу фикридан воз кечиб қўя қолди.

Энди турган гап, уларни яраштириб бўлмайди. ғишт қолипдан кўчган. Кален улардан бутунлай юз ўғирди. Аммо ёш мирза бу гапни содда сўфи акасининг ҳузурида гапиришни истамади. У олдидаги дастурхоннинг чеккасини қайириб ўрнидан турди-да, бошқа хонага чиқиб кетди. Укасининг бу ишидан Қудайменденнинг жаҳли чиқди, аммо ўзини босди.

Алдаберген буни пайқаган бўлса ҳам у-бу деб ўтирмади. У яхна ғиштни уриб ейиш билан овора эди. Уртадаги бўғирсоқларнинг ҳам ранги ўчиб кетди. Қудайменде акасига қараб, ҳайрон бўлиб ўтирарди.

— Хўш, нима тўғрида суҳбатлашаётган эдик?— деб сўради сўфи, ниҳоят, орқасига суяниб оғзини артаркан. Аммо укасидан хафа бўлган Қудайменденнинг энди гапиришга ҳафсаласи қолмаганди. Сўфи буни дарров фаҳмлади.

— Э, қўявер, хафа бўлганингга арзимайди. Унга учқур отга миниб, башанг кийиниб, овулма-овул чиройли қизларнинг кўнглини овлаб юриш бўлса ҳас...

Сўфи қотиб-қотиб кулди. Яна нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаганида, чой олиб кириб қолишди. Сўфи яна чой ҳўплаб, бўғирсоқ ейишга киришди.

— Ҳм!— деди у.— Дуруст. Бизнинг Абрали уруғимиздан энг бойи, энг қудратлиси ҳозир ўзингсан. Энг ақллиси ҳам ўзингсан. Нима қиламан десанг удда-лайсан. Аммо мен аканг бўламан. Мендан мас-лаҳат қулоғингга оласанми, олмайсанми, бу сенинг ишинг...

Алдаберген ёстиққа яна ҳам қулайроқ ёнбошлаб олди. Бир вақтлар у анча кучли одам эди. Ҳозир ҳам бақувватгина. Фақат зиёда семириб кетганидан юришга бир оз қийналади.

— Уша Кален...— дея гап бошлади у пихиллаб.—

Бир кун кечқурун уйимга келиб қолди. Овқатланиб ўтирган эдим. Рўзамни очиб... Хўш, мен ундан: «Ола мўйноқларимиз нечук сени ғажиб ташлашмабди?» деб сўрасам, нима дейди дегин. «Ўша итваччаларингга тупурдим!» дейди. Хўш... Қўй ўша Каленингни!

Қудайменде акасини қандай койишини билмай, диққинафас бўлиб кетди. Бу орада Алдабергеннинг уйқуси келиб қолди. Даранғос бўлиб кетган қорнини аранг кўтариб, кавушини оёғига бир амаллаб илдида, қалин кумуш камарини тақиб, уйига чиқиб кетди.

Худди шуни кутиб тургандек, хонага Тангриберген кирди. У келиб Қудайменденинг ёнига ўтирди.

— Дастурхонни йиғиштириб ол,— у янгасига буюрди-да, акасига ўгирилди.— Бўлис оға, мана, ниҳоят, муддаоингга етдинг. Энди бахтлисан. Бахт — оғарланмаган отга ўхшайди, яхшими, ёмонми — доим сен билан бирга. Яна бахт бамисоли қушга ҳам ўхшайди. Қуш эса яхши ушламасанг, учади кетади.

— Гапни айланторма. Нима демоқчисан, очиқ гапиравер...— деб тўнғиллади Қудайменде.

— Гапнинг лўндаси шуки, «Душманингни аясанг — ўзингнинг бошингни ейди», дейди халқимиз. Тушундингми?

Қудаймендега жон кирди. У кўзларини катта-катта очиб, укасининг гапини маъқуллади.

— Дуруст-дуруст!— деди у.

— Билмадим, сен қандай фикрдасан,— дея гапида давом этди Тангриберген,— менинг ўша ис босган, қора ўтовлардаги маразларнинг биронтасини ҳам кўргани кўзим йўқ. Қора ўтовларида яшаб турганларида улардан мўмин-қобили йўқ. Бу бедаволар қишдан толиқиб чиққан отларга ўхшашади. От баҳор ўт-ўланларидан еб, тўйиб олса, яна куч-қувватга тўлади. Қутуриб, ёнига ҳеч кимни яқин йўлатмайди. Сен ҳам ҳозир давлат тепасида экансан — ҳақиқат сенинг томонингда. Сен ана ўша қора ялоқларни шундай тутгинки, токи семириб кетишмасин. Уқтингми?

Тангриберген, акам бирон нарса дермикан, деб бир оз кутди. Аммо ундан садо чиқмади. Мирза қамчисе билан тулки тумоғини қўлига олиб чиқиб кетди.

Қудайменде укаси кетгандан кейин ҳам қимир-

ламади. Бурун карраклари керилис, чакка томирлари бўртди, кўзлари ола-кула бўлди. Демак, укаси иккаласининг фикри бир ердан чиқди. Тангриберген кўнглидаги гапларни гапирди. Қудайменде Эломон билан Каленни Симирга йўқотиш йўлини ўйлай бошлади.

Шу пайт аллаким даҳлизга кириб пойгаҳда этигини ечаётгандай бўлди. Кейин ўша одам ичкарига кирди-да, ерга қараб келиб, Қудаймендега сўрашиш учун қўрқа-писа қўлларини узатди. Кўрпачага ўтириб, қол-аҳвол сўрашган бўлди.

Бўлиснинг уйига ҳамма ҳам шунақа оёқ учида юриб кирарди. Абейсин ҳам оёқ учида юриб кириб келганига Қудайменде эътибор бермади. Бирон иш билан келгандир, кута турар, деб ўйлади. У ерга қараганича боя укаси айтган гапларнинг маъзини чақиб ўтирарди.

— Бой ака,— деб гап бошлади бир йўталиб олиб Абейсин ва ўша заҳоти тилини тишлаб қолди. Қудайменде бўлис бўлганидан бери уни «Бўлис ака» деб чақириш лозимлигини эслаб, қўрқиб кетган эди.

— Хўш?— Қудайменде Абейсинга ер тагидан ўқрайиб қаради.

— Совуқ хабар олиб келдим, қандай айтишимни билолмай турибман.

— Хўш? Гапир тезроқ!

— Эломон тентак Шувдирни ўлдириб қўйибди.

— Нима-а? Ким ўлдирибди?

— Тентак Шувдирни...

— Кимни эмас, ким ўлдирганини сўраяпман, тентак!

— Эломон!

— А? А! Ҳа-ҳа... Эломон дегин, а? Яхши!

Қудайменде хурсанд бўлиб кетди. Абейсин ҳам энди ўзига келди. Олиб келган хабари яхши бўлиб чиққанини тушунди.

— Тавба... Эломон-а?

— Ўрислар уни ченага ортиб, корхоналарига олиб келишяпти. Ёнида Рай ҳам бор. Кейин корхонада яна бир янги гап чиқиб қолди...

— Қанақа?

— Эсингиздами, Шувдирнинг уйида ёшгина, оппоқ бир жувон юрарди...

— Хўш, нима бўпти?

— Уша қанжиқ Иван Курносийнинг хотини экан. Қонуний хотини экан. Иван Курносий корхонага қайтиб келиши билан ўша аёлни...

— Хотинни қўйиб тур! Эломондан гапир!

— Ўрислар уни аввал сизнинг олдингизга олиб келишармиш, деб эшитдим. Аллақандай акт-макт тузишармиш, кейин — ўшоққа жўнатишармиш!

— Қаёққа?

— Ушоққа! Ҳалиги... ўша, уездми...

— Яхши-яхши...— Қудайменде ўйлаиб қолди.— Гап бундай, Абейсин. Сен бориб котибни топ. Шу ерда, аллакимникидаям ётиб қолувди.

— Ҳа! Мен боя Алдакеникидан чиқиб келаётганини кўрувдим...

«Ҳа, ярамас!— деб ўйлади ичида Қудайменде котиб тўғрисида.— Сўфи акамнинг кичик хотини билан тил топишиб қолган бўлса-я?» Қудайменде бир зум сукут қилиб турди-да, сўнг жилмайиб, деди:

— Бўпти, қаердан чиққанининг аҳамияти йўқ. Топиб, уни менинг ҳузуримга жўнат.

Қудайменде Абейсиннинг чиқиб кетишини кутиб турди-да, кейин ёстиғига ёнбошлаб, кулди.

— Мана, тузоғимга ўзи илинди-қўйди. Мен бўлсам уни қандай қилиб тумшуғидан илинтирсам экан, деб бош қотириб ўтирибман-а? Энди тамом! Худо ол қулим деса ҳеч гап эмас экан. Қопқонга ўзи илинди...

XV

— Буви, меҳмонлар келди!..

— Кўзим учиб турган эканми?! Айт, йўқолишсин!

— Айланай буви! Киргазмасак уят бўлади. Биттаси ўқимишли одам экан, Қудайменденинг укаси...

— Кимнинг дединг?

— Бўлис Қудайменденинг-да.

— Эй тавба, топишган исмларини қара-ю!— деб тўнғиллади кампир ва бир оз юмшагандай бўлди.— Ҳар қалай шаҳардаги бой татарнинг дўконига музлаган балиқ ташийдиган аравакашлар эмас, меҳмонлар экан-ку. Шаҳарга чит, чой, шакарга қатнайдиган отлиқ саёқлар ҳам эмас экан. Нима бўлганда ҳам бў-

лиснинг укаси экан, шундай совуқда ҳайдаб бўлади-ми уни.

Кампир бир оз хижолат тортди: аввал йўқолишин деди, кейин эса қўрқиб кетгандай бўлди. Кампир ўжар, бир сўзли аёллардан эди. Қарорини ўзгартиришни унча хушламасди.

Кампир худди юмшоққина кулнинг устига чўккан туядай, ёғоч каравотнинг устида белигача кўрпага ўралиб, ҳурпайиб ўтирарди. «Бир кечагина тунаб, қуруқдан-қуруқ кетаверишса гўрга эди-я,— деб ўйлади у.— Олдиларига гўшт қўйиш керак, отларига беда солиш лозим... Яна, эркак зотига кўз-қулоқ бўлиб турмасанг бўлмайди. Уйда қизми ё ёшроқ келин йўқмикин деб, кўзлари ўйнагани ўйнаган».

Йўл-йўлакай устларидаги қорни қоқиб, муздай энгиллари қатир-қутур қилиб, ичкарига икки киши кириб келди. Биттаси пак-пакана, хўппа семиз, иккинчиси — рангпар, озғингина. Қош-киприкларини қиров босиб кетибди. Рангпар йигитча шаҳар бичимида тикилган қора мовут камзул, устидан бўри терисидан пўстин кийган. Уйга кириши билан остонада ийманибгина тўхтаб, пўстинини ечди.

Семиз, пакана одам устки кийимини ҳам ечмай, тўғри уйнинг тўрига ўтиб, кўрпачага ўтирди. Кейин оғир, қора тумоғини бошидан олиб қўйиб, пишиллаб қор ёпишган этигини еча бошлади. Қора шолчага қордан излари тушиб қолган эди.

— Жасанжон, иним, бу ёққа ўт,— деди ҳарсиллаб нари сурилар экан, сояги одам шеригига ёнидан жой кўрсатиб. Йигитча эшик олдида туриб камзулини ҳам ечди-да, кейин одоб билан келиб, семиз одамнинг ёнига ўтирди.

Уй иситилмаган эди. Эшик, деразадан шамол урарди. Йигитча қўлларини ишқар, сира исина олмасди. Шериги истеҳзоли жилмайиб, қараб қўйди. «Кўп ичидан пишган-да,— деб кўнглидан ўтказди у.— Худди жунни қирқилган улоқни ташқарига ҳайдаб қўйишгандай титрайди-ку, совқотганини сездирмайди».

— Ҳа, иним, совуқ ўтиб кетдими?— деб сўради пакана, гўё унга раҳми келаётгандай бўлиб.

Бугун улар Чалкардан ҳали тонг отмасидан йўлга чиқишган эди. Тағларидаги отлари жуда миқти,

шунинг учун ҳам улар қош қорайгунча уйга етиб оламиз, деб ўйлашган эди. Улар Хонлик ён бағирларини босиб ўтиб, мачитга етиб келишганда қоронғи тушди. Бунинг устига совуқ ўтиб кетди. Шунинг учун ҳам тунаб кетишга қарор қилишди.

Йигитча отда узоқ йўл юрганига чарчади. Эгар сонини шилиб юборди. Бели қақшаб, суяк-суяги зирқираб оғирди. Худди бир кун олдин ўлардек калтакланган одамдек ҳис қиларди ўзини. Жасанжон кесак бўлиб қолган оёғини узатиб, аста-секин силар экан, уйга назар ташлади. Агар қишда бузоқ асраладиган тор даҳлизни ҳисобга олмаганда, уй бир хонадан иборат, ғарибгина эди. Уйнинг ичкарасида, деворнинг тагида иккита ёғоч каравот турибди. Каравотлар ҳам, устидаги ўрин-кўрпа, ёстиғи, гиламчасигача одмигина эди. Жасанжон ичида, уй эгасининг хотини иккита бўлса керак, деб кўнглидан ўтказиб қўйди.

Лунжлари осилган гавдали кампир ўчоқ ёнидаги кенг ёғоч каравотнинг устида ўша ҳурпайиб ўтиришича қимир этмади. Фақат аҳён-аҳёндагина меҳмонларга кўз қирини ташлаб қўярди.

Жасанжоннинг ҳамроҳи бўлишнинг ишончли йигити ва югурдаги Абейсин эди. У қулайгина ўтириб олиб, уйни бир бошдан кўздан кечиргач, кампирни гапга солди. Кампир қовоғини солиб, қўлини қулоғига олиб бориб, меҳмонлар томонга энгашиб, тўнғиллади:

— Нима дейсан? Қаттиқроқ гапир!

Абейсин унинг қулоғи оғирлигига ишониб, яқинроқ сурилди ва овози борича:

— Қайси уруғдансиз, аже? — деб сўради.

«Ялтоқланишини қара итваччанинг... Кўпни кўрган одамга ўхшайди!» — деб кўнглидан ўтказди кампир.

— Жим ёт! — деб койиб, у кўрпа тагида қимирлаган кимсани бир урди. Қимирлаган бола эди. У ўша заҳоти чирқиллаб йиғлашга тушди.

— Вой мараз-ей! — деди Абейсин кампирнинг қулоғи оғирлигига ишониб. — Тоза омадимиз келган эканку. Бу қари қарға ҳали бир пиёладан сув ҳам бермайди бизга!

Кампир жилмайиб қўйди. Уйга иккита аёл кириб келди. Иккаласи ҳам ёш. Биттаси — оппоқ, баланд бўйли, иккинчиси — кулча юзли, қорамағиздан келган, дўмбоққина. Иккаларининг этакларида тезак. Қуни

билан молхоналарни тозалаб, тўшамаларини янгилашган шекилли, энди улардан моғорлаган гўнг, қўй қўрасининг кўнгилга хуш ёқадиган иси келарди. Улар меҳмонлар ўтирган томонга қараб, лабларини хиёл қимирлатиб сўрашган бўлишди-да, кейин тескари қараб олишди. Қайтиб меҳмонлар ўтиришган томонга қарашга журъат қилишолмади.

Уйга киришгандан кейин Жасанжоннинг эти баттар увуша бошлади. Аёллар ўчоққа ўтин қалаб, қозонга гўшт ташлаб юборишгандан кейингина кайфияти бир оз кўтарилгандек бўлди. Орқасидан — қўй қорни тортилган деразадан шамол урарди. Айниқса, эшикни очиб-ёпишганда ёмон бўларди. Эшикни очишганда қорин «уф-ф» деб ичкарига тортилади. Эшикни ёпишганда эса «фу-у!» деб, худди нафасини бўшатаётгандай, ташқарига итариларди. Бир сафар эшик қаттиқ ёпилганда, дераза пардаси ёрилиб кетди. Уша заҳоти Жасанжоннинг курагига муздай шамол урилди.

— Уша тешик ўлгурга бирон нарса тиқиб қўйсангчи, — деб жеркиб берди кампир. — Совуқ киришини қара. Эшикни секинроқ очиб-ёпсаларинг бўлмайдеми! Айғанша қани?

— Қўшни овулга кетишди.

— У ерда нима бор экан?

— Гурунглари бор шекилли...

— Қиз ўлгур ҳали шошмай турсин! — деди кампир ўдағайлаб ва қумғонни олиб ташқарига чиқиб кетди.

— Иним, тушундингми? — деб шивирлади Абейсин Жасанжоннинг биқинига туртиб. — Бу ерда қиз ҳам бор экан! Ҳи-ҳи...

Ўчоққа қаланган қуруқ тезак секин-секин ёна бошлади, уй ичи ҳам сал исигандай бўлди. Қип-қизил чўғларни уч оёқлик ўчоқнинг тагига суриб қўйишди. Уч-тўрт ҳовуч ташланган писта кўмир бирпасда яллиғланди. Энди иссиқ ҳамманинг танасини яйратиб, дилларига ҳузур бағишлади... худди шуни сезгандай, кўрпа тагидаги бола бошини чиқарди. Аммо кўрпа тагида ҳали ҳам нимадир ғимирларди. Шу аснода кетма-кет яна икки боланинг боши кўринди. Булар бояги боладан кичикроқ эдилар. Улар худди мушук болаларига ўхшашарди. Кўзлари чақнаб, бурун карраклари керилиб кетган. Афтидан, тезакнинг ҳиди буларнинг ҳам димоғларига хуш ёққан эди.

Уч жуфт кўз даставвал оловга қадалди. Болаларнинг кўзларида олов акс этди. Кейин улар оналарига қарашди — уларнинг қорачиқларида оналари акс этди. Болалар меҳмонларга қарашди — уларнинг кўзларида меҳмонлар акс этди. Болаларнинг каттаси уялиб, яна кўрпага бурканиб олди. Жасанжон билан Абейсин жилмайиб, отларидан хабар олгани ташқарига чиқиб кетишди.

Бегона одамлар чиқиб кетиши билан болаларнинг каттаси кўрпа ичида шўхлик қила бошлади. Аввал қоронғида болалардан биттасининг товонини қитиқлади. Бола қотиб-қотиб кулди. Кейин у иккинчисининг думбасидан чимчилаб олди, бола ўша заҳоти чириллаб йиғлай бошлади.

Оппоққина аёл ирғиб ўрнидан турди.

— Ҳа, ярамас, шошмай тур!— деб бақириб каравотга ташланди.— Чимчилаш қанақа бўлишини ҳозир сенга кўрсатиб қўяман...

Аммо қоратўри, дўмбоққина жувон унинг йўлини тўсди.

— Қани, тегиб кўр-чи!— деди ғазаб билан.— Қўлингни тегизиб кўр-чи!

— Ҳа, ҳали ёнини оляпсанми, а?— Оппоқ жувоннинг лаблари титраб кетди.

Аёллар йўталиб-йўталиб уйга кириб келаётган эрларининг қадам товушини эшитиб, жим қолишди.

— Шошма, ҳали мен сенга...— деди оппоқ жувон ва гапини тугатмай, қоратўри жувоннинг биқинига зарб билан бир туртди. Шоша-пиша бориб жойига ўтирди. Уйга эрлари кирди.

— Роса совқотиб кетгандирсизлар?— деди у бирга кириб келаётган меҳмонларга қараб.— Ҳозир ўчоқ ёнида ўтириб чой ичамиз.

Сал фурсатдан кейин иссиқдан Жасанжоннинг юзига ранг кирди. Уйқу элтиб ўтиролмаб қолди. Қўлтиғига ёстиқни тортиб, ёнбошлади.

Абейсин уй эгаси билан у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб ўтирди. Совуқнинг барвақт тушгани, ем-хашак танқислиги, чўлдагина эмас, қўраларда ҳам моллар қирила бошлаганидан гаплашиб ўтиришди. Кейин, Абейсин денгиз бўйидаги қамишнинг яхшилиги, у ерда моллар қишда ҳам оч қолмаслиги, қуруқ қамиш ғажиб бўлса

ҳам бир кунини кўриши тўғрисида гапира бошлади. Уй эгасига унинг бу гаплари унча маъқул тушмади.

Жасанжон уларнинг суҳбатларига аралашмади. Кўзлари худди ичига қум тушгандай ачишиб, мудроқ босаверди. Дам пинакка кетиб, дам уйғонарди. Абейсин билан уй эгасининг овозлари ҳам дам узоқдан — наमत орқасидан эшитилаётгандай бўлар, дам яқиндан. Қозонда пишаётган гўштнинг ҳиди димоғини қитиқлаб уйқусини қочирар, шунда у кўзларини очиб, у ёқ-бу ёққа бир қараб қўярди. Лампа чироқнинг ёруғи ҳам хира. Фақат ўчоқ олдигина ёруғ. Уй ичи эса умуман қоронғи, айниқса бурчак-бурчаклар.

Пакана, қоратўри жувон эрининг ёнида чой қуйиб ўтирибди. Баланд бўйли, оппоқ жувон қозоннинг атрофида куйманади. Аёлларнинг иккалалари ҳам юзлари қип-қизариб, очилиб кетган. Абейсин улардан кўзини узолмай қолди. Танламоқчи бўлиб дам унисига, дам бунисига қарайди, кўзлари ўйнаб, биронтасида ҳам тўхтолмайди.

Жасанжон ҳам уларни кузатарди. Лекин унинг туйғуси бутунлай бўлакча, у аёлларга ачиниб ўтирарди. «Шу қозон-товоқдан бўлак нимани ҳам кўришади бу бечоралар?» — деб ўйларди афсусланиб.

Жасанжон кўпдан бери катта шаҳарда яшайди. У уйини, мана шу чексиз чўллари, мана бу ёнаётган тезакнинг ҳидини, қайнатма шўрвани соғинган. У йўл-йўлакай ҳамма ёқни томоша қилиб, ўй суриб келяпти. Мана, нотаниш бир хонадонда тўхташди. Бу уйда ҳам ҳамма нарса ўз уйидагидек, фақат булар бир оз камбағалроқ, холос. Аммо у хурсанд бўлиш ўрнига, негадир маъюсланиб, хаёлларига ғарқ бўлиб боряпти.

XVI

Абейсин маза қилиб, тўйиб олди. У таом устида ҳеч нарсани ўйламас, ҳеч нарсани эшитмасди. Чайнайди — ютади, чайнайди — ютади. Иссиққина гўшт танасини яйратиб, ҳузур бағишлайди. Гўштан кейин қатиқ олиб киришди. Абейсин қатиққа бир-икки кўз қирини ташлаб қўйди-да, қорнига разм солди. Сабр қилай деса, ахир чидамади, косага қатиқдан қуйиб, ундан ҳам ичиб олди.

Қатиқдан кейин ҳеч нарса еёлмади, кекириб ўтираверди. Теридан тикилган шими торлик қилиб қолиб, боғичини бир оз бўшатиб қўйди. Овқат еяётганида каравотда ўтирган кампир унга ўқрайиб қараб-қараб қўярди. Аммо Абейсин парво қилмади. Иши нима, қараса қарайвермайдими? Овқат еяётганида унга ҳамиша шундай қарашади. У кеча нима бўлди, эртага нима бўлади — сира ўйламайди. Бугун у бир мириқиб овқатланмоқчи эди. Мана, муродига етди. Энди кўнгли ҳам жойига тушди.

Абейсин почапўстинининг бир томонини тагига солиб, узала тушиб ётиб олди. У ҳузур қилмоқда эди.

Таом келгунга қадар у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб ўтириши мумкин эди. Энди қорнини тўйғазиб олганидан кейин бирдан лоқайд тортди. Ётмаса бўлмай қолди. У худди маст одамга ўхшайди. Уй эгасининг исмини сира ёдида сақлаб қололмайди. Уй эгаси ҳам кафа бўлмай, эслатаверади.

— Исмим Тилев!

— Ҳа! Тилев, — деб такрорларди Абейсин ва шу заҳоти яна ёдидан чиқарарди.

Уй эгаси мол-қолдан, ем-хашакнинг йўқлигидан гап очди. Абейсин унинг гапларини эшитмасди, фақат ўзини диққат билан тинглаётгандай қилиб кўрсатиш учун аҳён-аҳёнда оғирлашиб қолган бошини силкитиб қўярди. Уйдан ҳали ҳам гўшт, қуртава солинган ёғлиқ шўрваннинг иси келиб турибди. Абейсин, гарчи қорни тўйиб кетган бўлса ҳам, димоғини тутиб, ҳузур қилиб ётарди.

Аёлларнинг ўрин солмоқчи бўлишаётганини кўриб, Абейсин, эринчоқлик билан ўрнидан турди, Жасанжонни ҳам уйғотди. Эркаклар ташқарига чиқиб кетишди. Ташқари аёз, қор оёқнинг тагида ғарч-ғурч қилади. Кеча ойдин.

Тўсатдан сал наридан қўнғироқларнинг жаранг-журунги эшитилди, итлар жон-жаҳди билан ҳура бошлади. Ой нурида йўлда бир жуфт от қўшилган чана кўринди. Чана Абейсин билан Жасанжоннинг ёнларидан шув ётиб ўтиб, ҳовлига кириб тўхтади.

Жасанжон чанада ўтирган тўртта одамни пайқади. Биттаси чанани ҳайдаб келаётган эди. Пўстинга ўралиб олган яна биттаси тўнкадек қўнқайиб ўтирибди. Ой нурида қўлида алланима ялтирайди. Қолган иккитаси қўли орқасига қилиниб, чанага чандиб ташланган.

— Нима гап? Кимни олиб кетишяпти? — деб сўради Жасанжон шоша-пиша.

— Эломон бўлса керак-да...

— Ким?

— Ким, ким... Хотини чиройли балиқчи ёдингдами? Аканг Тангриберген бир вақтлар ўшанга ишқибоз бўлиб юрарди...

— Хўш?

— Эломон — ўша қанжиқнинг эри бўлади. Ёнида ўтирган эса — ўшанинг иниси Рай. Халқимизда «Қутурган туя эгасига даф қилади...» деган гап бор-ку. Ана шу Эломон кун кеча ўрис бойни ўлдирибди.

— Нима бўпти?

— Нима бўптинг нимаси?! Бўлис уларни оёқ-қўллари кишанлаб, шаҳарга жўнатяпти...

Жасанжоннинг елкасидан камзули тушиб кетди. У шоша-пиша камзулини елкасига тортиб, уй томон юрди. Тилев ҳам аллакимнинг келганини эшитган, киришини хотиржам кутиб ўтирган эди. Жасанжон билан Абейсин ҳам ўтириб, уларнинг киришларини кутишди. Улар соқчилар киришади деб ўйлаб ўтиришган эди, эшикнинг тагидаги қор ғичирлаб, кулги овози эшитилди ва хонага бир йигит билан қиз кириб келди. Иккалалари ҳам хурсанд, акаси олдинроқ киришга унналган эди, қиз йўл бермади. Улар боришган овул анча йироқ эди. Шунинг учун у катта, намат қўшиб тикилган этик, оғир қора пўстин кийиб олган. Қизни кўришлари билан ҳаммаларининг чеҳраларида табассум пайдо бўлди.

Қизнинг ўзи ҳам кулгидан ўзини тиёлмас, акаси билан тортишар, совуқдан юзлари анордай қизарган, хурсанд эди.

— Секин, эркам, уйда меҳмонлар бор, — деб шивирлади унга катта янғаси.

Айганша уларни аллақачоноқ кўрган, аммо одатдаги кўнглига уриб кетган йўловчилардан деб эътибор бермаган эди. Катта янға пўстинини ечишга ёрдамлашаётгандай бўлиб, шивирлади:

— Уқимишли йигит экан. Худо ҳаққи, шўхлигингни қўй!

Қиз жим бўлиб қолди, кейин секин меҳмонлар ўтирган томонга нигоҳ ташлади. Жасанжон ёстиққа ёнбошлаб ётган эди. Қизнинг қараб турганини кўриб, ўзини йўқотиб қўйди-да, узатиб ётган оёғини йиғиштириб ол-

ди. Айғанша эса ўрисча кийинган, рангпаргина йигитга бир назар ташлади-да, ўша заҳоти тескари қараб олди.

Энди у хаёлчанлик билан индамайгина устидаги кийимларини бирин-сирин еча бошлади. Ечинган сари ёшариб, қадди-басти келишган бир қизга айланиб борарди.

— Айғаншажон, нега бунақа кеч қолдинг?— деб сўради беихтиёр Тилев.

Совуққа чиқиб келган Абейсин анча тетиклашди, уйқуси қочди. У кўзлари чақнаб, қизнинг пишиллаб ечинишига эҳтирос билан тикилиб ўтирарди. Айғанша унинг кўзларини лўқ қилиб тикилиб ўтирганни сезиб, уялиб кетди. Уйлари шу биттагина хонадан иборат бўлганидан, ночор девор томонга ўгирилиб олди. Абейсин эса сур кўзлари билан унга қадалиб олиб, ҳадеб Жасанжонни оёғидан чимчиларди. Жасанжон охири оёқларини тортиб олди, жаҳли чиқса ҳам жеркиб беришга уялди.

Худди шу пайт хонага яна икки киши кириб келди.

— Ассалому алайкум!— дейишди баравар чироқ нуридан кўзларини қиситиб.

Келганларнинг соқол-мўйловлари яхлаб, қош-киприкларини қиров босган. Улар шундоққина кийим-бошлари билан келиб кўрпачанинг устига ўтиришди. Қудайменденинг ўқишдан келаётган кичик укасини шундан кейингина кўришди.

Белбоғларини ҳам ечмай қўл бериб сўрашишди.

— Ие, жигарим, рангингни олдириб қўйибсан-ку!

— Ёспирай, илм одамни еб қўяди, деган гап рост экан-да.

— Соғлигинг қалай, жигар, овулни соғингандирсан?

Улар Абейсинга маъқул келишмади.

— Ёнларингда яна икки киши бормиди?— деб сўради уларнинг гапларини бўлиб.

— Эй, онасини... иккита балиқчи бор. Чалкарга олиб кетяпмиз.

— Уларни қаерда қолдирдиларинг?

— Туясаройга киргизиб қўйдик.

— Қоровулсиз-а?

Қора соқолли киши кулиб юборди.

— Ит ейдими уларни! Бу совуқда кишан билан узоққа кетишолмайди...

Айғанша тиззаларини қучоқлаганча, уларнинг суҳбатларига индамай қулоқ солиб ўтирарди. Кишан тўғрисидаги гапни эшитиши билан бошини кўтариб, қора соқол кишига қўрқа-писа қаради. Жасанжон буни пайқаб, ғалати бўлиб кетди.

— Нега энди... — дея қўрқа-писа гапга аралашди у.— Бечоралар роса совқотиб кетишгандир, бу ёққа кира қолишса нима қилади?— У охирги жумлани анча дадилроқ айтди.

Абейсин пиқ этиб кулиб, четга қаради-да, ёстиқни ёнбошига тортиб, гунгалак ошиб олди. Соқолли киши ўзини эшитмаганга олди. Аммо қиз ўша заҳоти Жасанжонга ёлворган назар ташлади-да, миннатдор бўлиб, қип-қизариб тескари қаради.

Жасанжон ҳали анча ёш эди. Шунинг учун унинг гапларига ортиқча эътибор бераверишмас эди. Узи ҳам бўлар-бўлмасга хафа бўлавермасди. Аммо қизнинг ярқ этиб қараганини кўриб, қовоғини уйди.

— Мен жиддий айтяпман!— деди у овозини бир оз кўтариб. — Уялмайсизларми? Чақиринглар уларни!

Ҳеч ким индамади, ҳаммалари ҳам унга қарамасликка ҳаракат қилишарди. Жасанжон қип-қизариб, йиғлаб юборай деди. Гапларига қулоқ солишмаганидан шунчалик уялиб кетган эди. У ҳозир худди ёш боланинг ўзи бўлди-қўйди, ҳатто овози ҳам чийиллаб чиқа бошлади.

Охири ётган ерида Абейсин бир тўлғаниб қўйди.

— Жасанжон тушмагур-эй, нимани талаб қилаётганингни биласанми? Ахир улар жиноятчилар-ку.

— Бари бир улар ҳам одам! — ундан баттар чийиллади Жасанжон.

— Вой тавба-ей... Жиноятчиларга ҳам ачинадимми киши?

Шу пайт каравотда ўтирган кампир бетоқат бўлиб, уларнинг ҳаммасига бир-бир қараб чиқди.

— Вой сен золим-эй!— деб бақириб берди у.— Боланинг илтижосига тош ҳам эриган бўларди. Сен эса пинагингни ҳам бузмайсан-а?

— Бўпти,— деб пешанасини тириштирди Абейсин.—

Сен аралашма. Бу сенинг ақлинг етадиган иш эмас!

— Нима-а? Нима дединг ҳозир? Бу золим нималар деб валдираяпти ўзи, а?

Кампир каравотдан эңгашиб, серсоқол қоровулга ўқрайиб қаради.

— Ҳозирнинг ўзида олиб кирасан! Агар олиб кирмасанг, ҳаммаларингни қувиб чиқараман уйимдан.

— Об-бо қария-ей, ахир улар қотил-ку... — дея ўзини оқлашга тутинди серсоқол киши.

— Овозингни ўчир! Ҳар қалай, уларнинг гуноҳлари сеникидан кўпмасдир!

Абейсин ўтирган ерида типирчилаб қолди. Серсоқол одамнинг биқинига туртиб, аста шивирлади:

— Чакаги қурсин бу кампирнинг! Олиб кирсанг олиб кира қол. Тагин чиндан ҳам уйидан қувиб чиқармасин.— У ирғиб туриб, серсоқол кишини ташқарига етаклади.

Айғанша онасидан фахрланиб, ҳатто кулиб ҳам қўйди. У ёш меҳмонга ҳам миннатдорлик билдиргандай назар ташлади. Айғанша уни биринчи кўришдаёқ, меҳмонга келганларида қизларга яқинроқ ётишга ҳаракат қиладиган ураллик йигитларга ўхшамаслигини дарров фаҳмлаган эди. Жасанжон сира қизга қарамас, борди-ю, беихтиёр кўзлари учрашиб қолса, қизариб, кўзини дарров олиб қочарди.

Ташқарида қор ғичирлаб, овозлар эшитилди. Кейин хонага жиноятчиларни бошлаб олдин Абейсин, кетидан қора соқол киши кириб келишди. Иккалалари ҳам музлаб кетишипти, айниқса кичиги. Иккаласининг ҳам оёқ-қўли кишанда. Совуқдан қиров қоплаган кишанлар шарақ-шуруқ қилади. Айғанша ирғиб туриб, уларга ўчоқнинг олдига жой солиб берди.

— Оловга яқинроқ ўтиринглар! Исининглар,— деди кампир меҳрибонлик билан.

Кичигининг тиши тишига тегмайди. У итоаткорлик билан оловга яқин ўтирди-да, кўксини оловга тутди. Каттаси — анча яғриндор эркак ҳам роса совқотиб кетибди. Башараси худди кесакнинг ўзгинаси. У бўлисининг кичик укасини дарров таниди, аммо индамади. Салом бериб, сал нарироққа ўтирди ва такилламасин деб, тишларини гириҳ қилиб олди.

Кампир унинг сабр-тоқатига ичида тасанно ўқиб қўйди.

— Бизда шундай гап бор, чирогим,— деди кампир унга қараб. — Юзтасмини юзидан танигандан кўра, биттасини исми билан билган афзал... Исминг нима, чирогим?

— Эл... ломон,— дея аранг жавоб бера олди йигит.

— Бу йигитчанинг-чи?

— Иним, исми Рай.

— Қайси уруғдан бўласизлар?

— Жаканим уруғидан.

— Ҳа, катта уруғнинг фарзандлари экансизлар...

— Йўқ, муҳтарама она, биз балиқчилар овулидан бўламиз.

— Ҳа! — деди кампир сукутга толиб. — Бошинг тошдан бўлсин. Эртага кимни нима кутаётганини бир яратганнинг ўзи билади. — Уҳ тортиб, кампир яна сир нафас жим қолди. Эломон билан Райга зимдан разм солди. — Мана булар сизларни одам ўлдирган, дейишяпти. Шу гап ростми?

Эломоннинг совуқ урган юзи яна кесакка айланди.

— Мен балиқчиман, — деди у истамайгина. — Балиқ билан яшадим, балиқ билан кун кўрдим. Бизни эса кўра-била туриб ўлимга ҳайдашарди. Кундакунда ўлгандан кўра, битта золимни ўлдириб, бир йўла ўлган яхшироқмасми? Гап шундай, муҳтарам она!

— Ҳой Тилев,— деди кампир қатъият билан катта ўғли томон ўгирилиб. — Тур, мана бу йигитлар шарафига битта қўйингни сўй. Йўлга чиқиш олдидан бир яхшилаб овқатланиб олишсин.

— Ие, онажон, уйда гўшт бор-ку.

— Овозингни ўчир! Қачондан бери мунақа пишиқ бўлиб қолдинг! Бутун молларимизни таркана қилиб бўлиб, энди хўжайинлик қиладиган бўлиб қолдингми? Бор, битта қўйни сўй. Қолган гўштини кейин болалар ейишар.

Тилев иккала хотинини ёнига олиб, қўй сўйгани кетди. Хурсанд ва миннатдор бўлганидан Айғаншанинг ҳатто оғзи очилиб қолди. У ярқ этиб ёғоч каравотда мағрур ўтирган онасига қаради. Кампир ас-

лида анча зиқна, зукко, дағал аёл эди — ўғил-қизларини зир титратарди. Аммо бугун у, негадир, бирдан сахий тортиб кетди.

Абейсин аллақачон мудраб ўтирарди. Қўй сўйилишини эшитиб, дарров сергак тортди, хурсанд бўлиб кетди. Унинг хурсанд бўлаётганини кўриб кампирнинг энциси қотди. Аммо ўша заҳоти уни унутиб, Эломон билан гапга тушиб кетди.

— Энди бўлар иш бўлибди. Ким ҳақ, ким ноҳақлигини мен билмайман. Аммо бояги гапингга қўшиламан: кунда-кунда ўлгандан кўра, бир марта ўлган афзалроқ.

Иссиққина уйда Рай анча ўзига келди. Овқат пишини ҳам кутмай, бошини акасининг тиззасига қўйиб уйқуга кетди. Эломонни ҳам уйқу элитмоқда эди. Аммо у ўзини қўлга олди. У энди бундан кейин узоқ йиллар, балки бир умр ҳам қозоқ уйини, қадрдон тилини эшитиш насиб қилмаслигига ақли етиб турар, шунинг учун кампир билан очилиб-сочилиб гаплашиб ўтирарди. Кампир ҳам уни борган сари яхши кўриб қолмоқда эди.

Кечаси овқатланиб бўлишгандан кейин Айғанша билан катта янга меҳмонларга ўрин солишга тутинишди. Ёстиқ етмади, келин нима қилишини билмай ҳайрон бўлди. Шунда Айғанша ўзининг ёстиғини берди.

— Вой эркам-эй, ўзинг нима қиласан?— деб ҳайрон бўлди янгаси.

— Ҳеч нарса қилмайди,— деб шивирлади қовоғини уйиб Айғанша. — Яна битта кўрпача сол, юмшоқроқ бўлсин.

Лампани ўчиришмади, пилигини пасайтириб қўйишди. Кеч ётишгани учун меҳмонлар ҳам, уй эгалари ҳам бирпасда ухлаб қолишди. Эломон ухлаёлмай ётди. У Мунке, Кален, Дўсларнинг... хайрлашгани келишганини эслади. Оқболани туққанидан бери кўрмаган эди, мана энди муздай ертўлада ётганини кўрди. Нимжон, кичкинагина фарзандини ҳам кўрди... Оғайнилари бири олиб, бири қўйиб, онасини яхши эмаётганини, йиғлоқмаслигини айтиб, ўғилчасини роса мақташди. Эломон уларнинг гапларига қулоқ

солиб ўтирган бўлса ҳам ичида чала туғилган боласининг яшаб кетишига ишонмасди.

Кейин ёвуз денгизни, муз устида гуж бўлиб олган ночор балиқчиларни, юракни орзиқтирувчи имиллаган тонгни кўз олдига келтирди. Сўнг оёғи тагига Федоровнинг гупчақдек йиқилгани, телпаги тагидан қоп-қора қон оқа бошлагани кўзига кўринди.. У қилган ишидан афсусланмасди. Фақат ёлғиз қолаётган хотини билан ўғилчасини ўйларди. У оға-ини бўлиб қолган, қанчадан-қанча яхши ишларни биргаллашиб қилган, шунча вақт биргаллашиб балиқ тутган балиқчиларни ўйларди. Баъзан қияликка жойлашган камбағал овулга шафқатсиз, баъзан ажойиб, сахий, ғамхўр бўлган денгизни ўйларди.

Тонгга яқин у қаттиқ ухлаб қолди, ҳеч нарсани кўрмади, ҳеч нарсани эшитмади. Назарида атиги бир дақиқачина кўзи илингандек эди; серсоқол Рай билан иккаласини тепиб уйғотди.

— Ҳой, турларинг!

Эломон аранг турди. Рай ҳам уйқуга тўймаганди. У кўзларини пирспириб гандираклар, йиқилиб тушмаслик учун акасига ёпишарди. Кишанларни шақиршуқур қилиб, тушовланган отдай, эшикка қараб юришди.

— Шошманглар! — деб қичқирди орқаларидан Айғанша.

У ўчоқдан битта иссиқ кулча олди-да, югуриб Эломоннинг олдига борди, оёғининг учида туриб, иссиққина кулчани унинг қўйнига тиқиб қўйди. Уялиб қочмоқчи бўлганида, Эломон кишанларини шалдириб, қизни қўлидан ушлаб, кўксига босди.

— Меҳрибон сингилчам, — деди у тўлқинланганидан лаблари титраб. — Омон бўл. Умр бўйи сахтли бўл, ғам нималигини билма! — Шундай деб, Эломон қизнинг пешанасидан ўпди.

Айғаншанинг йиғлаб юборишига оз қолди. Лабларини қаттиқ тишлаб, юзини ўгирди.. Эломон билан Рай ташқарига, совуқ изиллатиб турган ҳовлига чиқишди. Ун минутдан кейин отлар қўшилади, улар яна йўлга чиқишади. Йўллари узоқ. Улар Чалкарга фақат кечга томонгина етиб боришади. Йўлларида энди овуллар учрамайди.

Теп-текис, чексиз қор билан қопланган чўлда битта ҳам тепалик кўзга чалинмайди. Бир оҳангда, кўнгилсиз қўнғироқ жиринглайди, отларнинг туёғи тагида қор ғирчиллайди. Эломон совуқдан қалтираётган Райни бағрига босиб олди. Йўлга чиққанларидан бери улар бир-бирлари билан бир оғиз ҳам гаплашганлари йўқ. Ҳар қайсиниси ўз хаёли билан банд.

Эломон ҳам совқота бошлади. Қўлларини муздай кишан чаён бўлиб чақади, совуқ суяк-суягини сирқиратади. Совуқнинг зўридан ҳатто бошига ҳам оғриқ туриб кетди. Чексиз, чегарасиз ўлик саҳрода, ҳолдан тойдирадиган узоқ йўлда совуқ уни енгиб қўймоқда эди. Аммо Айғанша қўйнига тиқиб қўйган иссиқ нон совимай, унинг қалбини иситиб келмоқда эди.

XVII

Денгиз ёқалаб икки отлиқ бормоқда. Улардан бири—Жасанжон, иккинчиси—Абейсин. Абейсин шаҳардан бирга қайтишгандан бери Жасанжонни ўз ҳолига қўймайди. Аввал уни қариндошларникига бир-бир олиб бориб келди. Кейин, Қудайменденинг маслаҳати билан оқсоқолларни зиёрат қилишди. Раимберди, Жилқибой ва бошқа эътиборли бойларнинг ҳамда Қулқўра пастлигидаги Соиларнинг қишловларига ўтишди.

Мана энди улар уйларига қайтиб келишяпти. Жасанжон борган ерларининг ҳаммасида кунига неча мартадан бешбармоқ, қази еди, қатиқ, шўрва ичди. Энди эгарда зўр-базўр ўтириб келяпти. У вақт-вақти билан бошини кўтариб, мудроқ кўзлари билан тега-рак-атрофга бир назар ташлаб қўяди-да, кейин яна пинакка кетади. Улар кимсасиз саҳро ва денгиз ёқалаб узоқ юришди. Тўсатдан итнинг ҳурган овози эшитилди. Жасанжон уйқулик кўзларини очиб, олдинга разм солди. Оппоқ қумлоқ тепаликлар орасида жойлашган уйларнинг томларини кўриб, бир оз жонланди.

— Менга қара, бу Суев чолнинг қишлови-ку?

— Қўй-э уни! Бўлис аканг билан бу кўзлари қизариб юрадиган чол энди ашаддий душман.

Жасанжон индамай, отининг бошини ўша томонга бурди. «Душман бўлса нима!— деб кўнглидан ўтказди у. — Душманлашаётганлар — акаларим. Бу ҳурматли қарияни зиёрат қилиб, салом бериб кетсам, ҳақим йўқми?» Абейсин мийғида кулиб, Жасанжоннинг кетидан эргашди. «Итвачча, жуда ўзбилармон бўлиб кетяпти-да», деб ўйлади ичида.

Суев чол уйда экан. Озгин, қадди тик чол уйнинг тўрида гердайиб ўтирарди. Кичкинагина деразадан тушиб турган қиш қуёшининг нури хонани ёритиб, қариянинг соғол-мўйловида ўйнайди. Қария меҳмонларни кўриб, қимир этмади, фақат кўзларини четга олди, холос.

— Ҳа, йигит, омонмисан?— деб сўради у совуққина, тўғри қарамай. У ҳатто, уларга ёнидан жой ҳам кўрсатмади, фақат пойгаҳ томонга ишора қилиб қўйди, холос.

— Утир, йигит. Келганинга анча бўлди деб эшитдим...

— Ҳа, оқсоқол, анча бўлди.

— Дуруст, дуруст... Меникига келишга йўлинг жуда узайиб кетибди-да.

Жасанжон қизариб ерга қаради.

— Ҳозир ҳам шу атрофдан ўтиб кетаётган экансан-да?

— Ҳа, оқсоқол...— Жасанжон ёлгон гапиришга журъат қилолмади.

— Тушунарли! Уйим йўл устида бўлгани учун исингани кирибсан-да.

Куёвини олиб кетишгандан бери Суев чол бадқовоқ ва заҳар бўлиб қолган. У илгарилар ҳам хонадоносидагиларга қаттиқ қўл эди, энди эса ҳеч кимни кўргани кўзи қолмаган. Шу кунларда унинг хонадонига даҳшатли сукунат чўккан. У Чалқарга, Эломон билан Рай ётган қамоққа боролмади, уларга ҳеч қандай ёрдам беролмади. У ана шу ожизлигини ўйлагани сари ғазабидан тарс ёрилай дейди. У Жасанжонга ўқрайиб қаради-да, унинг шаҳар бичимидаги кийимларини томоша қила бошлади.

— Хўш, бола, яна ўқийсанми?— деб сўради энсаси қотиб. Ичида эса: «Ўзини катта тўра ҳис қила бошлабди шекилли. Камзулига жез тугмалар тақиб, шимини торайтириб олганини. Аммо, билиб қўй, ме-

нинг олдимда ҳар қанча ғоз бўлиб чиранганинг билан мен учун ҳали жўжахўрозсан!» — деб кўнглидан ўтказди.

Жасанжон ранги қув ўчис, қовоғини солди. Шаҳардан қайтиб келганидан бери, ҳали ҳеч ким у билан бу тарзда муомала қилмаган эди. Бу чол эса назар-писанд қилмай, дам «йигит» дейди, дам «бола» дейди. Хафа бўлган Жасанжон кетишга отлана бошлади. Одоб юзасидан бир пиёла чой ичган бўлди-да, пиёлани тўнкариб қўйди.

— Ҳа, бола, мунча шошмасанг? — Яна бигизини тикиб олди чол.

— Раҳмат, оқсоқол.

— Ҳа, энди ота-боболаримизнинг расм-русмлари ҳам сенга ўтиришмай қолибди-да? Бутунлай ўрис бўлиб кетдингми? Хўш!.. Зоримиз бор, зўримиз йўқ, омон бўл!

Жасанжон ўзини босди. Хонадоннинг барча аъзолари билан қўлини кўксига қўйиб хайрлашди. Сувев чолнинг уйдан анча нари кетишгандан кейин, Абейсин Жасанжоннинг ёнига ўтди.

— Хўш? Мен сенга нима девдим? — деб тўнғиллади ҳаллослаб. — Чол эмас, илон!

Жасанжон отига қамчи босди. Оқбағирга етиб боргунларича кетига бир марта ҳам қайрилиб қарамади. Овулларига етиб келганларидан кейин ҳам ечиниб, ҳеч ким билан гаплашмай ётиб олди. Эртасига ҳам анча кеч турди, чой-пой ичганидан кейин сўфи акасини кўргани чиқиб кетди. Акасиникида бирпас гаплашиб ўтиргандан кейин Қудайменденикига ўтди. Худди кечагидек, Жасанжоннинг устида қора костюм ва жез тугмалик қора камзул эди.

— Сен чойхона тутадиган татарларнинг ўзи бўлсан-қўйибсан, — деди Қудайменде укасига масхараомиз жилмайиб қараб. — Қўй, чироғим, овулдагиларни бу шаҳарча кийимларинг билан хижолат қилма. Кулиб юришмасин тагин.

— Нега энди?

— Овул шаҳар эмас. Шаҳарда уйлар ёнма-ён. У ерда киши совқотармиди? Шаҳарда юриш — татар бойнинг бир хонасидан иккинчи хонасига киришдек гап. У ерда қиши билан бир уйдан иккинчи уйга юриб, нозик тортиб кетган бўлсанг керак.

Жасанжон аста кулиб, индамай қўя қолди. Қудайменде унга қараб ўтириб, укам Оренбургнинг қайси кўчаси, қайси муқолишида йўқотиб келганикин ўз мустақиллигини, деб ўйлаб ўтирарди. Авваллари бўлар-бўлмасга хахолаб кулар, суҳбат чоғларида ўжарлик билан баҳслашар, ўлардек хаёлпараст эди! Энди эса кулганда ҳам, биров билан суҳбатлашганда ҳам Сосиқ, ортиқча гап гапирмайди...

Бир куни Қудайменде шу фикрларини Тангрибергенга ҳам айтди. «Укамиз ўзгариб кетяптими?» — деди шубҳасини ўртага ташлаб.

Акалар Жасанжон тўғрисида ҳали-ҳали тортишиб юришарди. Катта акалари — Алдаберген сўфи билан Қудайменде, уни мадрасага бериш керак, деб ҳисоблашарди. Аммо Тангриберген уларнинг фикрларига қўшилмади, уни ўзи Оренбургга олиб бориб, рус мактабига ўқишга топшириб келди.

— Рус мактаби уни имонидан айирибди, жонини сўриб олипти. Мана кўрасан, ҳадемай, мусулмон фарзанди эканлиги ҳам ёдидан кўтарилиб, ўрисга ўшшаб чўқина бошлайди уканг.

— Нимадан қўрқасиз, ака? Ўрис бўлса — уездга бошчилик қилади.

Қудайменде қотиб-қотиб кулди. Тангрибергеннинг жаҳли чиқди, бир чеккада турган тулки тумоғини олиб, ўрнидан турди. Қудайменде жиддий тортиб, ёстиқдан қаддини кўтарди.

— Тангриберген, иношма...

Тангриберген тўхтаб, у томонга ўгирилди.

— Хўш?

— Сени балиқчилар овулига бориб туради, дейишади?

Тангриберген индамади. Фақат силлиқ қилиб қирқиб қўйилган мўйловининг учи қилт этди. Қудайменде укасининг мўйловига қараб туриб, жилмайди.

— Албатта, у ёққа бориб турганинг яхшику-я... Ҳм!.. Энди сенга ҳеч ким халақит бермайди. Эрини, худога шукур, узоқларга бадарга қилиб юбордик.

— Хўш, нима бўпти?

— Нима бўларди! Истасанг — иккинчи хотин қилиб ола қол дейман. Лаббай? Ахир, бир вақтлар иккалаларинг Лайли ва Мажнун эдиларинг-ку?

Тангриберген акасига узоқ тикилиб турди-да, муд-
даосини тушунди. Акаси Эломонни сургун қилиш би-
лан қаноат қилмай, энди оиласини ҳам йўқ қилиб
юбормоқчи эди.

— Қозоқ учун иккита хотин олиш ҳеч гап эмас,—
деди у хаёлчанлик билан. — Буни ҳамиша ҳам қи-
лаверамиз. Аммо, ҳозир бундан ҳам муҳимроқ иш-
лар бор...

— Сен нимани назарда тутяпсан?

— Уша, эски гап... Каленни айтаман. Уша билан
ўчакишишнинг кераги йўқ эди. Ҳақиқатини, эн-
ди ё сен уни гумдон қиласан, ё у сени.

Қудайменде қовоғини солди. Улар анчагача жим
қолишди.

— Улуғ овулларни айланармиш деб эшитдим, шу
ростми?— деб сўради Тангриберген.

— Рост!

— Бизникига қачон келади?

— Шу кунларда келиб қолса керак...

Тангрибергеннинг кўзлари чақнаб кетди.

— Ундай бўлса, омадимиз келибди-да! Каленнинг
ўғрилиги ҳаммага маълум, шундайми? Аммо ўғрили-
ги ҳам бир сари эди. Эртага эса Эломонга ўхшаб ўл-
дира бошласа нима бўлади? Аминманки...

— Хўш?

— Аминманки, биринчи пичоғини сенга санчади.

Қудайменде баттар тундлашди.

— Оролга Шувдирнинг ўғли келган эмиш, эшит-
дингми?— деб сўради яна Тангриберген.

— Шундай овоза Сор...

— Овоза эмас, аниқ.

— Бўлса бордир... Отасининг ўчини олгани кел-
гандир-да.

— Уч олиш нимаси! Отасининг корхонасини сот-
гани келибди. Энди роса одам йиғилади... Ҳар хил
рус, татар савдогарлари...

— Ёпирай-а? Молга алмаштирармикан ё нақд
пул олармикан?

Тангриберген оз бўлса кулиб юборай деди, ке-
йин, акам хафа бўлмасин деб, ўзини босди. Чиндан
ҳам Қудайменде бўлар-бўлмас нарсаларга ҳам хафа
бўлаверарди.

— Албатта пулга сотади-да, — деди жиддий ва

бир зум сукут қилди.— Бўлис оға, олам ўзгариб Сораётганини сезяпсанми? Бугунги кун кечагисига ўхшамайди. Кечагина бирон одамнинг сен билан тортишишга ҳадди сиғармиди? Ҳаммаси сенинг қулинг эди. Энди ҳар битта чўпоннинг тили бир қарич бўлиб кетяпти... Энди сал дилига ўтиришмайдиган гап қилиб қўйсанг борми, бола-чақасини эргаштириб, балиқчилар овулига қараб оғади. Кейинги икки-уч йил ичида озмунча оч-яланғоч подани ташлаб, балиқчи бўлиб кетдими? Шундай вақт келадики, ҳали подангни боққани одам тополмайсан! Шуларни бир ўйлаб кўрдингми, бўлис оға?

— Хўп, ўйладим дейлик. Аммо сенингча нима қилишим керак?

— Ақлли одамлар: «Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ», дейишади.

— Хўш-хўш?

— Гапим шуки, Шувдирнинг корхонасини биз ўзимиз сотиб олсак дейман.

— Лаббай?

— Корхонани сотиб олсак, дейман.

Боядан бери қовоғидан қор ёғиб ўтирган Қудайменде тўсатдан очилиб, қотис-қотиб кула бошлади. Ёстиққа ёнбошлаб олди. Кула-кула ёшланган кўзларини артиб, бир оз нафасини ростлади-да, ниҳоят тилга кирди.

— Ўйлаб топган гапингни қара-я. Ўрисларнинг ҳунарини биз эплай олармидик?!

— Нега эплалмас эканмиз?

— Йў-ўқ, чироғим... Руслар билан тенглашишга йўл бўлсин.

— Ака, мен жиддий гапиряпман. Агар корхонани сотиб олгудек бўлсанг, ўлкамизда худодан кейинги биринчи мўътабар одам бўласан. Чўл ҳам, денгиз ҳам сеники бўлади!

— А?!

Қудайменде укасининг фикрини энди тушунди. Жонланиб, тиззасига бир урди-да, хаёлга толиб қолди. У кечувга тушган туядай журъатсиз одам эди. Бир зум ўйланиб турди-да, кейин қўл силтаб қўйди.

— Йўқ, чироғим, бу — биз қиладиган ишмас. Ҳама кулади биздан, икки ўртада шарманда бўлиб қоламиз.

Тентак Шувдирнинг ўғли Оролга келиб, қайнатаси Марковникига тушибди, деган миш-миш гаплар ҳаммани ҳаяжонга солиб қўйган эди. Ҳамманинг оғзида: Петрограддан келган ёш офицер отасининг корхонасини ким ошдига сотиб кетар эмиш, деган миш-миш гаплар. Шу гап ростга айланиши билан соҳилга рус, татар, қозоқ савдогарлари етиб кела бошлашди.

Биринчи бўлиб қозоқлар маймоқ Жагор деб лақаб қўйган рус савдогари келди. Унинг кетидан Чалкардан Темирке деган савдогар ташриф буюрди. Бу татар ҳаддан зиёд бой эди. Улликүм яйловида ҳисобсиз моллари боқувда эди. Чалкарда эса катта дўкони бўлиб, икки-уч уезднинг жун, мўйналари унинг қўлидан ўтарди. У кўпдан бери балиқчиликка ишқибоз эди. Аммо денгизда Федоров хўжайинлик қилиб келарди. Мана энди Федоров ҳалок бўлди, корхонаси сотиладиган бўлиб турибди. Темирке барча приказчикларини олиб, дарров Қудайменденикига етиб келди.

Тангриберген Темиркедан урядник ҳам шу ёққа келаётганини эшигди. Бу гапни эшитиши билан мирза бўлис акасининг идорасидан котибни чақиртирди-да, бир уйга кириб, ичкаридан қулфлаб олди. Ҳеч кимга кўринмади ҳам, ҳеч кимни ҳузурига киргизмади ҳам. Абеysinни роса қўшни овулларга югуртиришди. Аллақандай қозоқлар келишарди-да, Тангриберген билан махфий суҳбатлашиб, яна изларига қайтиб кетишарди.

Буларнинг ҳаммасини сезиб юрган Темирке бир куни йигитларига заҳарханда қилди: «Ҳақиқий бўлис мирзанинг уйида ўтирибдими дейман...»

Кечга томон урядник келди, у ҳам бўлисининг уйида тўхтади. Қудайменде бир оғиз ҳам русча гапирмади, дарров котибни чақиртирди. То котиб келгунга қадар, Қудайменде урядникнинг рўпарасида қозоқчалаб: «Тақсир... тақсир», деганча терлаб-пишиб ўтирди.

Шу аснода хонага Тангриберген кириб келди. Қудайменде уни кўриб енгил тортиди. Тангриберген урядникни яхши танир эди. Улар ўтган йил ёзда танишиб қолишган. Тангриберген бир куни шаҳарга сотгани аяна мол ҳайдаб борди. Унинг одамлари молларни

Абейсин бошчилигида сотишди, ўзи эса бир чеккада чойхўрлик қилиб ўтирди. Урядник уни ўша ерда кўриб қолди. Молларини бир назардан ўтказиб, миясида нималарнидир хомчўт қилиб олди-да, мирзани қўлтиғидан етаклаб, янги уйини кўрсатгани олиб кетди. Тангриберген унинг уйини кўриб ҳайрон қолди, табриклади... Урядник хахолаб, елкасига қоқиб, хоналарини кўрсатиб юрди-да, кейин:

— Мирза, томоша ҳақини чўз!— деди ҳазиллашган бўлиб.

Урядник қозоқ тилини билмас эди, аммо бу сўзни жуда яхшилаб ёдлаб олган эди. Мирза ўша заҳоти пора тутқазди. Улар дўстона хайрлашишди.

Ҳозир Тангриберген кириши билан ҳаммалари дарров жоғланиб кетишди. Тангриберген ҳам рус тилини билмас эди, лекин у бундан хафа эмасди. У дарров урядникнинг ёнига борди, қўлини узатиб, қозоқча сўрашди. Меҳмоннинг ёнига чордана қуриб ўтирди, пинагини бузмай, қозоқча гаплаша бошлади.

— Хуш келибсиз, тақсир!

Урядник ҳеч нарса тушунмади, фақат:

— Раҳмат!— деб қўйди.

— Соғ-саломат юрибсизми?

— Раҳмат!

— Йўл узоқ, қиш-қировли кун, чарчаб кетгандирсиз?

— Раҳмат!

Қудайменде укасига ҳайрон бўлиб, тикилиб қолди. Ўзи ҳар сафар бирон рус хўжайин билан учрашиб қолгудек бўлса, терлаб-пишиб, ҳатто таржимон орқали ҳам гаплашолмасди. Укасининг шундай оддий, соддагина гаплари бирпасда қандай қилиб ўрси-ча мулоқотга айланиб қолишига сира ақли бовар қилмасди. Тангриберген эса тортиниш у ёқда турсин, урядникнинг ўзини қозоқчани билмагани учун хижолат қилиб қўяётган эди.

— Сен бу улуг зот билан худди овулимиздаги оддий бир қозоқ билан гаплашгандай гаплашасан-а,— деди Қудайменде ахир сабри чидамай. — У билан қачон таниша қолган эдинг?

— Об-бо сиз-эй!— деди жилмайиб Тангриберген.—

Акам бўлис бўлгандан кейин, қайси улуғ унинг укасини танимас экан?

— Ҳа-а? — деди Қудайменде. Бирпас жим тургандан кейин тиззасига уриб қулиб юборди.

Эртасига эрта билан Қудайменде нонушта устида укаси Тангрибергенга бир қараб олиб, урядникка Календан гап очди.

— Жуда ўғрилар кўпайиб кетяпти-да,— деди у чуқур хўрсиниб.

— Молни ўғирлашадими?

— Ҳа, тақсир, молни ўғирлашади! Сира тинчимиз қолмади.

— Ўлдириш воқеалари ҳам бўлди,— деб орага гап қистирди Тангриберген.

Урядникнинг қулоқлари динг бўлди. Мўйловлари қимирлаб кетди. Қўлидаги пиёлани дастурхонга шахт қўйди-да, кўзойнагини ялт-юлт этказиб қозоқларга қаради.

— Нима-нима? Нега хабар қилмадиларинг?

— Хабар қилиб улгурмадик, тақсир.

— Ҳа, ярамаслар!.. Қотиллар қани? Ким улар?

— Битта Эломон деган ўғри яқинда ўрис бойни ўлдирди. Биз уни тутиб бадарга қилиб юбордик. Яна битта Кален деган ўғри бор. Жуда хавфли одам...

— Ҳм... Ушлаймиз!

Тангриберген туриб, урядникнинг ёнига ўтирди.

— Тақсир, унинг бор мулкани тортиб олиб, ўзини Симирга сургун қилиш керак!

— Ҳм!.. Бу биз учун ҳеч гап эмас. Далиллар борми ахир?

— Актлар бор. Йўқолган молларнинг эгалари чиқяпти.

Қудайменде ташвишга тушиб қолди. Котибга таржима қилмай тур дегандек қилиб кўзини қисиб қўйди-да, овозини пасайтириб тўнғиллади:

— Ҳаддингдан ошма, чироғим! Акт-мактларинг нимаси?

— Ҳаммасини қоидасини келтириб тўғрилаб қўйганман.

— Эгалари борми?

— Эгалари ҳам бор, шикоятлари ҳам бор.

— Нега бундан менинг хабарим йўқ?

Тангриберген бир зумгина довдираб қолди-да, кейин ўзини тутиб олди.

— Бунга сенда вақт қани? Сен бундан муҳимроқ ишлар билан бандсан-да, ака.

— Ўша сенинг одамларинг... Каленнинг моллари зотини қаёқдан билишади?

— Қоғозда ҳаммаси ёзилган.

— Молларнинг зоти билан тамгаларини жуда тез аниқлабсизларми?

— Бўлис оға, хотирангиз заифлашиб қолганга ўхшайди,— Тангриберген овозини яна ҳам пасайтирди. — Ахир бу ўғрининг ҳамма моллари ўз қўлимиздан ўтмаганми?

Қудайменде мирзанинг қоп-қора мўйловига кўз қирини ташлаб, ўйланиб қолди. Чиндан ҳам Кален илгари ўғирлаган молларини аввал уларникига ҳайдаб келарди. Истаган томонига, отининг туёғи етадиган ерга бир ўзи кетарди. Кейин ўлжа қилиб келган молларини Тангриберген билан Қудайменденнинг молларига қўшиб қўярди. Булар ҳам бияни тойи билан ё туяни бўталоғи билан инъом қилишарди унга. Бу моллар ҳам кечаси аллакимлар томонидан ўғирлаб келинган бўларди. Турган гапки, Каленнинг ҳамма моллари буларга маълум эди. Котиб уларни Қабирга бўлисига қарашли ҳар хил овуллардан ўғирланган моллар деб рўйхатга олган, уларнинг эгалари ҳам топилиб, Каленнинг устидан шикоятлар ҳам ёзилган. Улар котибнинг қўлида турибди...

Қудайменде яна укасининг мўйловига қараб қўйди. «Ёпирай!— деб ўйлади у. — Буларнинг ҳаммаси қандай хаёлига келдийкин-а?»

XVIII

Пешинда Кален Оқбағирга, бўлисининг овулига келди. У билан бирга Мунке билан Дўс ҳам бирга эди. Биронтасининг қўлида қуроли йўқ. Фақат Кален энгининг ичига зимдан қамчинини яшириб олган.

Бирон кўнгилсиз воқеани олдиндан ҳис қилаётгандек, Кален йўл бўйи қовоғини уйиб, индамай келди.

— Бу Қоратознинг иши... Худди ўшанинг иши су! Ҳа, ўша калнинг иши!— дея қайта-қайта такрорларди Мунке.

Кален эса, анчадан бери хабар йўқ, деб Эломонни ўйлаб келарди. Уни жуда соғинган, битта қўйни сўйиб, бориб кўриб келмоқчи бўлиб юрувди. Бу орада, отасининг қасдини олиш мақсадида Шувдирнинг ўғли келган эмиш, деган миш-миш гаплар тарқалиб қолди. Кален шундай оғир дақиқада Эломоннинг оиласини ёлғиз қолдирмасликка қарор қилди. Бормади.

Уни урядникнинг ҳузурига чақиртиришганда, ёлғиз кетавермоқчи эди. Балиқчилар кўнишмади, Мунке билан Дўсни қўшиб жўнатишди.

Чўлда уларга Тангриберген дуч келиб қолди. Ов қилиб юрган экан. Балиқчилар ўзларини кўрмаганга олиб, четлаб ўтиб кетишмоқчи эди. Тангрибергеннинг ўзи сўрашгани олдиларига келди.

Кален билан Дўс аланглаб теваракка қарашди, аммо содда дил Мунке чидолмади. Мирзанинг шошапиша отдан тушиб, балиқчиларнинг олдида одоб билан қўл қовуштирганини кўрди-ю, ҳамма нарсани унутди-қўйди.

— Овулингда тинч-омонликми?— сўради у мирзадан.

— Худога шукур. Сизларга йўл бўлсин?

— Овулингга кетяпмиз.

— О, жуда соз-да! Шундай эътиборли одамлар овулимизда меҳмон бўладиган бўлишибди-да, Бўлис оғам овулда йўқ эди, мен сизлар билан бирга бора қолай?

— Раҳмат, чироғим, фақат биз меҳмонга кетаётганимиз йўқ... Бизни улуғ чақиртирган экан.

Тангриберген ҳайрон бўлган, қўрққан киши қиёфасига кирди.

— Вой худойим-эй, сизларда нима иши бор экан?

— Хабаримиз йўқ... Борди-ю, худо олдида гуноҳкор бўлсак ҳам улуғнинг олдида виждонимиз пок.

— Бўпти, гапни чўзиб нима қиласан... Юринглар!— деб тўнғиллади Кален ҳамон четга қараганича.

Тангриберген шошиб қолди. Қонжиғасига илиб қўйган сариқ тулкини олиб, Мункега узатди.

— Улуғ худди денгиздек хатарли одам. Сизларни қандай қисмат кутаётганини худо билади. Чин кўнглимдан оқ йўл тилайман сизларга.

— Раҳмат! Мартабанг бундан ҳам зиёда бўлсин!— деди хурсанд бўлиб Мунке.

Мунке йўл-йўлакай тулкини салмоқлай-салмоқлай, ўзича нималарнидир ўйлаб борди-да, кейин:

— Нима сўлгандаям Тангриберген яхши тарбия кўрган йигит. Акасига ўхшамайди... — деди.

Кален билан Дўс индашмади.

Одатга кўра чўллик қозоқлар уезд амалдорининг ҳузурига оёқ учида юриб киришиб, бошларидан қалпоқларини олиб, таъзим билан гаплашишарди. Аммо Кален учун энди бари бир. Урядникнинг ҳузурига ҳеч кимдан ижозат сўрамай, шериклари билан тўғридан-тўғри бостириб кириб бораверди.

Урядник хўппасемиз, сочлари тўзғиган, мошкичири мўйлови икки лунжида осилиб турган киши экан. Ундан ўткир тамаки ҳиди келар, узун мўйловлари қозоқларнинг узун пўстинларининг енгига ўхшаб кетарди. У қўлларини орқага қилиб, гиламлар тўшаб ташланган катта хонанинг у бошидан-бу бошига бориб келмоқда эди. Хонага этиклари билан дўқ-дўқ қилиб, катта иссиқ тумоқ, қалин кийимли кишилар тақиллатмай кириб келиб, оёғига муздай қиш совуғи урилганда, ғазабдан лавлагиси чиқиб, ярқ этиб эшикка қаради.

— Э, бу қанақаси бўлди?.. — деб ўшқиршига ҳозирланган эди, кўзи боши шифтга тегай деб турган баҳайбат, қора, чўтир кишига тушди.

Урядник оёғига урилиб турган узун қиличини сариқ, ола-була дастасидан чангаллаб, митти кўзларини баҳайбат қозоққа қадади. Мўйловлари силкиниб, орқасида турган тилмочга шартта қаради-да:

— Ким булар?— деб қичқирди.

Тилмоч — бўлиснинг котиби. У шаҳардан қайта солиб, тўйиб овқат еб олган эди. Қорни чиқиб юмалоқ тортиб қолди. Урядникнинг барзанги қозоқнинг олдида эсанкираб қолганини дарров фаҳмлаган тилмоч шахт билан юриб, ўрталарига тушди. Қўлини кўтариб, ўзидан баланд Каленнинг қорнига тақади.

— Кален ўғри мана шу бўлади, жаноби олийлари, — деб қичқирди.

— Ка...калин?— деб қайтариб сўради урядник.— Гап шундай, Калинин пошшо...— дея гап бошлади у мийғида кулиб, кейин Каленнинг рус тилини билмаслигини эслаб, яна тилмочга ўғирилди.— Мол ўғирлаганмисан, деб сўра-чи ундан. Айбини бўйнига оладими?

— Эшитдингми? Жаноби олийларига ростини гапир!

— Чироғим, худо шоҳид, ҳар бир одамнинг ўз тонги, ўз шоми бор...

— Ҳой ўғри! Шоминг ўзингга буюрсин, ҳозир кеча эмас! Мол ўғирлаганмисан?

— Сен нимани назарда тутяпсан? Ўғирликни аллақачонлар ташлаб юборганман. Ҳозир тирикчилигимни нима билан ўтказаётганимни мана булар айтиши мумкин, — Кален Мунке билан Дўсга ишора қилди.— Ҳозир мен бир бурда нонимни ўз пешана терим билан ишлаб топяпман, тушундингми? Фақат шу гапларимни мана бу алвасти улуғга борича тушунтириб бер, уқтингми?

— Овозингни ўчир! Нима ишлар қилиб юрганнинг биз яхши силамиз!

— Қани айт-чи, нима қилиб юрган эканман?

— Нима бўпти! Айтаман ҳам. Амалдор жанобларининг олдида ўзини оқлашини қаранг бунинг. Авлиё эшоннинг ўзгинаси-я! Кечалари оч бўридай изғишларинг ёдингдан кўтарилдими?

Каленнинг той ёлидай қалин мўйловлари дириллаб кетди. У бир қадам олдинга интилиб қўлини чўзди. Котиб эпчиллик билан ўзини нари олиб қочди. Мунке билан Дўснинг юраклари чиқиб кетди. Аммо Кален кутилмаганда заҳарханда қилди.

— Ҳа, лайча!— деди у қувноқлик билан ва Мунке ҳамда Дўс томон ўғирилди.— Мана бу лайчанинг бизнинг олдимизда чиранишини кўринг. Қоратознинг олдида эса кейинги оёғида туриб ликиллайди. Ё парвардигор!

— Тавба, қурбақа ҳам ўзини пошшоман, деб вақиллар экан,— деб тўнғиллаб қўйди Мунке ҳам.

Шу пайт хонага Жасанжон кириб келди. Ҳеч ким унинг кирганини пайқамади. У девор тагида турган тугунга ўтирди. Жасанжон хонага кира туриб Каленнинг гапларини эшитган эди. Кулгиси қистаб кет-

ди. Котиб уялганидан қип-қизариб, терга ботди. Урядник эса унинг гапини тушунмади.

— Нима деди?— деб сўради у дам котибга, дам Жасанжонга қараб. — Нима деди? Оббо ярамас осиеликлар-эй, нима деди деб сўраяпман сиздан?

Котиб, ниҳоят, ўзини сал босиб олди.

— Жаноби олийлари, бу одам хавfli ўғри. У одамларни ҳам ўлдирган. Ҳозир у сизни ҳам ярамас сўзлар билан ҳақорат қилди.

Урядникнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Нима-а? Ҳа, итвачча, Сибирга жўнагинг келиб қолдими? Кишанинг мазасини тотимоқчимисан, а?

Балиқчилар ҳайрон бўлиб, бир-бирларига қараб олишди.

— Биз су ўрисга нима дедик? Нега жаҳли чиқяпти?— деб ҳайрон бўлди Мунке.

— Жаноби олийлари, у сизни ҳам ўлдираман деб дағдаға қилди,— деди яна тилмоч.— Оёқ-қўлини чандиб ташламасак, бир кор-қол юз бериши ҳеч гап эмас.

Жасанжон ортиқ тоқат қилолмади, орага тушди.

— Халқинг сени илмли одам деб юрибди,— деб қичқирди у котибга қараб.— Сени маърифатпарвар одам деб юрибди! Сен бўлсанг рус тилини бечора қозоқларнинг гапларини сузиб кўрсатиш учун ўрганган экансан-да?!

Жасанжон Каленнинг гапларини урядникка ўзи таржима қилиб берди. Ҳатто Кален котибни лайча деб атаганини эшитиб, урядник хахолаб кулиб юборди.

— Хўш, лайча деди дегин? — деб қотиб-қотиб куларди у, ёшланган кўзларини рўмолчасига артиб. Ўзини кулгидан бир оз босиб олганидан кейин, Каленга яна шубҳали назар ташлади. — Ҳар қалай кўринишинг хунук, ҳамма гаплар ростга ўхшайди: мол ҳам ўғирлагансан, одам ҳам ўлдиргансан, шундайми?

Жасанжон таржима қилиб берди. Кален буни эшитиб кулиб юборди.

— Э, тақсир, сўроқ қилинаётганда одамнинг кўриниши қаёқдан яхши бўлсин. Яхшиямки, ҳали юрагим қинидан чиқиб кетмади.

Урядник ҳорғин қўл силтади.

— Бўпти, уй-уйингга жўна! Йўқол бу ердан!
— Жасанжон, умринг узоқ бўлсин! Худо толеингни баланд қилсин!— деди Кален шоша-пиша.

Жасанжон от ўғриси шериклари билан хонадан чиқиб кетгунча қараб турди-да, «Мен уни учар от ўғриси сифатида танирдим, у бунинг устига доно қо-зоқ экан-ку!» — деб кўнглидан ўтказиб қўйди.

Ҳамманинг ҳам душмани бор. Аммо ҳамма ҳам душманидан осонгина ўч олиш имкониятига эга бўлавермайди. Бунинг учун ҳукмдор бўлиши керак у. Қудайменде бўлис бўлганидан кейин ўзини анча кучли ҳис қила бошлади. Эломондан у жуда тез қутулди. Кейин Эломоннинг ўзи ҳам тузоққа осонгина илина қолди — рус савдогарини ўлдирди. Энди навбат Каленга келган, унинг қисмати ҳам аллақачон ҳал қилиб қўйилган эди. Аммо бу ишга Жасанжон бемаврид араллашиб қолди. Қудайменде буни эшитиб, Кўк-оролдаги ҳамма ишларини чала ташлаб, овулга етиб келди. Кела солиб, ҳали ечиниб улгурмасданоқ, Тангриберген билан котибни ҳузурига чақиртирди.

— Хўш? Қандай содир бўлди бу воқеа, гапиринглар!— дея тўнғиллади Қудайменде уларнинг юзларига қарамай.

Тангриберген алампидан девордек оқариб кетган эди.

— Войба-ёв, бегона бўлганида ҳам майли эди-я! Ўзингники ўзингнинг печангдан олиб турса нима дейсан?

— Жасанжонми?

— Ким бўларди яна! Ўқишини тамомлаб катта одам бўлса, душманларимиз билан курашда бизга суянчиқ бўлармикин дедим. Бу итвачча эса ўзимизнинг почамиздан оляпти. Оқ сут берган онасининг кўкрагини тишлаяпти!

Қудайменде индамай четга қаради. «Бу кунингдан баттар бўл! Гапимга қулоқ солмадинг, Оренбургга жўнатдинг. Мана энди ўрислардан олижанобликни ўрганиб қайтибди».

— Бу ҳам камлик қилибди,— дея гапида давом этди Тангриберген. — Сен йўғингда яна бир янгилик юз берди...

— Хўш?

— Алдаберген акамизнинг иккита оти йўқолипти. Яхши, қора отлар...

— Балки, бўрилар ёриб кетгандир?

— Бўлса бордир, агар улар икки оёқлик бўлаган бўлса...

— Унда, уларни, сенингча, ким ўғирлаган?

— Хўп акам бор-да, бўлис оға! Бирон нарса йўқолгудек бўлса, доим мен изтопарга айланаман.— Тангриберген мийғида кулиб, ерга қаради. — Мол йўқолса, одатда, уни ўғриникидан қидирадилар шеклли?

— Ким, ким ўғри? Ўғри олиб кетганини сен айтмасанг ҳам яхши биламан, аммо ўша ўғри ким?!

Тангриберген жиддий тортиб, кўзларини ола-кула қилди.

— Ўғри узоқдамас. Бундай совуқда узоқдан ўғри келмайди. Агар ўғри ўзимиздан бўлса, бўлиснинг овулига киришга ким журъат қила олади? Фақат Каленгина журъат қилиши мумкин бунга. Ўғри — Кален!

Қудайменде зудлик билан ҳамма уруғ оқсоқолларини ҳузурига тўплади.

Оқсоқоллар ҳозир бўлиснинг катта хонадонида тез-тез йиғиладиган бўлишган. Улар ҳозир ҳам бирон муҳим иш билан таклиф қилинганларини тушунишди. Бу ерда Тангриберган, котиб, урядник билан Жасанжон ҳозир бўлишган.

— Ҳа, жигарларим!— дея гап бошлади Қудайменде, ҳамма тўпланиб, бурун қоқиб, йўталиб ўтириб олганидан кейин.— Молимизни ҳайдаб кетаётган ўғрининг номини мен аниқладим. Бу — Кален экан. Қачонгача талайди у бизни? Яқингинада у сўфи акамнинг иккита отини ҳайдаб кетибди.

Жасанжон дарров Каленнинг ёнини олди. Урядник ҳозиргина тўйиб овқатланиб олган эди, энди тишини ковлаб, пишиллаб елпиниб ўтирарди. Оқсоқоллар ғала-говур кўтариб, Сибирни тилга олишди. Урядник аввалига котибдан уларнинг нима дейишаётганларини сўраб-сўраб ўтирди. Аммо сал вақт ўтгандан кейин чарчаб, уйқу боса бошлади. Қўлини пахса қилиб, тўпланганларни жеркиб берди.

— Сира тушуниб бўлмайди сизларга! Мана бу илмли уканг ўғрини ҳимоя қиляпти. Сен, оға, аввал ўзингникилар билан яхшилаб тагига етиб ол. Калининди... нима эди оти... уни қўлга олиш биз учун ҳеч гап эмас.

Урядник чиқиб кетди. Тангриберген ҳам чиқиб кетди. Оқсоқоллар ҳам тарқалишди. Қудайменде Жасанжон билан ёлғиз қолди. Жасанжон ҳақгўйлик, виждон ва номус тўғрисида гапира бошлади. Қизишиб, адашиб гапирди. Қудайменде индамай ўтирди. Кейин, қалпоғини бошига қўндириб, ўрнидан турди. Остонага етганда тўхтаб, укасига ўгирилди.

— Сен бу ерда инсонийлик, номус учун курашясан,— деди у.— Қаёқдаги бўлмағур китобларни ўқигансан-да. Аммо бу ерда, бизнинг овулларимизда инсонийлик, номус тўғрисида ўз тушунчамиз бор. Сен рус китобларинг билан миямизни чалғитма. Сен ҳали она сути оғзидан кетмаган жўжасан, палапонсан. Гапларингни эшитишга ортиқ тоқатим йўқ. Шу гап ёдингда бўлсин!

У эшикни тарақлатиб ёпиб чиқиб кетди. Жасанжон унинг зардали қадамларини қорнинг ғирчиллашидан анчагача эшитиб ўтирди.

XIX

Ҳансираб кетган Абеysin уйга отилиб кирди, остонага қоқилиб йиқилишига оз қолди.

— Мирза, кимдир келяпти!— деб қичқирди.

— Ўшадир-да...

— Ким бўларди, ўша-да, албатта!

— Эй худо, ўзинг мадад бер, қани, кетдик!

Барча эътиборли кишилар бирпасда шошиб қолишди, бир-бирларини итаришиб, ўзларини ташқарига уришди. Булар—Қудайменде, Темирке, Тангриберген, маймоқ Жагор, Иван Курносий... эди. Маймоқ Жагор семиз, кўкраги олдинга туртиб чиққан, пастки лаби осилиб тушган, ўнг оёғи чўлоқ одам эди. Бу қоп-қора киши бой, такаббур эди. «Келяпти, келяпти!» деган хабарни эшитиши билан ўрнидан ирғиб туриб, ҳаммани нари-бери суриб, ташқарига биринчи бўлиб чиқиб олди. У кумуш гул ишланган ҳассасини ўйнатиб, оқсоқлапа-оқсоқлана олдинда юриб кетди. Тангрибер-

ген заҳарханда билан жилмайиб, Темиркени тирсаги билан туртиб қўйди.

— Уни қара, худо оёғидан олиб қўйган бўлса ҳам ҳаммадан олдинга тушиб олибди-я. Борди-ю, оёғи бутун бўлганида нима қиларкан бу маймоқ?

— И, алла, асти гапирма!

Ташқарига отилиб чиққан халқ бир-бири билан қаттиқ-қаттиқ суҳбатлашар, йигитлар уйма-уй югуриб, бошқаларга хабар қилиш билан овора эдилар. Уйга меҳмон учун аллақачон жой ҳозирлаб қўйилган эди. Бир неча киши уйга олиб келадиган йўлкага шоша-пиша қум сепиб чиқишди.

— Бой куёвни ўпиш ҳам кўнгилли, деб беюрга айтишмаган,— деди шивирлаб Темирке.

— Худди губернаторнинг ўзини кутаётганга ўхшаймиз-а,— деб қўйди Тангриберген ҳам.

Улар қайтиб гаплашишмади. Ҳамма қўлини кўзига тутиб, оёқ учуда турганча, қора нуқтанинг тез яқинлашиб келишини кузатиб турди. Оппоқ қор қуёш нурида ялтиллаб, кўзни қамаштиради.

Меҳмонни узоқ кутишмади. Меҳмон илдам чанада, теварак-атрофга қор чангини учуриб, беш-олти отлиқ етакчилигида елдай учиб келди. Кутиб турган халқ олдига келиб таққа тўхтади. Чанадан абжиргина бир йигит сакраб тушди-да, икки букилиб таъзим қилди. Ёш Федоров елкасидан почапўстинини олиб ташлаб, жиддий қиёфага кирди, олтин погонларини ярқиратиб чанадан тушди.

Уни кутиб турган Қудайменде, Темирке ва маймоқ Жагорлар шамол сурган қамишдай эгилишиб, ким русчалаб, ким қозоқчалаб, сўрашишга ошиқишди.

— Омонмисан тақсир!

— Зрасти!..

— Ассалому алайкум!

— Хуш келибсиз, жаноби олийлари!..

Ёш офицер такаббуруна бош ирғаб, қўлларини орқасига чалиштирди. Узоқ қиш сафари уни анча толиқтирган, у шошилмоқда эди. Одамларнинг турли тилларда алланималар деб гўлдираётганига тушунолмай яна ҳам тажанглашди. «Лаънати осиеликлар!»— деб кўнглидан ўтказди. Бу йигит осиеликларни билмас, уларни кўрмаган бўлса ҳам ҳаммаларини айёр, лаганбардор, ўз туйғусини ифода этишда қуюшқондан чи-

қиб кетадиган одамлар, деб ишонарди. Шунинг учун ҳам уларнинг ишшайганча икки букилиб туришлари унга шубҳали бўлиб туюлди. «Осиёликларга хос устомлик!» дея кўнглидан ўтказди у ва яна жиддий қиёфага кирди.

Тентак Шувдирни яхши таниган Тангриберген, ёш Федоровни отасига жуда ўхшаб кетар экан, деб кўнглидан ўтказиб қўйди. Худди отасиникига ўхшаш ба-савлат, кичкина, бўлар-бўлмасга қаҳрли тусга кириб турадиган кўзлари жиддий ва совуқ.

— Об-бо лаънати-ей, худди отасининг ўзгинаси-я!— деб шивирлади у.

— Ёспирай, худди зотли тойнинг ўзи-я!— Қудай-менде ҳам гапга аралашди.— Яқинроқ борайлик!

Тангриберген индамай бир чеккада турган эди. У таъзим ҳам қилмади, ялтоқланиб жилмаймади, олдинга суқилмади ҳам. Ёш Федоров турли-туман одамлар тўпланган оломонни эринчоқлик билан назардан ўтказаркан, мирзага бир қараб қўйди... кейин, яна бир қаради... Бу ёш йигит хушомадгўй рус, татар, қозоқ бойлари ичида нимаси биландир ажралиб турарди. «Худди чўл шаҳзодасига ўхшайдими!»— деб ўйлаб қўйди унинг тўғрисида Федоров. Қўли билан оломонни иккига ёриб, уйга кириб кетаётган пайтида у тўсатдан тўхтади-да, кетига ўгирилиб, яна мирзага қаради, кейин ёнига бориб:

— Исминг нима?— деб сўради ундан.

— Исмингни, исмингни сўраяпти!— деди лип этиб ёнига келиб қолган Темирке.

— Тангриберген.

— Нима? Тан...

— Жаноби олийлари... Бу жуда бой мирза... Исми Тангриберген,— деди Федоровга Темирке шоша-пиша ташунтириб.

— Тан...— Федоров яна тутилиб қолди, исмини айтишга тили келмаслигини тушуниб, пешанасин тириштириб, тескари қаради.

У ўзи учун ҳозирлаб қўйилган хонага кириб, юв-ниб-тараниб, кийимини алмаштириб олди. Хонаси-кузатувчиси — абжир йигит кирди.

— Жаноби олийлари, маъқул бўлдими бу ерлар?

— Осиё-да! Зерикиб, пақ этиб ёрилиб кетиш мумкин!

— Гапингиз рост — Осиё бу! Даставвал шунақа туюлади, кейин ўрганиб кетса ҳам бўлади. Анави сизни кутиб олган осиеликларни кўрдингизми? Сизнинг отангиз билан иш олиб борганлар ана шулар бўлади. Улар билан бир суҳбатлашиб кўрсангиз бўлармиди, жаноби олийлари...

— Э, падарларига лаънат!

Федоров тамадди қилиб, ётиб бир оз дам олди, кейин кийиниб кўчага чиқди. Бояги чаққон йигит ҳам бирга чиқди. Денгиз ёқасидаги икки-учта уй билан катта бостирмани кўрсатиб:

— Жаноби олийлари, отангизнинг корхоналари мана шу бўлади...— деди.

— Шуми? Ҳазиллашмаяпсанми, биродар?— Федоров ажабланганидан ҳатто тўхтаб қолди.

— Нима деб ўйлаяпсиз, жаноби олийлари,— деди гурур билан йигит.— Бу жуда бой корхона!

Иван Курносий югуриб келди. Федоров у билан юриб корхонани айланар экан, борган сари хафалиги ошиб борарди. Иванда эса ғалати ҳолат юз бермоқда эди. У нимадир сўрамоқчи бўлиб томоқ қириб, йўталиб қўяр, аммо уҳ тортиб, яна дами ичига тушиб кетарди. У Федоров вақтидаёқ озроқ пул тўплаб олган, энди ўзи мустақил корхона очиш орзусида юрарди. У корхона ким ошди савдосига қўйилмасидан бурун юз метрлик қора тўрни қўлга киритиб олиш пайида эди-ю, аммо сира бунинг йўлини тополмасди. Бир қулай дақиқани топиб, шуни илтимос қилишга тутинди.

— Жаноби олийлари!.. Жаноб ҳазрати олийлари! Ула-ўлгунимча сизни дуо қиламан, жаноби олийлари... Тўрни менга сотинг. Шу ерда, корхонада минг аршинлик тўр бор... Узиям анча эскириб қолган. Мен камбағалга ўша ҳам бўлаверади...

Федоров пешанасини тириштириб, тескари қаради.

— Бўпти,— деди истар-истамас тўнғиллаб.— Бор, вакилимга мени рухсат берди, де.

Иван унинг орқасида турганча шоша-пиша таъзим қилди-да, вакилга қараб югурди.

Ёш Федоров бир вақтлар Волгада бой савдогарларнинг бир неча балиқ заводларини кўрган эди. Шунинг учун у отамдан қолган мерос ўшанчалик катта бўлмаса ҳам, ҳар қалай, дурустгина фойда келтирадиган

корхона бўлса керак, деб ўйлаган эди. Петербургдан бу ерга у уч ҳафта йўл юриб етиб келган эди. Мана энди корхонани кўриб, тарвузи қўлтигидан тушиб кетди. Яхшиямки, хотинини қайнатасиникида қолдириб келибди, бўлмаса тоза кулгига қолган бўлар экан.

Федоровнинг отаси мужиклардан чиққан эди. Мужик бўлса ҳам, ақлли, режали эди, нимагаки эришган бўлса, ўзининг тиришқоқлиги ва уддабурунлиги туфайли эришган. У нимага эришди? У йиллар давомида чўлда, саҳрода, мана шу ёввойи халқ орасида яшади, ўша ёввойи халқ қўлида ҳалок бўлди... Уни одатдаги дабдаба, расм-русмлар билан кўмишмади. Уни саҳрога, ёлғизгина бир тепаликка ўзини ўзи ўлдирган одам, деб дафн этишди, жолос. Тепасида ҳеч ким йиғлагани ҳам йўқ, тобут ҳам ясашмаган, шундоққина чуқурнинг ўзига ташлаб, устига музлаган тупроқ бостириб қўя қолишган бўлса ҳам ажаб эмас. Ҳатто гўрига ўрнатилган ёғоч крест ҳам аллақачон қулаб тушган.

Отасининг корхонаси аянч аҳволда эди, теваарак атрофидаги одамлар ҳам ўлардек ғаламис одамлар. Ёш Федоровга ёлғиз Шурагина маъқул тушди. Шура Иваннинг ихтиёрига қайтганидан бери, кўзларининг таги кўкариб, анча босиқ тортиб қолган. Кўриниши бир ҳолатда, сал нарсадан чўчиб туради. Аммо шу ҳолатида ҳам у аллақандай яширин латофатга бой. Ёш Федоров бу ерга, чўлга келиб, отасининг яна бир сиридан воқиф бўлди. Маълум бўлишича, отаси бу ерда ёлғиз балиқнинггина шайдоси эмас экан...

Федоров жилмайиб туриб бирдан жиддий тортди, қовоғини уйиб, кетида келаётган чаққон йигитни чақирди.

— Қирғиз балиқчилар қаерда яшашади?

— Ҳов анави ерда, қияликда, жаноби олийлари.

— Улар кўпчиликми?

— Анчагина бор... Юз хонадондан кўпроқ келиб қолар.

«Яхшиси, кетворсаммикан-а?» — деб кўнглидан ўтказди Федоров. Унинг бирдан юраги сиқила бошлади. Энди у бу ерга келганига ҳам, полкидагиларга отамдан катта мерос қолди, деб мақтанганига ҳам афсуслана бошлади. «Аҳмоқ, аҳмоқ!» — деб койирди у ўзи-

ни ўзи. У оғайнилариининг Петроградда қандай кузатиб қолганларини эслади. Ушанда улар уни Федоров деб эмас, Рябушинский, Ротшильд деб атаган эдилар. Улар талайгина винони ичиб юборишган эди ўшанда. Ичкиликдан қизариб кетган Федоровнинг маъюс кўзларида ҳам қувноқлик пайдо бўлганди. Ҳаво айтарли совуқмас, юк ташувчилар вагонларга шошилишади, перронда оёқлар остида қор гарч-гурч қилади, дуд иси келади, олдинда паровоз пишиллайди. Ҳадемай совуқ пўлат излар уни Россиянинг ичкарисига олиб кириб кетади. Ундан нарида қора уйлар, қор босган чўл, Осиёни кўради. Аллақандай қирғиз — Найсақ уруғини, Орол денгизини кўради. Ана ундан кейин пуллик бўлади, кўп пуллик!

Федоровни дам у, дам бу оғайниси бир чеккага тортиб, қўлқопи билан унинг енгига енгилгина уриб қўйиб, гўё шунчаки айтиб қўяётган бўлиб хихилаб, пулдор бўлиб қайтганингдан кейин бир оз қарз қилиб турасан-да, оғайни деб қўярди. Федоров ҳам кулиб, уларнинг ҳар бирига қарз бериб туришни ваъда қиларди.

Мана энди у муз қоплаган кимсасиз денгизга, отасининг кўримсизгина корхонасига қараб туриб, уйини ўғри урган ё қиморга бой берган одамдек гаранг эди.

Эртасига эрталаб туриши билан, Федоров бирга ҳамроҳ бўлиб юрган йигитни чақиртирди.

— Мен ҳозир жўнаб кетаман.

— Жаноби олий... ўзингиз биласиз.

— Қани ўзинг айт-чи, мен бу ерда нима қиламан?

— У нима деганингиз? Эртага корхонанинг савдоси бўлади, жаноби олийлари, ўзингиз иштирок этсангиз бўлармиди?

— Менинг ўрнимга сен қатнашиб қўя қоларсан,— деди истеҳзоли жилмайиб Федоров.

Тушга бориб уйнинг олдида отларнинг пишқиргани, қўнғироқларнинг жаранг-журунги эшитилди. Федоров бўри терисидан тикилган пўстинига ўралиб олиб, кузатувчиларга паришонхотирлик билан бош ирғади-да, кетди-қолди.

Кулқўра текислиги томондан бир гуруҳ отлиқлар кўринди. Отларнинг тапир-тупури, пишиллаши, қорнинг ғарч-ғурчи эшитилди. Итлар ҳура бошлади... Бир хиллари аламидан хир-хир қилиб, ечилишга интилишса, бошқалари саройларнинг бурчак-бурчакларидан тумшуқларини иссиққина қоринларига босиб, уйқулик кўз билан ириллаб қўйишади. Отлиқлар овулни айланиб ўтиб, Каленнинг бир чеккада ёлғиз турган ўтовига қараб кетишяпти.

Кален бу пайт уйда эди. У Чалкарда қамоқда ётган Эломонни бориб кўриб келмоқчи бўлиб, қора паҳмоқ ёл отини қантариб қўйган. Топ-тоза бўлиб ювиниб, тараниб олган Кален узоқ сафарга тайёр бўлиб ўтирди.

Кален хотин, бола-чақаларига меҳрибон одам. У, ҳар доим узоқ сафардан қайтганида уйи хурсандчиликка тўлиб, ҳамманинг кайфи чоғ бўлиб кетарди.

Бугун ҳам Каленнинг уйида хурсандчилик. У ички кийимда, икки оёғини узатганча деворга суяниб ўтирибди. У икки ой балиқчилар билан ишлаб, эндигина уйига қайтган. Худди ўзига ўхшаш ясси пешана, митти кўз ўғилчаси елкасига чиқиб ўйнаяпти. Кален серкиллаб кулиб, кўзини юмди — ўғилчасининг оёқчалари қитиғини келтирмоқда эди.

— Оббо итвачча-ей...— деб эркалаб, ўғилчасини кўтариб қўярди.— Бунинг нимжонлиги кимга тортди экан-а?

— Қаёқдан билай?— дейди хурсанд бўлиб юрган хотини ҳам жилмайиб.

— Оббо кучуквачча-ей, намунча мени яхши кўрмаса-я?

— Кам кўради-да, дадаси... Эрталаб туриб қараса — йўқсан, яна маъюс тортади-қолади. Эломонни кўргин-у, ҳеч қаерда тўхтамай, тўғри болаларингнинг олдига қайт...

Бутун умрини от устида ўтказган Кален, ҳозир тўсатдан, уни оиласидагилар қанчалик соғиниб, интиқ бўлиб кутиб яшашганини тушунди. Оилада эркаксиз қанчалар қийин бўлишини ўйлаб, юраги орқасига тортиб кетди. Кален хотинига қаради. Севганидан, ёлғиз қолса ҳам ҳамиша уйим-жойим деб келган хо-

тини ҳозир ҳам ўзини гапирмади. У болаларини ўйларди... Жамол чиндан ҳам жуда продали аёллардан. Кален ойлаб отдан тушмай, чўлда овулма-овул изғиб юрган чоғларда ҳам бир оғиз қисматидан шикоят қилган эмас. У қишга ўтинни ҳам, ем-хашакни ҳам ўзи тайёрлар, бола-чақа, молга ўзи қараб турарди...

Кален ўзи тўғрисида, босиб ўтган ҳаёт йўли тўғрисида ўйлай бошлади. Эҳ-ҳе, у озмунча мол ўғирлади-ми? Унинг ҳаёти фақат тундангина иборат эди. Чунки кундузлари бирон кўздан четроқ ерда ухлаб, тиниқиб оларди-да, кеч тушди дегунча овулларни изғирди. У кимларнинг молларини ўғирларди? Илгарилар у, бу тўғрида бош қотириб ўтирмасди. Уддабуронлигидан завқланиб, фахрланиб юраверган. Ким билади, балки ёлғиз, етим-есир одамларнинг ҳам молларини ҳайдаб кетгандир? Қудаймендега хизмат қилиб, унинг мол-ҳолини кўпайтириб бера-бера, пировардида нимага эришди у? У бева-бечораларни қон қақшатди? Хўш, мана энди ўзи ҳам ўшаларнинг ҳолига тушмадимикан?

Кален дўмбирасини қўлига олиб, хаёлчанлик билан уни тингиллата бошлади. Оёғида ётган ўғилчаси ухлаб қолди. Узундан-узоқ куй, худди суҳбатларини ниҳоясига етказолмаётган икки дўстнинг дил розидай, авж пардадан пастга тушди.

Худди шў пайт унинг қулоғига от дупури чалинди. Кален дўмбирани бир чеккага қўйиб, оёғида ухлаб қолган ўғлини авайлаб қўлига олди-да, чўзилиб деразадан қаради. Кўзи бир гуруҳ отлиқларга тушди. Каленга уларнинг авзолари ёқмади. Негаки, отлиқларнинг орасида Қудайменде билан Абейсин ҳам кўринди. Қудайменде отидан тушмай, қамчини билан отхона томонга ишора қилиб, алланималар деяётган эди. Оғзидан чиқаётган бугни шамол учуриб кетяпти. Бир неча отлиқ ўша заҳоти ирғиб отидан тушди-да, қамчинлари билан итларни қувиб, отхона томон югуришди.

— Сен ўтира тур, мен дарров чиқиб билиб кела қолай,— деди шоша-пиша Жамол.

— Нимасини билардинг... Шундоқ ҳам маълум!— деб Кален ўғлини кўрпачага ётқизиб, ўрнидан турди.

То у кийингунча, Жамол шошилишч ташқарига чиқди. Отхона эшиги аллақачон ланг очилган, йигит-

лардан биттаси унинг ичидан Каленнинг қора тулпорини етаклаб чиқаётган экан. Жамол саройга қараб югурди. У дам унисини, дам бунисини тўхтатмоқчи бўлиб, жон ҳолатда қичқирди:

— Муҳтарам зотлар!.. Муҳтарам зотлар! Бу нима қилганларинг? Куппа-кундузи-я... Бу нима қилганларинг? Кален! Кален...

Кейин у йигитларни қўйиб, Қудаймендега югурди. Югуриб бориб, отининг жиловига ёпишди.

— О-о! Нега қараб турибсан? Тўхтат, тўхтатсангчи уларни... Ахир, сенда ҳам фарзанд бор-ку... Болаларинг бор-ку! Тўхтатсанг-чи...

Қудайменде сал нари кетиш мақсадида четга, уфққа қараб, отининг чап тизгинидан торта бошлади. Шу пайт Абейсин ёнига от чангитиб келди.

— Нима қилиясан ўзи?— деб тўнчиллади Қудайменде.— Нега аяқайиб турибсан? Манави хотиннинг оёғим тагида ўралашишини кўрмаяпсанми?..

Абейсин шартта кетига ўгирилди. Жамол аллақачон қўнғир соғин туясининг олдига югуриб кетаётган эди.

— Кален! Кален!— деб қичқирди у.— Қаёқдасан? Манавиларни ҳайдасанг-чи...

— Ҳа, қўлидан нима келарди?— деди оғзи қулоғида бўлиб Абейсин ва Жамолнинг бошига дарра билан бир туширди. Жамол юзини қўллари билан яшириб чинқирганча ўтириб қолди. Кетидан югуриб чиққан болалари ҳам чирқиллаб йиғлай бошлашди...

— Ҳа, бўриваччалар!— деди қувноқлик билан яна Абейсин ва болаларни от билан уриб йиқитиб кетди.

Кален кийиниб улгурмасданоқ югуриб ташқарига чиқди. У молларини талон-торож қилишаётганини, хотинининг қора қонга беланиб ўтириб қолганини, болаларини Абейсин қоқиб ўтганини кўрди. У ғазабдан кўзига қон қуйилиб, Абейсинга ташланди.

Йигитлар Каленни уйда бўлмаса керак, деб ўйлашган эди. Улар Каленнинг уйдан югуриб чиқиб келаётганини кўришиб, молларни ташлаб, отларини тутишга шошиб қолишди.

— Эй! Эй! Абейсин!— деб қичқиришди.— Кален!

Худди шу пайт Кален Абейсиннинг ёнига югуриб борди, чап қўли билан отнинг сағрисиغا таяниб, бир сакраган эди, тойиб кетди. Абейсин ўгирилиб, қаттиқ

қичқириб юборди. Кален яна бир сакради, Абейсинни томоғидан чангаллаб, эгардан юлқиб пастга туширди.

Йигитлар чўлга қараб қоча бошлашди. Қудайменде ҳам йигитларига қўшилиб, қочишга ҳозирланаётган эди, ўзига келиб, тўхтаб кетига ўгирилди. Қараса, Каленнинг қўлида қуроли йўқ. Қўлини силкитиб, йигитларини чақирди.

— Ҳой!.. Бу ёққа!— деб қичқирди у йигитларига. Йигитлар кетларига қайрилиб, бир ерга тўпланишди-да, Каленнинг устига қараб юришди. Кален уларни яқин келиб қолишганда кўрди, Абейсиннинг устидан ирғиб туриб, «Эссизгина, ҳали ўлмаган эди шекилли!»— деб кўнглидан ўтказиб қўйди. Ўзи эса отхонага қараб югурди. У ердан узун хода олиб чиқиб, отлиқларга қараб югурди.

— А-а!— деб қичқирдишди улар ва Каленнинг қулоғини қоматга келтириб, ҳар томонга қараб қоча бошлашди.

Қудайменде эса орқароқда келаётган эди.

— Ҳой итлар!— деб қичқирарди бўғилиб нуқул йигитларига.— Қўрқоқ шақаллар! Пиёдадан қўрқдиларингми? Бостирмайсанларми отларингга!..

Қудайменде у ёқ-бу ёққа аланглаб, қора, букри йигитнинг олдига борди.

— Арқон... Арқон қани? Тутиб, боғлаб ташламайсанларми!— деб қичқирди ҳансираб.

Отлиқлар икки гуруҳга бўлиниб, Каленни икки томондан ўраб кела бошлашди. У ходасини ўқталиб, орқага чекина бошлади. Букри орқасидан бостириб келаётган эди. Кален орқасидан аллақимнинг пусиб келаётганини сезди-ю, ўгирилиб қарашнинг иложини қилолмади. Худди шу пайт букри оқ ёллик тойини жиловидан тортиб тўхтатди-да, жун чилвирни Каленнинг бўйнига ташлади. Арқоннинг учини тақими тагидан ўтказиб олди-да, чўлга қараб ҳайдади, Кален қўлидаги ходани ташлаб, бўйнини сиртмоқдан бўшатишга ҳаракат қилди, аммо бўлмади. Йиқилиб-сурилиб, от тортган томонга кета бошлади... Кален сиртмоқдан қутулишининг иложи йўқлигини тушунди, у энди жон-жаҳди билан қорга оёғи билан тиралиб, бир дақиқагинага бўлса ҳам тўхтаб, букрини эгардан тортиб туширишга ҳаракат қила бошлади. Аммо букри унга нафасини ростлаб олгани имкон бермади, тўхтат-

май судраб кетаверди. Йигитлар Каленга етиб олишди. Қудайменде олдинда борарди. У Каленни мўлжалга олиб туриб, дарра билан бир солди. Яна биттаси бошлаб туриб хода билан урди. Қорга тирқираб қон сқди, букри кетига ўгирилиб отини тўхтатди. Каленнинг афт-башараси қоп-қорайиб, шишиб кетди. Ерга йиқилди. Ётган ерида тўлғаниб:

— Бўлди, сенлар ютдиларинг...— деди чилвирнинг қисишидан томоғи бўғилиб.

Ғазабдан бўғриқиб кетган йигитлар бақириб-чақириб, яна анчагача бири олиб, бири қўйиб, уни роса тепкилашди.

Кален анчадан кейин ўзига келди, кўзларини йириб очиб, атрофига аланглади. Уйининг орқасида ётибди. Боши турган ердаги қор қип-қизил қон бўлиб кетибди. Ҳамма ёқ пайҳон. Шундоққина уй кийимида югуриб чиққан болалари олдида, қор устида йиғлаб ўтиришибди. Ёнида калтакланган, оёқ-қўли боғлиқ Жамол ҳам ётибди. Жамол эри кўзини очганини кўриб кула бошлади. Кален хижолат тортиб кетди.

— Худога шукур-а! — деди кула-кула. — Тирик экансан! Худога минг қатла шукур-а!..

Кейин йиғлаб юборди бечора.

Кален уялганидан хотинининг юзига қаролмади. У овулнинг ҳар қандай йигитини битта қўлида кўтариши ва бўғиб ўлдириши мумкин эди. Мана энди ўзи калтакланиб, ҳақоратланиб, қорга қоришиб ётибди. Урндан туролмади. Катта ўғли отаси билан онасининг боғланган қўлларини бўшатмоқчи бўлди-ю, туғунни ечолмади.

— Овулга югур! — деди инграб Жамол.

Кален тишларини ғичирлатиб-ғичирлатиб, чурқ этмай ётарди. Унинг боши ғувиллар, аъзойи бадани зирқираб, азбаройи совуқ ўтиб кетганидан, назарида, ичига ҳам қор тўлиб қолганга ўхшарди.

Овулдан қўни-қўшнилари югуриб келишди, Жамол иккалаларининг қўлларини ечиб, туриб олишларига ёрдамлашиб юборишди. Нима бўлганини сўрашди. Кален ҳамон индамасди. Қўшнилари тўпланишиб, шовқин-сурон кўтариб, бўлисдан шикоят қила бошлашди.

— Бўпти...— деб тўнғиллади Кален пешанасини тириштириб, ҳозир унга гапириш оғир эди. — Бўпти... Қуруқ чўлда ҳамма ўзини қаҳрамон ҳис қилаверади...

У умри бино бўлиб биринчи марта калтакланиши эди. Ҳам умрида биринчи мартаба ўзини ёлғиз ҳис этди. Илгарилар у қандай хоҳласа, шундай яшарди, ёлғизлик ёқарди ҳам. Чунки, ҳеч ким унинг қачон ва қаерга кетганини, қачон келиб, нималар олиб келганини кўрмасди. Аммо у ҳозир балиқчиларни, Эломонни эслади, кўнгли бузилиб кетди. Чўлда ҳар ким ўзича яшарди, ҳар ким ўзича ўз молини ёки бойларнинг молини боқарди. Уфқдан уфққача чўл ястаниб ётибди. Аҳён-аҳёнда учрайдиган ёлғизгина ўтов атрофини қўй-қўзиларми, туяларми, отларми қуршайди.

Денгиз эса ёлғиз одамни ёқтирмайди. Йўқ, инсон ҳам денгиз билан ёлғиз юзма-юз келолмайди! Уйда ҳам, денгизда ҳам ёлғиз яшаб бўлмайди. Чунки денгизда ҳар кунни ҳам балиқ бўлавермайди, ҳамманинг тўрига ҳам илинавермайди. У ерда ов бўлишиб баҳам кўрилади, йўқса хароб бўлиш ҳеч гап эмас. Борди-ю, у ҳам ўша балиқчилар билан бирга яшаётган бўлганида, ҳеч қанақа йигитлар уни енгишолмасди, чунки у ерда ёлғизланиб қолмаган бўларди...

Кален кенжа ўглини қўлига олиб, ҳиқиллаб йиғлаб келаётган хотинини суяганча уйига қараб борар экан, хаёлидан шу гаплар бир-бир ўтарди. У тўхтади, ўйлаб туриб қатъий қарорга келди: у тез кунлар ичида балиқчилар овулига кўчади, хотин, бола-чақасини ҳам ўша ёққа олиб кетади. Кален хотини билан болаларини уйига киргизиб юбориб, отхонанинг эшигини занжирлагани ўтди. У молларига ачинмади, қора отига ачинди, холос. Чунки энди у Чалқарга, Эломоннинг олдига бориб келолмайди.

Уйга кириб, Кален оқ латта билан бошини боғлаб, кийинди.

— Хотин, яхши қол... Хафа бўлмай ўтиринглар.

— Айланай... Бизни ёлғиз ташлаб кетма!

— Ҳадемай баҳор келади. Ёзгача озгина сабр қилинглар.

— Қўрқаман!

Кален бир ўқрайган эди, Жамол жим бўлиб қолди.

XXI

Кун пешиндан оғиб қолган. Рай шаҳардан қайтаётган аравага ўтириб овулига қайтиб келганида деяр-

ли ҳамма балиқчилар музда эди. Далил йўқлиги сабабли уни бўшатиб юборишган эди.

Балиқчиларни денгизга суриб кетган ўша фожиали кунда Рай юзини совуқ олдириб қўйган эди. Қамоқда уни даволашмади. Шунга юзини яра-чақа қоплаб ётарди. Қари бувиси уни овозидан дарров таниди. Таниб ҳам хурсанд бўлганидан, ҳам ачинганидан йиғлаб юборди.

— Вой бўталоғим, келдингми? Қўзичоғим!..

Рай чой ичиб, бувиси билан у ёқ-бу ёқдан сал гаплашган бўлди-да, Оқболанинг ҳузурига жўнади. Оқбола Райни кўриб, аста ўрнидан турди. У туққанидан бери ҳали ўзига келганича йўқ. Бир вақтлардаги мағрур, димоғдор, безанишни яхши кўрадиган бу аёл ҳозир ўзига қарамай қўйганди. Пала-партиш кийинган, уй ичи йиғиштирилмаган, совуқ.

Райнинг қайтиб келганини кўриб, Оқбола хурсанд бўлиб кетди. У ёқ-бу ёқни йиғиштириб, дарров кигиз солди.

— Эсон-омон келдингми?

— Худога шукур...

— Аканг-чи... аканг омонми? Ҳеч нарса тайинламадими?

Оқбола шоша-пиша тескари қараб, кўзининг ёшини артиб олди. Рай лабини тишлади. Иккалалари ҳам анчагача жим қолишди. Иккалаларининг ҳам оғир-оғир нафас олишларигина эшитиларди, холос. Ниҳоят, Оқбола ўзини бир оз босиб олди. Учоққа олов ёқиб, қозонга гўшт ташлади. Самоварга ўт солиб, қўшнисининг ўғлини Кален, Мунке, Дўсларни айтиб келишга юборди. Одатга кўра, эр уйда бўлмаса, бу уйга катталар киришмайди. Шунинг учун ҳам Оқбола Райнинг қамоқдан қайтгани баҳонасида овулнинг энг эътиборли одамларини уйига бир чақириб олмоқчи бўлди.

Оқбола табиатан камгап, босиқ аёл эмасми, Райга ўзи тўғрисида бир оғиз ҳам гапирмади. Райнинг ўзи ҳам чурқ этмади, ҳеч нарсани суриштирмади. Янгасининг озиб, ранги кетиб қолгани, тирикчилигининг мазаси йўқлиги, шундоқ ҳам кўриниб турибди.

Рай теварак-атрофга разм солди. Учоқ олдида ўроғлиқ болага кўзи тушди. Ирғиб туриб, юзидаги кўрпани кўтарган эди, кўзи муштдеккина, ҳали қип-қизил жиш чақалоқнинг юзига тушди.

— Бизнинг мирзамиз шу бўлади,— деди жилмайиб Оқбола.

Рай яна бурилиб келаётган лабларини тишлади. У этап жўнаши олдидан Эломон билан хайрлашганини эслади. Этапни Сибирга ҳайдаб кетишаётган, Эломоннинг оёқ-қўли кишанланган эди. Рай билан хайрлашаётганда Эломоннинг йиғлаб юборишига сал қолди. Оёқларини шақир-шуқур қилиб босиб, четга қараб борарди.

— Иложим қанча!— деди у томоғига алланима тиқилиб.— Тақдир экан! Мен дод-вой қилмайман. Ҳаммасига ҳам чидаса бўлади. Аммо, уйда хотининг муштдай бола билан ёлғиз қолгандан кейин...

Эломон ахир чидаб туролмади, кўзларига ғилтиллаб ёш келди.

— Менга қара, Рай! Ўғилчамни... Укажон, ўтинаман сендан... Улардан хабар олиб тур, агар лозим бўлиб қолса, ёрдам бер...

Эломон аллақачон Сибирга қараб йўл олган. Унинг совуқ, қоронғи уйдаги ўчоқ ёнида эса жажжигина ўғилчаси, мана, пиш-пиш қилиб ухлаб ётибди. Рай болага термилиб туриб, чуқур хўрсиниб қўйди. Кейин бирдан: «Вой мен тентаг-эй! Нима бало, бу ерга ғам-ҳасратларини оширганга келганманми!»— деб ўйлади. Озиб-тўзиб кетган, ғамгин янгасини ўйлаб, ўзини зўрлаб бўлса ҳам жилмайди.

— Ие,— деди қувноқлик билан.— Палопонми, а? Уйига меҳмон келса-ю, бунинг пишиллаб ухлашини қаранг. Қани, тур-чи, эшитяпсанми?

Рай боланинг бурнини чимчилади. Бола эса кўзини очмай талпиниб, тамшана бошлади.

— Янгача, дўмбира қани? Мен буни ҳозир қўшиқ айтиб уйғотаман.

Рай дўмбирани қўлига олиб созлади. Чангини артиб, овозига қулоқ солиб турди-да, чалиб, қўшиқ бошлаб юборди.

Ташқарида оёқ товушлари эшитилди. Энгашиб Кален, Мунке, Дўс кириб келишди. Рай куйлашда давом этиб жилмайди. Хурсанд бўлиб, бошини мағрур кўтарди. У ажойиб «Қалдирғоч» қўшиғини куйламоқда эди. Балиқчилар ҳам жилмайиб, бош ирғашди. Унинг қўшиғига қулоқ солишди. Оқболадан ўзи ва боласининг сиҳат-саломатлигини сўрашди.

Кален чўкка тушиб, Райга тикилди. У хафачиликни ёқтирмасди. Оқболаникига келаётганида Райни маъюс, хафароқ ўтиргандек тасаввур қилиб келаётган эди. Келса, Рай қўшиқ айтяпти. Каленга имлаб ҳам қўйди. Кален хурсанд бўлиб кетди. «Баракалла, йигит!— деб қўйди ичида.— Руҳи синмабди! Қани энди ҳозир Эломон ҳам биз билан бирга бўлса...» Кален ўрнашиб ўтириб олиб, елкасидаги чопонини пастга туширди-да:

— Қани, йигит, дўмбирани менга бер-чи,— деди у Райга ва дўмбирани қўлига олди. Бир оз созлагач, қувноқ бир куйни чертиб туриб, йўғон овози билан Сарининг ўланини бошлади. Илгарилар у дўмбирани жуда қойиллатиб чалар, ўлан айтар, айтишувларда қатнашарди. Унинг қўшиқларини эшитиш учун узоқ-узоқлардан одамлар келарди.

Кален ертўлада эмас, чўлда юргандай овозини барала қўйиб куйларди. Эшитган балиқчилар ертўларидан чиқишиб, Оқболанинг уйига оқиб келаверишди. Уй тўлиб кетгандан кейин, одамлар ертўла атрофига тўпланиб эшитишди. Ҳаммалари ҳам ўлан тинглашга ишқибоз эдилар. Каленнинг ўзи жуда қизиқиб кетди. Ҳеч ким илтимос қилмаса ҳам қўшиқни қўшиқча улаб айтаверди. Чунки ёшу қари қўшиқларини кўзлари чақнаб эшитишаётганини кўриб ўтирарди. Сарининг ўланлари чўлдай эркин ва чўзиқ эди, ора-чора тез айтиладиган ерлари бўлиб, ўша ери тўрғайнинг тонг палласидаги хонишини эслатади. Ҳазил-мутойиба шаклидаги ўланлар ҳам бўлиб, уларни Кален дам овозини йўғонлаштириб, дам ингичкалаштириб, куйларди. Шунда тўпланганлар, бу ўланни гўё биринчи бор эшитаётгандай, қотиб-қотиб кулишарди. Кален оғир, қайғули қўшиқлардан ҳам куйлади. Шунда тингловчиларининг назарларида, у, кимсасиз ва ниҳояси йўқ чўлда, юлдузлар чамани остида, чалов ва ювшанларни босиб, ёлғиз сарсон-саргардон кетаётгандай бўлиб туюлди...

Кален ҳамон куйларди. Вақт ярим тундан оғиб қолган, эртага тонг ёриши билан яна музга чиқиш керак бўлса ҳам, балиқчилар барча тирикчилик ташвишларию ғам-андуҳларини унутиб, қўшиқ тинглашарди. Оқбола уйи одамга тўлганидан, ўчоғида олов борлигидан, қўшиқ сеҳридан маст бўлиб, меҳмонларнинг бар-

вақт тарқаб кетишларидан қўрқиб, уларга қайта-қайта чой дамлаб узатарди. Қўшиқ тинглагани сари, унинг ҳаяжони ортиб борарди. Дам оғир хаёлларга ботиб, бирдан маънос тортиб қолар, дам ҳаммага қўшилиб, қотиб-қотиб куларди. Узининг ҳам куйлагиси келар, қўшиқ айтишга уялганидан, Каленга ичида жўр бўлиб ўтирарди. Унинг қалбан куйлаётганини лабларининг қимирлаб туришидан пайқаш мумкин эди. Унинг гунчадек лаъли лаблари худди қиз вақтидагидай очилиб қолганди. Кален чарчаб, чой ичиб дам олаётганида дўмбирани Рай қўлига олар, яна қўшиқ қўшиққа улаиб кетарди. Балиқчиларнинг овулида бундай хурсандчилик оқшоми сира-сира бўлмаган...

Кален анчадан бери ўлан айтмаган эди, дўмбирани ҳам кўндан қўлига олмаганди. Кўчага чиққандагина овози бўғилиб, бармоқлари зирқираб қолганини пайқади. Рай билан хайрлашиб, уйига қараб йўл олди. Йўл-йўлакай ўлан айтиб, узоқдаги дўстимнинг хонадонига файз киритганим яхши бўлди, деб ўйлаб кетди. У Эломонга жуда суяниб, уни яхши кўриб қолган, баъзан худо менга шундай биродарни нега илгарироқ юбормади-я, деб афсусланиб қўярди. Эломон меҳрибон, жуда ҳақиқатгўй йигит эди: овулдошларининг барчасига баробар ёрдам беришга ҳаракат қиларди.

Тўрға балиқ ҳамиша ҳам илинавермайди. Баъзан уйга икки қўлини бурнига тиқиб қайтадиган вақтлар ҳам бўлади. Агар Эломоннинг ови бароридан келиб, кўпроқ балиқ ушлаган бўлса, омади юришмаган шеригига албатта балиғидан берарди. Уни неча мартаба шундай ишлари учун койиб, овулда ҳар хил уруғлар борлигини эслатиб қўйишарди. Эломон эса жаҳли чиқиб, уларнинг гапларига қулоқ солмасди.

— Эй, биродар! Уруғинг нимаси! Ҳаммамизнинг уруғимиз бир, ҳаммамиз балиқчилармиз. Денгизсиз тирикчилигимиз ўтмайди. Шунинг учун қисматимиз ҳам, қозонимиз ҳам бир,— дерди у.

Ҳа, Эломон ҳақиқий инсон эди. Бугун Кален унинг уйида, ёлғизгина, ғам-ғуссадан адо бўлиб ўтирган хотинининг олдида яхшилаб қўшиқ айтиб бергани дуруст бўлди...

Кален уйига қайтаётиб шуларни ўйлаб келарди. Тўсатдан қоронғида уйининг олдида туяда ўтирган аёлга кўзи тушди. «Ким бўлди экан у?» — деб ўйлади-

да, қадамини тезлатди. Яқинроқ бориб қараса, хотини экан. Кален хурсанд бўлиб кетди. Хотинини туядан тушириб ўпди-да, болаларини кўришини ўйлаб, кайфи яна ҳам чоғ бўлиб кетди.

— Менинг қўзичоқларим қаёққа яширинишди? — деб қувноқлик билан сўради ва кигиз, тугун-терсақларнинг орасидан ўғилларини қидирди.

Ўғилларини топиб, хотинининг ўпкаси тўлиб, индамай келаётганини ҳам пайқамай, даст кўтариб уйга олиб кирди. Уйга киргандан кейин кичик ўғлини пешанасидан ўпди-да, хотинидан ташвишланиб сўради:

— Бу нимаси! Болага нима қилди?

Боланинг пешанаси мисдай қизиб кетган эди.

— Кечир мени... яхши қаролмадим, иккаласи ҳам касал бўлиб қолишди...

— Қандай... қандай касал қилиб қўйдинг, а?

Жамол хиқиллаб, йиғидан ўзини аранг тутиб ўтирарди.

— Гапирсанг-чи!

— Сен кетганингдан кейин... — дея аста гап бошлади Жамол, — анавилар яна келишди. Уйимизни тортиб олишди... Болаларим билан мени шундоққина қорга ҳайдаб чиқаришди...

Жамол ортиқ гапиролмади, ерга ўтириб, юзини бекитганча хўнграб йиғлаб юборди.

Кален беихтиёр болаларининг бошларини силаб, индамай ўтирарди. У бир кун келиб Қудаймендени бўғишини, темир панжалари билан семиз, юмшоқ томоғидан хиппа олишини хаёлидан ўтказди.

Кален ўрнидан туриб, ўчоққа ўт ёқди. Болаларини ечинтириб, ёнларига ўтирди. Икки соатча ўтгандан кейин катта ўғли варақ-варақ терлади. Кален терини пешма-пеш артиб ўтирди. Кейин бола анча тинчиб, уйқуга кетди. Кичигининг эса аҳволи оғирлашди. Қисқа-қисқа нафас олиб, бурун карраклари керилди, лаблари қуруқлашиб, пўстлоқ боғлади. У алаҳларди.

Каленнинг ўзи ҳам худди ўғлидай оғир-оғир нафас оларди. Аммо у Қудаймендени, фақат ўшани, унинг томоғини ўйларди, бўғаётганида кўзлари косасидан қандай чиқиб кетишини ўйларди.

Тонгга яқин ҳолдан тойган Жамолнинг кўзлари илингандай бўлди-ю, аммо ўша заҳоти яна чўчиб уйфонди. Жинчироқнинг ёғи тугаб, аранг липиллаб ту-

рарди. Уй ичи қоронғи, айниқса, бурчаклар қоп-қоронғи. Кален тепадай бўлиб, ўғлининг устида энгашиб ўтирибди. Жамол аввалига уни мудраяпти деб ўйлади. Аммо қараса, елкалари титраяпти. Жамолнинг юраги шув этиб кетди. Ирғиб ўрнидан туриб, боласининг тепасига борди. Боласи оёқ-қўлини узатиб, иржайиб ётарди. Жинчироқнинг хирагина нурида тишлари оппоқ оқариб кўринади. Жамол чинқириб, сочини юлди. Кейин боласининг совуқ, жонсиз танасини даст кўтариб, бағрига босди...

Кален бошини эгганча елкалари силкиниб, чурқ этмай ўтирар, аммо у Қудаймендени, фақат ўшани, унинг семиз танаси, ёғ босиб кетган бўйнини ўйлар, унинг ўлим даҳшати олдида қўрқувдан қийшайиб кетган ёғлиқ башарасини кўз олдига келтирарди.

И К К И Н Ч И Қ И С М

I

— У! Брр!.. Лаънати бунча совуғ-а!

Иван Курносий совқотган қўллари билан эшикни анчагача очолмай турди. Эшик совуқдан шишиб, зич ёпилиб қолибди. Аччиқ чўл шамоли эшикка жон-жаҳди билан урилди, Иван ичкари кириб, эшикни ёпғунича даҳлиз муздай бўлди-қолди. Иван даҳлизда анчагача депсиниб, қорини қоқди-да, уйга кирди.

— Хотин! Ҳой хотин! Овқатни обке!

Шура дераза тагида зерикканидан кўчага қараб ўтирган эди. У эрига қайрилиб қарамади ҳам, истаристамас ўрнидан туриб керишди, эснади, кейин иссиққина плитанинг олдига борди. Иван столга калта пўстинини ечмасдан ўтирди, совуқ суяк-суягидан ўтиб кетганди. Уйни янги балиқ ҳиди тутди. Иван совуқдан қизариб, шишиб кетган бармоқларини ишқалаб, алланимани ўйлаб ўтирар, кайфи жуда чоғ эди. Юзлари қорайиб, совуқдан пўст ташлаган, қош, киприкларини қиров қоплаб, бурнининг ичидан чиққан тукларда сув яхлаб, оппоқ оқариб қолган.

У қўлларини бир-бирига ишқалаб, балиқ шўрвадан ҳўплай бошлади. Бурнидан шўрвасига бир, кейин икки томчи сув томди... Буни кўриб ўтирган Шура, елкасини учуриб, энсаси қотиб тескари қаради.

— Балиқни роса тутяпмиз, роса...— деди хурсанд бўлиб Иван.— Бирон беш минг пуд келиб қолар-ов.

Иван кечадан бери фақат шу тўғрида гапирарди. Уйга келиб, апил-тапил бирон нарса еб оларди-да, ўша

заҳоти яна изига қайтиб кетарди. Шу кунларда унинг фикру ёди балиқда эди.

Шура индамасди. Анча этдан тушиб, кўзларининг таги кўкариб, юзи бир бурда бўлиб қолган. Кўзларида ҳасрат.

— Ана омаду, мана омад!— Иван оғзини артиб, деворга қаради.— Онасини эмсин, роса омад келди-да. Умрим бўйи орзуйим шу эди... Мана, орзуйимга етдим. Энди унча-мунча осиеликлар думларини қисиб қолишади. Эшитяпсанми, ўғил керак менга, меросхўр керак. Ўғил туғиб берсанг, кўйлаклик шоҳи олиб берман. Эшитяпсанми, овсар?..

Шура Уральскдаги кичкинагина бир черков қўнғироқчисининг қизи эди. Онаси касалманд аёл бўлиб, доим оҳ-воҳ қилиб ётавериб, ҳаммани безор қилиб юборган эди. Отаси эса ичкиликка муккасидан кетганидан, мастлигида қўнғироқхонадан тушиб кетиб, тил тортмай ўлди.

Шура ёш эди. Черковга қатнашни ёқтирар, байрамларни яхши кўрарди. Отаси юқорига чиқиб қўнғироқ чалар, пастда эса халқ тўпланарди. Ҳаммадан янги кийим, этик мойи ҳиди келади, ҳамма черковга тиқилади, у ердан қўнгилга хуш ёқадиган қўшиқ овози эшитилади, ибодатхона эшиги олдида эса тиланчи, ғариб, мискин одамлар, дарвешлар...

Отаси ўлгандан кейин тирикчиликлари бутунлай оғирлашиб қолди. Икки ойча кунларини бир амаллаб ўтказиб юришди-ю, кейин сира иложи бўлмай қолди. Шура тиланчиларни, уларнинг қўлларига тушадиган чақаларни эслади. Уч кеча шуни ўйлаб, тўлғаниб чиқди, уятдан юзлари ял-ял ёнди. Кейин журъат пайдо бўлди. Устига энг хароб кийимини илди-да, черковнинг олдига чиқди. Тиланишга журъат қилмади, олдидан одам ўтса қизарарди. Кўзини ерга тикиб, кафтини олдинга чўзиб тураверди. Битта-яримта чақа ташлаб ўтганлар бўлди-ю, аммо кам эди. Одамлар ногирон оёқ-қўлларини, яра-чақаларини очиб ўтиришар, бақариб, ёмон гапларни гапириб, православ христианларнинг этакларидан тортишар, бирон нарса садақа қилмай ўтишса, сўкиб, ёмон сўзлар билан ҳақорат қилиб қолишарди.

Кунлардан бир кун бир савдогар черков атрофида ўралашадиган бўлиб қолди. Ибодатхонага кирмасди-ю,

панжара олдида юриб, Шурани кузатгани кузатган эди. Орадан беш кунча шундай ўтди. Олтинчи кунни қирғий бурун, малла бу одам Шуранинг ёнига келиб, жилмайиб унга қаради.

— Қанча йигдинг? — деб сўради масхараомиз кутиб.

Шура қўрққанидан қалтираб кетди, қаттиқ қисиб турган кафтини очиб, тўлшаган сариқ чақаларини кўрсатди.

— Қани, мен билан юр-чи! — деди ўшанда савдогар ва оловини пасайтириб шивирлади: — Юр, юр, хафа қилмайман! Қорнинини тўйгазаман, устингни бутлайман...

Бу учрашув ичу билан яқунданки, мана, ўша киз Орол денгизининг бўйига келиб қолди. Федоровнинг даврида турмуши ёмон эмасди, ўзига ўзи хўжайини эди. Федоров уни атиги бир марта хафа қилган, аммо хафа қилганда ҳам бир умр ёдидан чиқмайди қилиб хафа қилган. Кунлардан бир кунни Шуранинг қомиллик бўлганини сезиб, кўзлари қинидан чиқиб кетабди. Авзойи бузилиб, қоп-қовоғи солиниб кетди. Кейин у, Шуранинг шунча ялиниб-ёлворишига, кўз ёни тўкишига қарамай, қинда уни Чалларга, таниш докторининг қўлига олиб бериб топширди. Федоровга боланинг кераги йўқ эди.

Орадан, мана, шунча вақт ўтиб кетди, Федоровнинг ўзи ҳам оламдан ўтди, лекин Шура, бари бир унинг ўша бағридонлигини, совуқ кунлари шаҳарга қилган сафарини сира-сира эсидан чиқаролмас, кечиролмасди. Бир ўзи ўтириб, агар ўтлим бўлганида овунчоқ бўлармиди, деб хаёл сургани сурган...

Федоров тириклигида Иван унга сира яқин келолмасди, дуч келиб қолганида таъзим бажо келтириб, одоб билан жилмайиб қўярди. Федоров ўлгач, Иван алаמידанми, хурсандлигиданми итдай маст бўлиб хонама хона изғиб Шурани қидириб топди-да, унга бақира бошлади: «Қанжиқ, мен сенга эринг ким эканлигини кўрсатиб қўяман!» Ушандан бери у Шурани савалагани савалаган, Федоров учун сира кечиролмайди. Тишларини рижирлатгани рижирлатган. Бир кунни бўғиб ўлдириб қўйишига ов қолди. Қўшнилари ажратиб олишди. Шу-шу Шура юрак олдириб қўйди. Елкасини рўмол билан ўраб, дераза тагида ўтиргани

ўтирган. Ғам-андуҳ тўла кўзларини чўлга тиккани тиккан.

Иван ким ошди савдосида Федоровнинг тўрғни со-
либ олиб, артелига овқлдатги анг яхши балиқчиларни
оғдириб олди. У телбага ўзишаб юрар, кунига ўн мар-
талаб хошиманинг жонига тегарди. «Бу қанчаласи бўл-
ди? Федоровдан ҳомиладор бўлдинг-ку, мендан эса
фарзанд кўришни истамайсан? Билиб қўй, менга ўғил
керак! Алар ўғил тутиб бормасанг, қовургаларингни
сидириб, бурнингдан қора қонингни келтираман!»

Иван овқатланиб бўлиб, оғзини артди, уйқу босиб
желаетган кўзларини пирпиратди. У сўнгги кунларда
жуда чарчаган, совуқ суяк-суяғидан ўтиб кетган, эн-
ди яна совуқча чиқишга сира хожиши йўқ эди.

— Ховин!— деди у, сўнг пўстинининг кўкрагига
ёпишган балиқ суягини сидириб ташлади.— Ховин!—
яна қаттиқроқ чақирди.

Шура қайрилиб қарамади. Иван ўтирган ерида хиёл
кўтарилиб, Шурани елкасидан тортиб ўзига қаратди.
Унинг бепарво кўзларига совуқ нигоҳини қадади.

— Ҳа, ярамас, яна Федоровни эсладингми? Ҳали
поштоний тур. Мен бугун уйга кеч қайтаман, балки,
қайтмайман ҳам. Овқатни ўша ёққа олиб бор. Уқ-
тингми?

Шура чурқ этмади. Эринчоқлик билан маъқул де-
ғандек бош иргаб қўйди. Иван ўрнидан туриб, томоқ
қириб, шапкасини бошига илди-да, хонадан чиқди.
Ташқарида ҳали ҳам қор бўралаб турибди. Денгизга
олиб борадиган илон изи йўлни ошпоқ қор қоплаган.
Иван муз устидан тўғри йўл солди. Увоқданоқ ошпоқ
қор устида қорайиб, уюлиб ётган икки катта уюм ба-
лиқча кўзи тушди. Уюм устидан буғ кўтарилиб туриб-
ди. Балиқ ҳали музлаб улгурганича йўқ. Эринчоқлик
билан билтонглаб қўяди. Иссингига тағидаги қор эрий
бошлаган. Қор қоплаётган уюмлар ҳам талайгина.
Иван балиқ уюмларига яқинлашиб томоша қилди,
хурсанд бўлди.

Яқин орадаги овуллардан отлиқ, пиёда бўлиб, юз-
дан ортиқ одам тўпланиб қолибди. Итлар вовиллаб
югуриб юрибди. Қарғалар асабий учиб қўнади, қағ-
қағ қилади. Хуллас, муз устида ғала-ғовур авжида.

«Буни қара-я!— хурсанд бўлиб кўнглидан ўтказди
Иван.— Ҳамма овуллар меникига кўчиб келибди-я!

Балиқни кўриб ҳаммасининг кўзи ўйнаётгандир! Об-бо Иван-ей, об-бо савдогари тушмагур-эй!»

Яқинроқ келганида кўзи бир чеккада алоҳида турган тўдага тушди. Ҳаммасининг кийим-боши бут, отлари ҳам бақувват, шамолдан қўрқмайди. Отлар гижинглайди, ёллари шамолда ҳилпирайди. Иван синчиклаб қараб, бойларни таниди.

— Ҳа, бўлис, омонмисан?— деб қичқирди у қувноқлик билан узоқданоқ.— Илгарилар бойнинг қўлида приказчик эдим, мана энди ўзим бой бўлиб қолдим,— деди у улар билан қўл олишиб сўрашаркан.— Жуда вақтида келибсизлар, ҳозир балиқ бераман, ҳеч кимни насибасиз қолдирмайман.

Иван қозоқчалаб тез ва равон гапирарди. Бойлар индамай бош иргашар, уддабуронлигидан ҳайрон қолишарди. Иван ўгирилиб, балиғи томон кетди. Бойлар отларини жиловидан етаклаб, унинг кетидан эргашиди. Қудайменде тилини тақиллатиб қўйди. Кейин ёнма-ён кетаётган семиз малла бой — Раимбердига ўгирилди.

— Семизликни қўй кўтаради, биродар,— деди у.— Одам семирса, босар-тусарини билмай қолади. Манави томоша қовоқ ўрис ҳам бир зумда бой бўлдим деб, босар-тусарини билмай қолибдими?

Раимберди Иваннинг эшитиб қолишидан хавфсираб, Қудаймендени тирсаги билан туртиб қулоғига шивирлади:

— Сабр қил чироғим!.. Сабр таги — сариқ олтин. Ўз оёғи билан домингга илиниб келаётган одамни тепкилай кўрма, ҳе-ҳе...

Раимбердининг кўзи Каленга тушди, у яна Қудаймендени туртиб қўйди.

— Э, эски қадрдонинг ҳам шу ерда экан-ку,— деб ҳузур қилиб кулиб шивирлади.

Қудаймендени туртишнинг ҳожати йўқ эди. Унинг ўзи ҳам қўрқаётганини сездирмасликка ҳаракат қилиб, Каленни зимдан кузатиб келаётган эди. Кален эса гўё Қудаймендени кўрмагандай, пинагини бузмай, муз устидаги тешикдан балиқ тортишда давом этарди.

Иван тешик олдига бориб, бойларга оёғи билан насиба ажрата бошлади. Раимберди ҳам хаёл сураётган киши бўлиб, йирик-йирик балиқларни ўзи томонга сура бошлади. Иван буни кўриб хахолаб кулди.

— Ҳа, Раимберди, бўш келма! Балиқнинг таги мўл, олавер!

Кален буларнинг олдиларига келиб, бойларга еб қўйгудек ер тагидан бир қараб қўйди-да, ишшайиб, қизим сенга айтаман, келиним сен эшит қабалида гап қилди.

— Сен буларга ўргатмай қўя қол. Оладиганларини ундай қилиб бўлса ҳам, бундай қилиб бўлса ҳам олишади. Яна, қандай олишни сенга ҳам ўргатиб қўйишади...

Қудайменденинг ранги бўзарди. Шартта кетига ўгирилиб, отига қараб кетди. Раимберди ўзини йўқотиб қўйди. Бир Иванга, бир оти томон кетаётган Қудаймендега қаради-да, у ҳам алланима деб тўнғиллаб, кетишга шошилди. Иван оғзини очиб, анқайиб қолди. Қудайменденинг бир оёғида ҳаккалаб отига минаётганини кўриб, кетидан югурди.

— Йўл бўлсин, бой ака?— деди у Қудайменденинг пўстини этагига ёпишиб. Қудайменде отига миниб олиб Иванни тегиб юборди.

— Қоч!

Бойлар кетишди. Қирғоққа етиб қолишганда Раимберди музга, балиқлар уюмига қараб, кулди.

— Оғайнинг бизга бургут бўлиб ташландими, а? Ха-ха!..

Қудайменде ер ёрилмади, кириб кетмади. Нима дейишини билмай, нафаси бўғзига тиқилди, жаҳл устида отига қамчи босиб, елдек учиб кетди.

Иван анчагача уларнинг орқаларидан қараб турди-да, кейин Каленнинг олдига келди.

— Жинни бўлиб қолдингми?— деб бақирди унга.— Нега бўлисга осилдинг? Нима, қамоқни соғиниб қолдингми, аҳмоқ?

— Бўлис бўлса нима бўпти... Менга нега бақирасан?

— Мен бақиряпманми? Ҳа, ярамас! Йўқол бу ердан, иккинчи қорангни кўрмай!

— Менга йўқол деддингми? Агар мен кетадиган бўлсам, балиқчиларнинг ҳаммаси кетади! Ҳой балиқчилар!..

Жон-жаҳди билан балиқ тортаётган балиқчилар, ўша заҳоти човлиларини улоқтиришди.

— Хўш, нима дейсан?— деб ишшайиб сўради Кален.

— Бўпти, бўпти...— деб тўнғиллади Иван ва уларга орқасини ўтириб олди.

Ким ошди савдосида Иван Федоровнинг корхонасини сотиб олган татар бойдан эпчиллик қилиб, унинг тўрини сотиб олди-да, энг яхши балиқчиларни ўзига сўдириб олди. Иван ўшандан бери татар бойдаж ҳадиксираб юради.

Кален балиқчиларнинг олдига борди. Мунке, Рай, Дўс тешикнинг тепасида тўпланиб уюшқоқлик билан балиқ тортишарди. Ҳаммалари шалаббо бўлиб, энглари музлаб қолганига қарамай, чаққон ишлашарди. Улар ҳақиқий балиқ хазинасига дуч келиб қолишганди. Ёлғиз Мунке нафасини ростлаган бўлиб, бир зумгина ишдан тўхтади-да:

— Бу бойларга ер камлик қилибди-да, энди денгизга ҳам эгалик қилишмоқчимиз?— деб тўнғиллаб қўйди.

— Э! Падарларига лаънат ҳаммаларининг, ўлжанинг исини сезиб қолишган-да... Нима, сен уларни бу ерга тоат-ибодат қилгани келишди деб ўйловдингми? Қани, човлини менга бер-чи!— деди қовоғини солиб Кален ва Мункенинг қўлидан човлини олди. Унинг шимолдан шўралаб, қорайган юзи ғазабли эди.

II

Бўлиснинг овулига Темирке келди. Ҳозир у Федоровнинг корхонасига эгалик қилади. Тангриберген корхонани ўшанда ўзи сотиб олмаганига ҳали-ҳали ачинади. Темирке шундоққина фойдали корхонани бурнининг тагидан илди-кетди. Тангриберген ақлли бўлса ҳам журъатсизроқ йигит. Шу камчилигини ўзи ҳам билади. У пул келтирадиган ерда иккиланмаслик кераклигини яхши билади. Пул топадиган одам мана бу Абейсинга ўхшаб бағритош, шафқатсиз бўлиши керак. Абейсин-ку, ҳолва-я. Масалан, Темиркени олсин, агар лозим бўлиб қолса, у магазин пештахтасида туриб, савдо-сотикқа ўзи киришиб кетади. Енгини шимариб, ифлос бўлишдан чўчимай синька, бўёқдан тортиб — ҳамма-ҳамма нарса билан савдо қилаверади. Тангриберген эса бундай қилолмайди, ифлос бўлиб қолишдан

қўрқади. Узи савдо қилишни ҳам хуш кўрмайди. Шу ваддан ҳам бу ишга Абейсинни ёллаган.

Абейсин Қабирға бўлисига қарашли барча овуллардан жун, тери йиғиб, шаҳарга сотгани олиб борарди. Йўл-йўлакай Тангрибергенга учрашиб, қол-ақволидан воқиф қилиб қўяди. У бойнинг молларини бозорда сотарди. Бой овули учун кийим-кечак, чой, шакар харид қилиб келиш ҳам унинг зиммасида.

Тангриберген Абейсиннинг қай тарзда сотиб, қандай харид қилишидан беҳабар эди. Фақат татар билан Абейсиннинг тиллари бирлигини пайқаб юрибди. Темиркенинг ҳузурида Абейсиннинг номти тилга олингудек бўлса, негадир унинг захраси учиб кетади. Анчагача бошини сарак-сарак қилиб ўтириб, тўнғиллаб қўяди: «И-и, алла, шул афандидан сўйлама! Бик... киши ул!»

Тангриберген бўлис акасини ана шу татар билан дилида неча мартаба қиёслаб кўрган. Қиёслатгани сари уҳ тортиб қўяди. Акаси бой, мана, бўлис ҳам бўлди, аммо мана шу шалпанг қулоқ татарга етишга унга йўл бўлсин. «Ҳақ гап, бойликнинг қудрати катта!» — деб яна афсус билан кўнглидан ўтказди Тангриберген ва Темиркега яқин сурилиб ўтирди.

— Иван жуда омадли йитит чиқиб қолдими? — деб ўсмоқчилаб сўради у. — Ови жуда юршаётганини эшитгандирсан?

— Тутган балиғи кўпми?

— Беш минг пуддан ҳам ортиқроқ дейишади...

Темирке ўтирган ерида қимирлаб қўйди. Унинг ранги бўздек оқариб кетган эди.

— Энди сенинг ҳам ишинг кўпаядиган бўлибди, шундайми? Беш минг пуд балиқ — бу оз гапми, ахир? Менга қара, Темирке, шунча балиққа етарли тузинг борми? Етадимми?

— Юқ, юқ! — деди шоша-пиша Темирке. — Юқ, юқ! Иваннинг балиғин олмийм. Сен ҳақсан, тузим ўзимнинг балиғимга ҳам етмайди...

— Унда, у бечора нима қилади?

— Менинг нима ишим бор. Менга деса, денгизга ташлаб юбормайдим.

Тангриберген енгил нафас олиб, ерга қаради. У Иванга қарши эмас. Иван бари бир бўлиста атаган балигини жўнатган. Улар балиқларини ўша заҳоти ўн

икки туга юклаб, Чалкарга жўнатишди. Агар балиқнинг нархи дуруст бўлса, ака-укалар биттадан отлик бўлиб қолишади... Йўқ, Тангриберген Иванга мутлақо қарши эмас. У ундан ҳам узоқни кўзламоқда эди.

Улар бирпас жим қолишди. Қудайменде пишиллаб, қизариб-бўзариб ўтирар, одатдагидек, гапни нимадан бошлашни билмай, қийналарди. Темирке букча-йиб ўтириб, бошини сарак-сарак қилиб қўяди. Охири яна Тангрибергеннинг ўзи гап бошлади.

— Бўлис акамнинг сенга битта маслаҳати бор... Бўлис акам шуни қачондан бери бир муҳокама қилиб олсак деб юради.

Темирке қўлларини қорни устида қовуштириб, бармоқларини ўйнатиб, гапни эшитишга ҳозирланди. Кўзлари чақнаб, бурун карраклари учди. У пишиллаб ўтирган Қудаймендега ўгирилди.

— Қулоғим сенда, бой!

Қудайменде гапни нимадан бошлашини билмай, ўтирган ерида бир тўлганиб қўйди.

— Эртага биз яйловга кўчяпмиз.— У йўталиб, ертагидан Тангрибергенга бир қараб олди. Бўлис Тангриберген бошлаётган шубҳали ишнинг тагига ҳали жудаям етиб улгурганича йўқ эди. Гап яна Кален устида бормоқда эди.

Кален масаласига Жасанжон аралашиб, ҳамма ишнинг пачавасини чиқарганидан бери Тангриберген бошқача йўл тутишни мўлжаллаб юарди.

— Битта Каленни йўқотганимиз билан аҳвол ўзгармайди,— деб уқтирарди у акасига.— Денгиз ёқасидаги балиқчиларнинг ҳаммасини ёқасидан олмаганимизча бизга тинчлик йўқ. Уларга кучимизни бир кўрсатиб қўймасак бўлмайди. Ҳозир айни фурсати.

Аммо Қудаймендега битта Каленнинг ўзи бўлса кифоя. Уни бир амаллаб Сибирга сургун қилса бас! Тангриберген таклиф қилаётган чоралар эса унга у қадар таъсирлимасдек туюлади.

— Хуллас, биз эртага яйловга кўчадиганмиз,— деб яна гап бошлади Қудайменде.— Шу билан то кеч кузгача, биринчи қор тушгунча қайтиб келмаймиз. Узоқда туриб, бу ердаги ишлардан кўз-қулоқ бўлиб туриш, мендака иши кўп одам учун оғир...

— Тўғри! Давом эт, азизим!

— Шу боисдан мен сенга бир нарсани айтиб қўйишни лозим топдим.— Қудайменде боядан бери Темиркенинг кўзига энди тик қаради.— Сенинг балиқчиларингнинг ақли ҳеч балога етмайди. Ҳаммалари ҳам саҳройи қозоқлар-да. Уларинг туядан бўлак нимани кўришибди? Улар ҳам бамисоли чўл қушларининг ўзгинаси — сув тўпиғидан юқорироққа чиқса, юраклари ёрилади.

— Хўш, хўш... Давом эт, биродар!

— Ҳов анави жар ёқасида истиқомат қиладиган балиқчиларни биласанми?

— Хўш-хўш...

— Улар денгизни яхши кўришади. Денгиз тубиниям, худди ўз ҳовлиларидек яхши билишади.

Тангриберген қўлини акасининг тиззасига қўйиб, Темиркега яқинроқ сурилиб ўтирди.

— Энди мен қўшимча қилай, жигар. Ташқаридан кузатиб турган одамга яққол кўринади бу, тўғрими? Неча марталаб кўрганман. Қаерда балиқ кўп бўлса, ўшалар тўр ташлашади. Сенинг балиқчиларингни эса иложи борича нарироққа суриб қўйишга ҳаракат қилишади. Сенинг ялқовларинг эса ўша қолган-қутганга ҳам хурсанд бўлиб юраверади.

Темирке маъюс бош чайқади.

— Рост, мирзанинг гаплари тўғри.

Унинг маъюс тортган чеҳрасида аста-секин қасоскорлик ифодаси пайдо бўла бошлади. У бутун диққат-эътиборини қулоққа бериб, Тангриберген гапни нимага олиб келиб тақаётганини уқиб олишга ҳаракат қиларди. Тангриберген эса ишшайиб, гапни лўнда қилди-қўйди.

— Менимча, бунинг энг яхши йўли, бўлисининг ёрдамида ҳамма балиқ овладиган ерларни эгаллаб олмақдан иборатдир.

— Қайдам, бундай қилиб бўлармикан!— Қудайменде ҳатто шошиб қолди.— Ҳар қалай бу... Билмадим. Шундай қилсак бўлармикан?

— Бўлади, бўлади!— Темирке хурсанд бўлиб кетди.— Бўлганда қандоқ. Бу жуда яхши фикр! Бундай маслаҳатни пулга ҳам сотиб ололмайсан. Жуда ажойиб йигит-да!— Темирке Тангрибергеннинг елкасига қоқиб қўйди.— Бўлганда қандоқ. Энди балиқли жойларнинг ҳаммасини тақиқ деб эълон қиламиз.

— Қатиқ дейсанми?— Қудайменде тушунмай қайтариб сўради.

— Йўқ, тақиқ... тақиқланган жой, деймиз. Агар балиқчилар ўша тақиқланган жойимизга тўр ташлайдиган бўлишса...

— Айниқса Кален, Мунке, Рай, Дўс...

— У! Мирза жуда ақлли гап қиляпти. Худди ўшаларга ўхшаганлар! Агар ўшалар тақиқланган жойга тўр ташлайдиган бўлишса...

— Тўрини олиб қўйиб, қайтариб берма!

— У! Мирза жуда ажойиб йигит экан-да! Тўрларини, албатта, қайтариб бермайман. Кейин... Суви лойқа, балиқлар галалашиб юрадиган жойларнинг ҳаммаси кимники? Бизники, шундайми?

Тангриберген кулди.

— Шундай-шундай... Бу худди ошиқ ўйинининг ўзи бўлади. Чикка турса ҳам сеники, пукка турса ҳам сеники. Лаббай?

— Лаббай? Ҳи-ҳи-ҳи... Ундайига ҳам меники, мундайига ҳам меники, шундайми?

Кулишинди. Кейин Темирке ялт этиб Тангрибергенга қарайди. Ширинкомасиз қутулмаслигини дарров тушунди. Кайфи тушиб, бошини тез-тез силкиб қўйди. Кейин истар-истамас мингирлади.

— Худо шоҳид, бой ака, яхшилигингни сира унутмайман!

III

Қорахотиннинг қўли ишга тегса бас, дарров кайфи бузилади-ю, тили қичиб, битта-яримта билан уришгиси келиб қолади. Мана бугун ҳам йиғиб келган бир боғ ўтинини эшик тагига улоқтириб, қизи билан қайнарасига ўқрайиб қаради-да, заҳарханда билан тўнгиллади:

— Ҳа, лаънати арқон, елкамни қийиб юборди-я! Мен жонимни қийнаб, қаёқлардан ўтин териб, орқалаб келсам-да, булар ойимтилла бўлиб, ўчоқнинг ёнида ўтиришса.

Оқкампир миқ этмади. Қорахотиннинг каттагина бўлиб қолган қизи Болқумис тиззасини қучоқлаб ўтирарди. Унинг ҳам тили қичиб кетди. У лабларини буриб, онам яна нима дер экан деб, жавобга ҳозирланиб

турди. Қорахотин унга қараб, лабларини буриб ўтирганини кўриб қолди.

— Бу нимаси? Ҳа қора мўнди, бетинг қурибгина кетгур! Оқболага ўхшаб, нега қовоғингни соласан?

— Ўзингнинг бетинг жуда чиройли, а? Еқмаса, қарама!

— Менинг бетимга нима қилипти? Сал қорайган бўлса, қорайипти. Аммо нимадан қорайганини биласанми? Ташвишнинг кўплигидан қорайган. Умр бўйи қора терга ботиб ишлаганим-ишлаган, елкамда ўтин ташиганим-ташиган!

— Рост айтасан, илгарилар бетинг шундай олпоқ эдики...

— Ҳа, жаврайвер, Мункенинг хотинига ўхшаб!

— Нима, ўзинг жаврамаёпсанми?

— Жинни! Ярамас! Бит! Менга тенглашишга ҳали сенга йўл бўлсин? Агар шу кетишинг бўлса, анави Аҳмат эзманинг хотинига ўхшаб, эринг ҳар куни сочингдан юлиб калтаклайди. Ишқилиб, ўша кунларни бир кўрай, армонда кетмай-да.

Болқумис йиғлаб юборди. Онасидан баланд келолмагани, шаддодлиги етишмагани алам қилиб кетди унга. Қорахотин эса бир оз хотиржам тортди, кайфи ҳам кўтарилди. У тили билан мағрурланарди, ҳеч ким ўзига бас келолмаслигига ишонарди. Шу орада ўзининг ибрат олса арзигулик аёл эканлигини эслади.

— Нима бўлганда ҳам сен аҳмоқ яхши бўлгин деймай, — деди ўчоқдаги ўчиб қолаётган ўт устига ўтин ташлаб пуфларкан. — Эрга текканингда қайнагачи, овсинларинг бошингни силаб: «Онангга раҳмат, яхши тарбия кўрган экансан!» — дейишса, ўзингга ҳам, бизга ҳам яхши. Сен дуч келган одам юзингга солса бўладиган, насли насаби йўқ одамларнинг фарзанди эмасан. Худога шукур, онангнинг яхши аёллигини бу ердагиларнинг ҳаммаси билади. Катта-кичик — ҳамма онангни нима деб чақиришини биласанми? «Оқила! Оқила аёл!» — деб аташади, уқтингми? Қуриб кетгур бу оловга нима бўлди? Сира ёна қолмайди-а!

Буруқсаётган тутундан кўзлари ачишганига Қорахотиннинг баттар жиғибийрони чиқди. Устига-устак, қўйнанаси ёнидан у ёқ-бу ёққа ўтиб, ёстиқларни ташқарига олиб чиқиб, қоқиб-суқиб юрибди. Шу пайт бир-

дан унинг эсига оламларнинг уни Қорахотин, қайнана-сини эса Оқкамбир деб аташлари келди.

— Ҳеч бўлмаса, олов ёқиб қўйай демабсан-да?— деб қичқирди у камбирга.— Нима, қўлинг тегмади-ми?

Оқкамбир индамади. Оқ дока рўмол ўраган бошини мағрур тутиб, ўчоқнинг ёнига борди-да, тескари қараб ўтириб олди. Қорахотиннинг баттар жони чиқиб кетди.

— Оқила исмимни бошқа қўяман,— деб қичқирди у камбирга,— агар сен имонсизга бугун туз берадиган бўлсам!

— Э, чироғим, овқатинг ўзингга сийлов, мени тинч қўйсанг бас.

— Ҳа, қари каламуш, кўнглинг тинчликни тўсаб қолдимми?

Оқкамбир Қорахотинга афсусланиб маъюс қараб қўйди. Келинининг қоп-қора, қурвақаникига ўхшаш беўхшов башараси кўзига совуқ кўриниб кетди. Қош, киприклари худди куйганга ўхшайди. Оғзи катта, лаблари дўрдоқ, пастга осилган, пешанаси паст, икки энликкина. Башарасида бирон илиқликдан нишона йўқ эди. Оқкамбир жирканиб четга қаради. «Эй қодир худо, қайси гуноҳи учун ёлғизгина ўғлимга шу алвастини раво кўрдинг-а!»

Қорахотиннинг куни билан чакаги ўчмади. Айтганини қилиб, қайнанасини на кундузи, на кечқурун дастурхонга яқин йўлатди. Болаларининг қорнини тўйгазиб, чироқнинг пилигини пасайтирди-да, эрининг келишини кутди, келавермагач, ухлашга ётди.

Дўс бошидан оёғигача ҳўл бўлиб, этигини шўлқиллатиб, ярим кечаси қайтди. Мудраб ўтирган камбир дарров ўрнидан турди-да, ўғлининг устки кийимини ечиб олди. Пайтавасини сиқиб, ўчоқнинг тепасига илиб қўйди.

— Бечора болагинам!— камбир ўғлига ачиниб кетди.— Бизни деб жудаям эзилиб кетдинг-да. Шу ҳам ҳаёт бўлдимми? Тонг отар-отмас кетсанг, ярим кечаси қайтсанг. Шилти шалаббо бўлиб, оч-наҳор қолиб...

Камбир сир бой беришни ёқтирмас эди, аммо ҳозир овози беихтиёр қалтираб кетди. То Қорахотин эснаб, туришга ҳаракат қилгунча, Оқкамбир ўчоққа олов ёқиб юборди, ўчоқнинг ёнига ўғлига юмшоққина кўр-

пача ёзиб, қўлтиғига ёстиқ қўйиб берди, меҳрибонлик билан устини ўраб қўйди. Устини ёпиб, иссиққина жойда ўтирган бўлса ҳам Дўс сира исимади. Титроғи иссиқ овқат егандан кейингина босилди.

Дўс хулқ-атвори билан онасига тортган. Табиатан босиқ, юмшоқ кўнгил бу одам ҳаммадан ҳам осойишталикни қадрларди. У куни билан уйда бўлмай, эртами-кеч уйга қайтди дегунча онасига қарар, Қорахотин ўзи йўғида хафа қилган-қилмаганини пайқаб олишга ҳаракат қиларди. Ҳозир ҳам Қорахотиннинг чирсиллаб турганини кўриб, ташвишланиб онасига қаради.

— Сен ҳам ол, она,— деди у овқатини онасининг олдига суриб.

— Э, ўғлим, ўчоқ бошида ўтирадиган онангни қўявер. Иссиққина уйнинг ҳавоси ҳам овқат,— деди Оқкамбир. Кейин у ўчоқ бошидаги ўрнига бориб ўтириб, ўғлидан сўради:— Балиқларинг нима бўлди? Ҳали ҳам топширмадиларингми?

— Балиқ хароб бўлди. Ит, қузғунларга ем бўлиб ётипти...

— Ҳалиги, оти нима эди?.. Темирке ахир олмади-ми балиқларни?

— Йўқ.

— Қандай қаҳри қаттиқ замон бўлди-я?— деди хўрсиниб она.

Дўс азонга яқин бир соатгина мизғиб олди. Эрта-лаб енгил-елпи нонушта қилиб, кийиниб ташқарига чиқди. Кийими ҳали унча қуриб улгурмаганидан эти жунжикди. Ҳамма ёқни қалин туман қоплаган. У қирғоққа яқинлашгани сари туманнинг оқариб қалинлашиб бораётганини кўрди. Нафас олиш оғирлигидан Дўс аста-секин эринчоқлик билан юриб борарди.

Қален, Мунке ва беш-олти балиқчи кечаси билан денгизда ишлаб чиқишган. Энди муз устидаги балиқ уюми тепасида тўпланишиб, маъюс туришибди.

Денгиз юзини муз қоплаганидан бери, балиқчилар тиним билганлари йўқ. Қиш давомида балиғи қалин ерни излаб, денгиз юзини илма-тешик қилиб юборишди. Ҳар гал икки аршин қалинликдаги музни ёриб, бутун Кулқўра кўрфазини тўр билан элак-элак қилишди. Кейин усачми ё осетрми илиниб қолармикин деб, бир неча кун давомида Бўзбия деган жойда куйманишди, лекин ташлаган тўрлари ҳар сафар қуруқ чи-

қаверди. Балиқчилар ҳориб-чарчаб, кайфлари тушиб кетди. Зайр қишлоқ жойига яқин ерда кутилмаганда оғадлари юришиб қолди. Минг аршинлик тўр балиқ билан лиқ тўла чиқди. Балиқчилар на кечаси, на кундузи тиним биямай балиқ тортаверинди. Ишлаш шу қадар кунгилли эдики, асти қўяверинг...

Худди ўша кунлари Темирке балиқни қабул қилиб олишдан воз кечди. Илтижонинг фойдаси йўқ эди, шунинг учун балиқчилар зудлик билан бошқа чора ахтара бошлашди. Музлаган балиқни яқин орадаги Аральск, Казалинск, Камбош, Чалкар шаҳарларига жўнатиб, чойхона, дўкони бор татар савдогарларга улгуржи ўтказиб юбормоқчи бўлишди. Овуллардан аравакашлар ахтаришди, аммо топишолмади. Ерли бойлар арава беришмади, Иваннинг оғзаки ваъдасига ишонмай, бай пули беришини талаб қилишди.

Шундай оворагарчилик билан орадан икки ҳафта вақт ўтиб кетди. Муз устида ётган балиқлар муздан туша бошлади. Балиқ итларга ҳам, қушларга ҳам ем бўлиб қолди, теварак-атрофдаги овуллардан келган бола-чақалар ҳам, хотин-халаж ҳам, ишқилиб, дуч келган одам тортиб кетаверди. Баҳор жуда эрта келди. Қорлар эриб, муз ёрила бошлади. Муз устида эриган баҳор сувлари пайдо бўлди.

Ўша кунни туман тарқагандан кейин, пешинга бориб кун қаттиқ исиди. Сувнинг юзи билан битта иритан балиқ бўлиб кетди. Кечга бориб юпқа тортиб қолган муз қирғоқдан ажраб ёрилди-да, қанчадан-қанча балиқ чўкиб кетди...

Корхона тарафдан Иван келди. Елкалари букчайиб, кўзлари қип-қизариб кетибди. Шу кунларда у сира ухламаган эди. Келиб ҳеч ким билан сўрашмади ҳам, гаплашмади ҳам. Тишларини гижирлатиб, қолган-қутган балиқлари атрофида айланиб юрди-юрдида, кейин бошига уриб йиғлаб юборди. Йиғлаб-йиғлаб аллақаяёққа югуриб кетаётиб, сувга тушиб кетди. Балиқчилар уни сувдан чиқариб қирғоққа олиб кетишди.

— Бор, тезроқ уйингга бор, бўлмаса шамоллаб ўласан! — дейишди.

Иван гаядираклаб ҳўл бошини чайқади.

— Шунча балиг-а!.. — деди у гўлдираб. — Умрим бўйи шуни орзу қилардим! А? Энди бой бўлдим деганда-я?

Кейин, Иван тўсатдан яна ўзини ерга отди-да, тўлгана-тўлгана додлади: «Хароб бўлдим, хароб бўлдим энди!» Уришдан туриб, яна балиғи уюлиб ётган томонга юрмоқчи бўлди-да, кейин қасрга боришгани ҳам, нима қилишини ҳам билмай корхона томон кетди.

Темирке уйининг олдидаги қумлоқ тепаликда турган эди. Иванни пайқаганига анча бўлди. Энди икки қўлини қорниининг устида қовуштириб, бармоқларини ўйнатиб тураверди. «Ҳа, чўқинган! Ҳали бу ҳам кам сенга! Иса пайғамбарнинг ёрдам қилсин!»

Темирке Федоровнинг порхонасини сотиб олганидан кейин Иванга қўлида гумашта бўлиб қолишни таклиф қилган эди. Аммо Иван унамади. Минг аршинлик тўрғи сотиб олиб, артелига энг яхши балиқчиларни оғдириб олди. Ушайдан бери Темиркеннинг Иванини кўргани кўзи йўқ.

Энди у турган ерда Иваннинг худди маст одамдай тирмашиб тепаликка чиқиб келишини бепарво томоша қилиб турарди.

— Темирке! Отахоним! — деди Иван нафаеи бўғилиб.

Темирке тесқари қараб, уйига қараб кета бошлади.

— Бой ака!..

— Хўш? Нима дейсан?

— Ўтинаман, ҳеч бўлмаса ўша қолган балиғимни олгин, а? Худо ҳақда, ўтинаман, олгин.

— Йўқ-йўқ! Музлаган балиғининг бошимга уранманми?

— Эй худойим-эй, бой ана! Ола қолгин?

— И, аллах! Тинч қўйсанг-чи, кишини! Мунча елим бўлмасанг? Ўзимнинг балиғимга туз етказолма-япмай-ку. Бор, йўлингдан қолма!

Темирке зинага чиққанида ормасига қайрилиб қараб қўйди. Иваннинг шилта-шалаббо, алаמידан маст бўлиб, оғтида аранг чайқалиб туришини ҳузур қилиб кўздан кечирарман, истехзо билан: «Хайр, Иван афанди!» — деди-да, уйига кириб кетди.

Иван учун ҳамма нарса тамом бўлган эди. У муз устида ётган балиғининг олдига қайтиб бормади. Афти башараси қийшайиб, тишларини гириҳ қилиб, аранг уйига етиб олди. Хотинини хонама-хона қувлаб юриб бурчакка қамади-да, деворга тиради. Кўзлари

ола-кула бўлиб, қўрққанидан ранги қув ўчиб кетган хотинини ғазабга ола бошлади:

— Меросхўр керак! Меросхўр! Эшитяпсанми? Ҳа, онангни... меросхўр керак менга деяпман, эшитяпсанми, а?..

IV

Кален таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетган. Одамларнинг кўзига кўринмасликка ҳаракат қилади. Денгиз бўйида ёлғиз ўзи саланглаб юради. Кечалари кўзига уйқу келмайди. Шифтга тикилганича тонг оттиради.

Иван Курносий ҳам йўқ бўлиб қолди, ҳеч қаерда кўринмайди. Қудайменде билан Тангриберген ҳам эҳтиёткор бўлиб қолишди. Ҳозир ким зўр — Темирке зўр. Иваннинг артелида ишлаётган ҳамма балиқчилар ишсиз қолишди. Темирке уларга тўрини бермайди. У, айниқса, Кален, Рай, Мунке, Дўслар билан жуда дағал муомала қилади. Улар билан гаплашишни ҳам истамайди.

Темиркенинг уйига балиқчиликка ёлланиш учун ҳар куни қозоқлар келгани келган. Қиш оғир келди. Ҳамма ёқда ют. Умр бўйи яйловда яшаган бечора одамларнинг ҳаммаси ўзини денгизга ура бошлади. Тепаликдаги балиқчиларнинг аҳволи эса айниқса оғир эди. Уларда на мол-ҳол бор, на балиқ овлагани тўр.

Кален нима билан шуғулланишини билмай, чўлда қор ҳали эриб бўлар-бўлмас, аравакашларга шерик бўлиб, Чалкар шаҳрига жўнади. Чалкардан у соқол-мўйлови ўсиб, авжи эрувгарчилик кунларида лойга беланиб қайтди. Шаҳардаги танишларидан тўр тўқиш учун ип йиғиб келибди. Йиғиб келган ипини балиқчиларга тенг бўлиб берди.

Аммо бу билан аҳволни ўзгартириб бўлмаслигини у яхши биларди. Бир оз ҳордиқ чиқарганидан кейин, у ёнига Райни олиб, Кўк оролдаги овулга жўнаб кетди. Кален билан Рай бу овулда ҳам узоқ туришмади. Рай буvasи Эсбўлдан, Кален қадрдон оғайнисидан биттадан туя олиб, овулга қайтишди. Қўни-қўшнилари уларга алмаштириш ё сотишга арзигулик буюмларини тўплаб беришди. Шундан кейин Кален билан Рай қўшни овулдан сафарга чиқаётган карвон билан бирга

Қўнғиротга жўнашга ҳозирлик кўра бошлашди. Ёлғиз ўзлари жўнашга эса журъат қилишмади, негаки, карвон йўллари нотинч эди.

Оқбола Рай учун жуда хавотирда эди, уни сафардан қайтариш учун кўп ҳаракат қилди. Аммо Рай ўжарлик қилиб туриб олди. У уйда бекор ўтиришга сира кўниколмасди. Улар икки кунча кутиб, ниҳоят, бир куни тушдан кейин йўлга тушишди. Оқбола билан Бўбек кузатишиб чиқишди. Ёшларни хижолат қилмаслик учун, Кален илгарилаб кетган карвоннинг кетидан етиб олиш мақсадида туясини чоптириб кетди. Қора тумоқ, қалин пўстин кийиб олган Кален юк ортилган туянинг устида яна ҳам ҳайбатлироқ кўринарди. Оқбола унга қараб туриб, бир оз хотиржам тортгандай бўлди. Кален доvon ортига ўтиб, кўринмай кетганида Оқболанинг юрагига яна гулгула тушди.

У, ёшгина қайним узоқ сафарга беғам-беташвиш жўнаб кетсин деб, ўзини қувноқ кўрсатишга ҳаракат қилар, аммо ҳар қанча уринмасин, лаблари бурилиб, туянинг ёнида бошини қуйи солганча индамай келарди.

— Янгажон, энди бу ёнига қолаверинглар!— деб ялинишга тушди Рай. Шунда Оқбола бирдан юзини рўмоли билан яшириб, худди уйдан ўлик чиқаётган одамдек, ўкраб-ўкраб йиғлаб юборди. Бўбек ҳам йиғлаб юборди. Йигитни сафарга хафа қилиб жўнатадиган бўлишди. Рай ўзи ҳам йиғлаб юборишдан қўрқиб, туясининг қадамини тезлатди. Орқасида қолган аёллар анчагача кетидан қараб туришди.

Райни сафарга жўнатгандан кейин Оқбола бутунлай ёлғиз қолди. Уйи кўзига фариштасиз, ҳувиллаб тургандай кўринди. Уйига қарамади, йиғиб термади ҳам... Ураб-чирмаб, ўчоқнинг ёнига ётқизиб қўйган ўғилчаси ҳам қимир этмай ухлагани ухлаган. Чала туғилган эмасми, йиғламайди, эмаман ҳам демайди. Эмизиш учун уйғотиш керак. Баъзан Оқболанинг назарида ўғилчаси ўлиб қолгандек туюлади. Шунда бирдан юраги орқасига тортиб кетади-да, жон-жаҳди билан ўғилчасининг ёнига бориб, уни шахт билан қўлига олади, кўзлари ёниб, унинг юзларига тикилади, анчагача яна жойига ётқизиб қўйишга юраги дов бермай, қўлида кўтариб ўтиради.

Эломонни олиб кетишгандан бери Оқболанинг кундалик ҳаёти жуда зерикарли бўлиб қолган. У ташқарига деярли чиқмайди, кечасию кундузи ёлғиз ўтиргани ўтирган. Баъзи-баъзида Райларникига чиқади, тез-тез чиқай деса уялади. Шунинг учун кимсасиз, бўм-бўш уйда уззукун тиззасини қучоқлаб, ёлғиз ўзи ўтиргани-ўтирган. Ҳеч бўлмаса ўғли йиғласа ҳам майли эди, у билан овунармиди. Аксига, кимсасиз, жимжит уй ютаман дейди.

Оқбола Райни кузатиб келгандан кейин остонага ўтириб, лабларини тишлади. Бирдан умидсизликка тушиб, кўзига ҳамма нарса балодек кўринди-ю, газаби қайнаб кетди, аламига чидолмай, кўзига илинган нарсани тепкилай бошлади.

— Қуриб кетгурлар, сабил қолгурлар! Энди нима қилдим-а? Нима қилдим?

Оқбола бирдан жонланиб, кўзлари чақнаб кетди. Унинг кўзи балиқ товалайдиган катта пичоққа тушганди. Нафаси тикилиб, ҳиқиллаб йиғлаганича пичоқни қўлига олди. Уша заҳоти кўксига санчилган пичоқнинг оғриғини ҳис қилгандай, вужудидан совуқ тер чиқиб кетди. «Шундоққина юракка уриш керак!» — дея кўнглидан ўтказди у, инграб нимчасининг тугмаларини ечаркан. Худди шу пайт тўсатдан ўгилчаси ёдига тушиб қолди, ҳўнграб йиғлаб юборди. Пичоқни улоқтириб, ўгилчасини қўлига олди. Кўзидаги ёшларини артди.

— Отажоним. Кўзгинамнинг оқу қораси! Ухлай-вериш жонингга тегмадими-а? Кўзингни оч... уйғона қол, бўталоғим!

Оқбола ўгилчасининг бурнини қитиқлади. Кейин, зўрлаб оғзига кўкрағини солди. Ўгилчаси бари бир уйғонмади. «Эй тангрим, қайси гуноҳим учун мени бунчалик газабингга олмасанг-а?» — деб кўнглидан ўтказди Оқбола. Яна зерикиб, хомуш ўтириб қолди.

Эломонни олиб кетишгандан бери у тез-тез йиғлайдиган бўлиб қолган. У уйда ёлғиз ётишга қўрқарди. Баъзан кечалари мижжа қоқмай чиқарди. Шундай кунлар бўлганки, ёлғизликка бардош беролмаганидан, отасиникига кетиб қолмоқчи ҳам бўлган. Аммо Суев чол унинг бундай гапларини ҳатто эшитишни ҳам истамасди. «Бундай гапингни қўй, қизим. Уйингни ташлаб кетишни ҳатто хаёлингга ҳам келтира кўрма! Мен

тирик эканман, Эломоннинг уйида чироқ ўчмайди!» — дерди у. Бундай гаплардан кейин Оқбола яна ёлғиз яшайверишта мажбур бўларди. Қўрқиб, кечалари йиглаб чиқарди...

Кечта томон жануб томондан қора булут бостириб кела бошлади. Шамол шундоққина ертўланинг эшигига қараб уриларди. Эшик тинмай гирчиллаб очилиб-ёпилар, уйда елвизак ўйнагани ўйнаган. Чироқ ҳам ўчиб қолди. Оқбола ўрнининг устида ўтириб олди. Унинг юраги дук-дук уради. Мўрида шамол увиллагани увиллаган. Оқбола баъзан мўрида шамол увиллаётганини унутиб қўяр, назарида, худди деворни таталаб, бўрилар увиллаётгандай бўларди. Уйнинг ичи ҳам, назарида, турли-туман йиртқич қайшонларга тўлиб кетгандек, улар тимири-тимири қилиб, у бурчакдан бу бурчакка изгиб юргандек, тешларини титкирлатиб, ириллаётгандек туюларди...

Оқбола қўрққанидан ўчоққа яқин ўтириб оёқ-қўлини йиғиштирди, гужанак бўлиб олди-да, кўрпага бурканди. Худди шу пайт эшик очилди, аллаким энгашиб ертўлага кириб жалаётгандек бўлди. Оқбола қўрққанидан чинқириб юборди.

— Сехин! Сехин! Қўрқма, бу мен... — деб шивирлади аллаким қоронғида пайшасланиб. Қирган одам гугурт чақди, хона сал ёришди. Оқболани кўриб, у томон юрди.

— Ё танграм!.. Тангриберген! — деди ялқиллаб йилларкан Оқбола.

Тулки тумоқ кийган қон-қора мўйловли кушрўйгина мирза бир қўляда чақилган гугурт билан Оқбола томон юрди. Оқбола икки қўлини кўксига қўйиб, ўчоқнинг ёнида мушукдек бўлиб, қунишиб ўтирарди. Катта-катта очилган кўзларида қалқа-қалқа ёш. Гугурт ўчиб, мирза қоронғида Оқболага ташланди. Дағаллик билан қучоқлаб йиқитди-да, мўйловлари билан тирнаб, қанжон билан ўпа бошлади. Оқбола қаршилик кўрсатмади. Аввалига индамай, унинг ёниб бўса олишларига бефарқ ётди-да, кейин, қиш давомида шу совуқ, фарингасиз ертўлада ўтган нохуш кунларини эслаб ўкраб-ўкраб йиғлади. Мирза қоронғида ҳирс билан баданини титмирскилаб, оғир-оғир нафас оларди. Оқбола ҳам бирдан уни истаётганини, бу кимса унинг учун азиз ва керакли эканини сизди. Бўйнидан маҳ-

кам қучоқлаб, инграб унга ёпишди, унинг эркаклик ҳидидан маст бўлиб, юзини яланғоч тўшига қўйди. У фақат тонгга яқингина ўзини босиб олди.

Тангриберген энди Оқболадан ҳадиксираб қолди. Тонг бўзара бошлади, у Оқболанинг қучоғидан чиқиб кетиши керак. Оқбола унга жон-жаҳди билан ёпишиб ўпишини қўймас, ҳатто овози ҳам хириллаб қолган эди. Мирза бир амаллаб унинг қўйнидан чиқди, апилтапил кийинди, тумоғи билан белбоғини йўл-йўлакай қўлига олиб, ташқарига отилди. Ташқарига чиқиб, энгашиб, ўғри мушукдек атрофга олазарак назар ташлаб олди-да, тушовланган оти ўтлаётган тепалик томон аста-секин юрди.

Ўтлаётган ёлғиз бедов эгасини кўриб, бетоқатлик билан қулоқларини чимириб аста кишнади. Тангриберген отига минди. Бояги вужудини қамраб олган қўрқув тарқаб, бирдан қўшиқ айтгиси келди. У қўлини ҳидлаб, мўйловини силаб қўйди. Мўйловидан ҳам, қўлидан ҳам Оқболанинг ҳиди келарди. У отига қамчи босиб, Оқбағирдаги ўз овулига қараб йўл олди. Анча узоқлаб кетганидан кейингина хурсанд бир кайфиятда кетига қараб қўйди.

Оқбола кеч уйғонди. Эринибгина керишди. Аъзойи баданида ҳорғинлик ҳис қилди. Яна кўзини юмди. Уша заҳоти хаёлида ширин туйғулар уйғонди, ҳузурли кайфиятни бузмаслик учун сира қимирлагиси йўқ эди. Шундай бўлса ҳам у қўлини аста ўғлига узатди ва сапчиб ўрнидан туриб кетди — ёнида ўғли йўқ эди. Ўғли бир чеккада мунғайиб ётарди. Оқбола бирдан уялиб кетди, қилмишига пушаймон туйғуси қамраб олди. Худди шу пайт уни кўргани Суев чол келиб қолди.

Суев чол сўнги вақтларда уни кўргани тез-тез келиб турарди. Яна ҳар сафар илиниб, бирон нарса ола келарди. Бу сафар ҳам битта қўйнинг тўшини ола келипти. Чол гўштни бир чеккага қўйиб, этигини ечди, пўстини билан тумоғини ҳам ечиб, бир чеккага қўйди. Зийрак чол Оқболанинг кайфияти жойидамаслигини дарров тушунди, аммо қовоғини солди-ю, индамади. Одатга кўра уй тўрига чиқиб, қотма гавдасини ростлади-да, бир нуқтага тикилганича, қимир этмай ўтираверди. Чой ҳам ичмади ҳисоб. Фотиҳа ўқиб ўрнидан турди.

— Ота, бирпас ўтира тур, қозонга гўшт соламан,— деди қўрқа-писа Оқбола, аммо қария қўл силтади. Энгашиб ертўладан чиқар экан:

— Онанг соғ-саломат юрибди. Сенга салом деб юборди,— деди ва бошқа ҳеч нарса демай, худди бегона одамдай уйдан чиқди.

У Алибийникига кетди. Суев ҳар гал қизиникига келганида, албатта қадрдон дўсти Алибийникига ҳам бир кириб ўтарди. Алибийнинг хонадони ҳам Суев чол кирса хурсанд бўлиб кетарди. Алибийнинг кампири Суев чолни кўриб шошиб қолди. Қишдан қолган ёғлиқ сур гўштаридан қозонга солиб, самоварга ҳам ўт ташлади.

— Кел, оғайни, чой қайнагунча пешин намозини ўқиб ола қолайлик,— деди Алибий.

— Ҳа, намоз вақти ҳам бўлиб қолибдимми?

— Қазо қилдириб ўқигунча, ҳозир ўқиб қўя қолайлик, дейман-да.

— Рост айтасан, чироғим. Эҳ-ҳе-ҳе, шу намоз ҳам бир даҳмаза-да. Худди кўкламги соғин сигирга ўхшайди. Кунига беш маҳал ўқимасанг бўлмайди,— деди мийғида кулиб Суев ва ўрнидан турди.

Қариялар ташқарида таҳорат олишди. Намоздан кейин дастурхон ёзилди. Қуртава билан бўғирсоқ еб, энди чой ичишаётганларидан бир йигитча югуриб кирди, Алдаберген сўфи отдан тушаётганини хабар қилди. Алибий шоша-пиша ўрнидан турди. Кавушини оёғига илар экан, хотинига қичқирди.

— Ҳой кампир, тез бўл! Уйни йиғиштир!

Суев чол қовоғини солди, кўз қири билан деразадан ташқарига қаради. Салом-алик қилишаётган балиқчиларнинг ичида қўлида қамчиси, тулки пўстини билан бақ-бақалоқ Алдаберген сўфи яққол ажралиб турарди. У қўлидаги қамчисини ўйнатиб, гердаиб аланималар дерди.

Суев жаҳли чиқиб, тескари қаради.

— Тарвақайлаб семириб кетганини бунинг. Ер аранг кўтариб турибди-я,— деб тўнғиллаб қўйди.

Шу пайт гангир-гунгур гаплашиб, бир неча киши уйга кириб кела бошлади. Олдинда ғоздек лапанглаб Алдаберген сўфи. У уйнинг тўрида ўтирган Суевни кўрди-ю, тескари қаради. Ҳайкалдай қотиб ўтирган Суев ҳам унга эътибор бермади.

Алибий Суев билан Алдабергеннинг эскидан душманликларини биларди. Шунинг учун ҳам ҳозир нима қилишини билмай шошиб қолди. Иккалаларининг олишиб кетишларидан қўрқарди.

— Марҳамат, марҳамат!— деди Алибий назокат билан.— Дўст овқат устига келади, дейишади...

— Хо-хо!..— сўфи қозон қайнаётган томонга хурсанд бўлиб қараб қўйди.— Албатта-да, мен бу хонадонга ҳаминша яхшилик тилайман...

Алдаберген ҳам овқат олдидан пешин намозини ўқиб олишга қарор қилди. Ёчина туриб, қувноқлик билан ҳикоя қилди:

— Тоза қизиқ иш бўлди-да! Ёдингдами, қишда иккита стим йўқолиб қолган эди. Уша отларим топилди. Отлар қўшни Қобоқ уруғида экан. Ҳозир ўшани даъволашиб келяпман...

Ҳамма ноқулай аҳволга тушиб, жим бўлиб қолди. Чунки ўтган йили бу ўғрилиқни Қудайменде Каленга тўнкаганини ҳозир ҳаммалари эсланган эди. Суев чолнинг ҳам эсига тушди. Унинг бурум карраклари керилиб, оппоқ киприклари беихтиёр пириллаб учди.

Сўфи тезроқ дастурхонга ўтиришга шонилиб, таҳоратни ҳам чала олди. Оғзини ҳам чала чайди.

— Э!.. Э, Алдаберген!— деди Суев чол эвсаси қотиб.— Бир вақтлар таҳоратни ҳам, намозни ҳам жуда кифтини келтириб қилардинг. Энди эсинг кирар-чиқар бўлиб қолибдими. Ё ўша иккита тулпорингни деб ақли ҳушингдан айрилиб қолганмисан?

Алдаберген ёшига аранг ўгирилиб, келганидан бери энди Суев чолнинг юзига тикилиб қаради.

— Ҳа, қари чаён! Менинг терим қалин. Сен эса менинг олдимда бамисоли чивинсан. Чаққанинг билан ўтмайди.

— Ҳа-я, чиндан ҳам... тўнғизга калтақдан бўлак нарса ўтмаслиги хаёлимдан кўтарилибди.

Алдаберген қия-қизариб кетди. Алибий ҳам астойдил қўрқиб кетди.

— Худо хайрингизни берсин!— деди ўтинч билан у.— Сизларга нима бўлди, қўйсаларинг-чи...

Аммо Алдабергеннинг газаби аялақачои қайнаб кетган эди.

— Ҳой қирчанғи эшак, билиб қўй, оқ пошшонинг

кишани сенга ҳам етиб қолади! Куёвингга топилган
кишан сенга ҳам топилади!

— Мен сен золими эскидан биламан. Бировга —
оқ уй, олабаргак, бировга — қуруқ калтак... Сен ҳам
билиб қўй, бу дунё — ўткинчи дунё Бир кун бўлмаса
бир кун Абрали уруғининг тагига ҳам сув кетса ажаб-
мас. Ана ўшанда кўрамиз, оқ уй, олабаргак кимга-ю,
қуруқ калтак кимгалигини...

Алдаберген намозни ҳам чала қилиб, овқатнинг пи-
шишини ҳам кутмасдан кийиниб, шоша-пиша чиқиб
кетди. Суев индамай ўтираверди. Хафа бўлиб қолган
Алибий у ёқ-бу ёқдан гапириб, уни чалғитишга ҳаракат
қилди-ю, бўлмади. Суев чол оппоқ киприкларини пир-
пир учуриб, тўнғиллаб ўтираверди.

— Аҳмоқ!— дерди у.— Ҳақиқий аҳмоқ! Қалпоғи-
ни чеккасига қўйиб чиранишини унинг... Вой аҳмоқ,
вой бегамиз-эй!.. Вой тарвақайлаб кетган чўчқа-ей!

Алибий хаёлга чўмиб, ерга қаради. У Суев чол учун
бу иш бекор кетмаслигини тушунарди. Шунинг учун
ҳам у қадрдон дўстига астойдил ачиниб кетди.

V

Аллақачон кеч кириб, қоронғи тушганига қарамай,
ҳали ҳеч кимнинг уйида чироқ кўринмайди. Ҳамма
уйда муҳтожлик. Шунинг учун ҳам хотинлар ҳамма
нарсани тежаб ишлатишади, жумладан, керосинни ҳам.
Шомгача ҳам чироқ ёқишмайди, ўчоқдан тушаётган
хирагина шуъладан фойдаланиб қўя қолишади. Баъзи
хонадонларда чироқни бирпасгина, ўрин солиб олгун-
чагина ёқишади.

Алибийнинг уйида ҳам чироқ ёқишмасди. Кечки
овқат вақтида Бўбек индамай уйдан чиқиб кетди. Одат-
да, Алибийнинг уйида одам кўп бўлгучи эди. Бугун
меҳмон йўқ, чол-кампир ўчоқнинг олдида ёлғизгина
ўтиришибди. Олдиларида таом, иштаҳалари йўқ, томоқ-
ларидан ўтмайди.

— Менга қара, кампир,— деди Алибий.— Бўбек
бирон нарсадан хафами?

— Э, отаси, мен қаёқдан билай?

— Сен ўзинг хафа қилмовдингми?

— Мен уни нега хафа қилар эканман?

— Бўлмаса қизинг нимадан хафа?

— Нима қилай? Ёлғиз бола бўлганидан кейин сал эрқароқ ўсган-да... Худо ўзи кечирсин-ку, биз болани ўйлаймиз, бола бошқа бировни ўйлайдими деб қўрқаман...

— Қизинг нимани ҳам ўйларди?— Алибий гўштга қўлини узатганида яна иштаҳаси бўғилиб сўради:— Нима деяпсан ўзи?

— Эй худойим-эй! Намунча менга ёпишиб олдинг?— кампирнинг жаҳли чиқди. Ўртадаги гўшни лагани билан олиб, ўрнидан турди. Нариги хонага кириб вайсай бошлади. Идиш-товоқ тарақа-туруқ қилди, қошиқлар ерга сочилди.

Алибий ҳайрон бўлди, чироқнинг хира нурида хаёл суриб кетди. Бу уйда Бўбекнинг қиз болалиги негадир ҳаммаларининг ёдларидан кўтарилганди. Бироқ Бўбек кейинги вақтларда қизларнинг гурунгларига бормай қўйди. Аллақандай сири бор. Кундан-кунга шамдай эриб, озиб кетяпти. Бўбекнинг маъюслигини кўриб, чол кампир ҳам эзиладиган бўлиб қолишган. Онаси қизим бўйига етиб қолди, деб тез-тез ўйлайдиган бўлган. «Ишқилиб, қизимизнинг бахтига зомин бўлмаётганмиканмиз?»— деб, бош чайқаб қўярди у.

Кампир икки юзи қип-қизариб, жаҳл билан келиб ўтирди.

— Агар қизингни яхши кўрсанг, кўзинг тириклигида бахтини ўйла!

— Ҳой кампир! Овозингни ўчир!

— Нега овозимни ўчирар эканман. Ахир сен...

Бўбек келиб қолди. Чол билан кампир ўша заҳоти жим бўлиб қолишди. Қовоғи солиқ Бўбек чол билан кампирга қарамади, овқат ҳам емади, ечиниб ўрнига ётди. Қиз кейинги вақтларда кексайиб қолган ота-онасини кўп ўйлар, уларга ачинар, ухлаб қолгунича билдирмай аста йиғларди. Ҳозир ҳам кўнгли бузилиб лаблари бурилди, кўзларига ёш қалқди. У дарров деворга ўгирилиб, юзини ёстиққа яширди.

Бўбекнинг онаси бор-йўғи икки мартабагина фарзанд кўрди. Фарзандларининг иккаласи ҳам қиз бўлди. Катта қизлари Ализанинг сира боласи турмайди. Кичик қизлари эса — мана шу Бўбек. Ота-она Бўбекни худди ўғил боладек тарбиялашган. Айтганини қилиб, эрқалатиб ўстиришган. Бўбек хурсанд бўлса, чол билан

кампир ҳам хурсанд. Уйда ҳам хурсандчилик бўлиб, гўё туйнукдан қуёш нур сочгандай бўларди. Бўбекнинг сал кайфи бузилса — чол-кампир ўзларини қўйгани жой тополмай қолишади. Шунинг учун ҳам Бўбек доим қувноқ юришга ҳаракат қилади.

Кейинги вақтларда у сохта қувноқликдан чарчади. Илгарилар у ўғил болача кийиниб, от чолгани чопган эди. Доим ўғил болалар билан ўйнар, қиз болалиги ўзининг ҳам ёдидан кўтарилиб қоларди. Ҳатто унга сен қиз боласан, дейишганда неча марта йиғлаган. Энди бу ўйинлари ўзининг ҳам кўнглига урган. Рай карвон билан бирга хавф-хатарли йўлдан аллақайси узоқ шаҳарга жўнаб кетди. Қиз уни соғина бошлади. Қўшни овуллардан Қўнғирот, Чимбойга кетган бир неча карвон таланиб қайтди, шунинг учун Бўбек ваҳимали тушлар кўриб чиқадиغان бўлиб қолди.

Бир куни у шундай туш кўрди: эмиш, аллақандай папах кийган қора одамлар карвонга ҳужум қилган эмиш, бутазорлар орасидан чопиб чиқиб, туяларга ташланишармиш. Карвонлар орасида Рай ҳам бор эмиш. Уша одамлар унинг бўйнига сиртмоқ ташлашганмиш. Сиртмоқнинг бир учини тақимига босиб, бир отлиқ отини қоп-қоронғи чўлга учириб кетганмиш. Рай хириллаб, нафаси бўғилиб, отлиқнинг кетидан судралиб борармиш... Бўбек тушидан шунчалик қаттиқ қўрқиб кетдики, овози борича «Рай!» деб қичқариб юборди. Ўз овозидан ўзи уйғониб кетди. Уйғонса, қоп-қора терга тушиб кетибди.

Овозига онаси ҳам уйғониб кетди. Хавотир олиб ўрнидан турди-да, келиб қизининг ёнига ётди, қучоқлаб олди. Она Бўбек Райни яхши кўришини кўпдан бери сезиб юрарди. Рай ўзига ҳам ёқарди. Аммо Бўбек бошқа йигитга унаштириб қўйилгани учун индамай, дарди ичида юрарди.

— Бирон нарсадан қўрқдингми, Бўбекжон? — деб сўради она аста қизидан.

— Тушимда қўлимни илон чақиб олди, — деди Бўбек ёлғондан.

Бўбек эртасига барвақт турди-да, балиқчиларнинг овулига кетди. Бирпас опаси Ализанинг олдида ўтириб кейин Райнинг бувиси олдига кирди. Саломлашиб, кампирнинг сиҳат-саломатлигини сўради. Хўрсиниб қўйиб, қўрқинчли тушининг таъбирини сўради.

— Билмадим, болам...— деди ишончсизлик билан кампир.— Тушнинг таъбирини мен қаёқдан билай? Қа-
димгилар ёмон туш яхшиликка бўлади, дейишгучи эди.

Кейин кампир ярқ этиб Бўбекка қаради.

— Ҳа, қизим, карвон билан кетганларни тушингда кўрдингми?

Бўбек кулиб, индамади. Райнинг ўчоққа тираб қўйилган дўмбирасини олиб, чангини артди. Торларини таранг тортиб созлади. Гўё кампирни ҳам ёдидан чиқаргандай, торларини аста чертиб, қандайдир ўлани хиргойи қилди. Кейин чертишдан тўхтаб, бир нафас ўйланиб турди-да, овозини барала қўйиб куйлай бошлади:

Эсласам гар сени, Қаргашжон,
Уйқум ўчар, қийналади жон.

Кампир қулоғини дока рўмоли тагидан бўшатиб, тиззасига иягини тираганича, қўшиқ сеҳрига берилди. Бўбек қўшиқнинг энг мунгли жойига етганида, кўнгли жуда бузилиб кетди.

— Вой булбулгинамдан ўргилай,— деди кўзларидаги ёшини артиб.— Қўшиқнинг бор бўлсин, юрагимни тилка-пора қилиб юборди-я...

Кампир кечга томон оғриб қолди. Оқбола овқат олиб чиқди, кампир емайман деб тескари қараб олди. Эртасига эса бутунлай ўрнидан туролмай қолди. Тушдан кейин Бўбек келди. Кўриниши жуда ғалати. Кампир уни ҳатто танимай қолди. Бошида қундуз телпак, устида қўш этак бурма кўйлак. Қиз болача кийинишга ўрганмаганигами, сира қовушмайди. Пастак эшикдан кира туриб, кавушининг учи узун этагига илиниб, йиқилиб тушишига оз қолди.

— Ким у? Бўбекми?— деб сўради кампир ҳайрон бўлиб.

Бўбек хурсанд бўлиб кулди. Узун батис кўйлагининг этагини кўтариб, қора, ялтироқ кавушлари билан тўқ-тўқ юриб, бувиси ётган ерга чопқиллаб борди.

— Бувижон, қаранг, ярашар эканми?

— Ярашишга ярашадикү-я... лекин...— кампир хи-жолат тортиб, жим бўлиб қолди. Бўбек кулиб, кампирни қучоқлади. Утирганида кўйлагининг этаги аста ёйилиб, оёқларини ёпишини қизиқсиниб томоша қилди.

— Бувижон! Ҳар қанча йигит бўлиб юрма, бари бир қиз бўлганингдан кейин... Илгарилар, кичкиналимда билинмасди. Энди... Уғил болача кийиниб юрадиган қизни қайси йигит оларди?— Вўбек шундай деб туриб, кўйлагининг этакларини текислаб қўйди. Кампир бошини чайқаб, гадир-будур кафти билан Вўбекнинг қўлини силади.— Рай карвон билан бирга кетганидан кейингина ўзимнинг қиз бўли эканлигини тушуниб қолдим. Ота-онани хурсанд қилман деб ўзимни ўзим алдаб юрарканман..

— Ҳа... Ота-онанигга қийин бўладиган бўлди. Уша йигит кийини остида қиз қалби ураётганини бечоралар сира ўйлашмасди-да, а?

— Мен ҳам шунини ўйладим,— деди маънос тортиб Вўбек.— Аммо уларнинг, ўзимнинг яна қанча алдашим мумкин? Бу қорни оч болакайнинг бармоғини сўришидек ган... Бувижон, ростини айтсан, Рай кетгандан бери ўз уйинга сизмай қолдим. Уз уйинг ўзимга бергана... Худди меҳмонга ўйнайман..

Кампир бошини чайқаб, чуқур хўрсиниб қўйди.

— Бувижон... Нега бунчалик узоқ қолиб кетишганингикина?

— Сен ташвишти қилаверма, болагинам. Қадимгилар «Овчи кечинса — ови катта бўлади!» дейишарди. Юклари кўпайиб кетган бўлса, дам олиб-дам олиб келишаётгандир-да. Йўл узоқ.

— Аҳмад эма...

— Хўн-хўн?

— Аҳмад эма сафардагиларга фол очганмиш...

Аҳмад эманнинг номини эшитиши билан кампир бевовталаниб, қўлларини силкига бослади.

— Туф Уша Аҳмадингга! Уша аҳмоқни сира ҳам хаёлинга келтирма. Уша эма Аҳмадинг ичига илон кирсин! Ундай кўра Каленни ўйла...

Иккалалари Каленни ўйлаб жим қолишди. Кален ишончли одам эди. Ундан ташқари Қўнғирот, Учсой, Ургенч шаҳарларини у яхши билади. Кечалари дайдиб ўзгаларнинг молини ўлжа олиб юрадиган кезларида бу шаҳарларга кўп борган.

— Агар Кален омон бўлса, унда ҳаммалари ҳам омон деявер. Худо хоҳласа, омон-эсон қайтиб-келишадди!

Райнинг бувиси шундай қарорга келган эди.

Бу йил баҳор бетайин келди. Қор дам эриб, дам яна ёғади. Тинимсиз шамол эсади. Бой хонадонлар, гарчи баҳор беқарор бўлса ҳам, аллақачон қишловдан яйловга кўчиб ўтишган. Қишдан моллари яхши чиққан, ўтовлари кенг-мўл, иссиқ, баҳорги қор учқунлагани билан уларнинг парволарига ҳам келмайди.

Аммо бечораҳол оилаларнинг аҳволи оғир. Моллари деярли йўқ, борлариям қишдан силласи қуриб чиққан. Шунинг учун бир ердан иккинчи ерга кўчгани юраклари дов бермайди. Об-ҳаво тўғрисида униси у, буниси бу деб, қайси овул олдинроқ кўчишини кутишди. Бу орада қўй-эчкилар қўзилай бошлади. Камбағалларнинг яна омадлари юришмай қолди. Иссиққина қишлов ерларини ташлаб кетишга кўзлари қиймай, қўзилари оёққа туриб, сал ўзини тутиб олгунича кутишга қарор қилишди. Моллар эса бултурдан қолган бедани истар-истамас чайнардди, янги ниш ураётган ўт-ўланлар топталиб, оёқ остида қолиб кетди. Соғин туялар эса сут бермай қўйди.

Денгиз ёқасида қишлаган овулларни ушлаб турган яна бир нарса — сафарга жўнаб кетган карвонлар эди. Улар ўшаларни кўзлари тўрт бўлиб кутишаётган эди. Ниҳоят, сафарга кетганлар ҳам қайтишди.

Тонг паллада Қўнғиротга кетган карвон қайтди. Юки оғир туялар чайқала-чайқала зўрға келарди. Ҳар туяга олти қопдан бугдой ортилганди. Овулларда қийчув кўтарилди. Ҳамманинг оғзида карвон, Қўнғирот, узоқ сафарга бардош беролган довюрак йигитларнинг номи. Ҳар ким, сафарга худди ўзи ҳам бориб келгандай, эшитганларининг ёнига қўшиб-чатиб гапиради, ҳамма у дейди, бу дейди. Қўшиб-бичиб тўқийди, кўп нарсаларга ақлилари етмайди, ҳайрон қолишади. Карвон билан сафарга бориб келган энг оддий одам ҳам қаҳрамон, довюрак кишига айланарди. Бола-бақралар уйдан уйга югуриб, кимники катта, деб тешик кулчаларини солиштиришади. Ҳамма уйларда бугун Қўнғирот маккажўхорисидан бодроқ қовурилган, тариқдан талқон қилинган.

Тепаликдаги балиқчилар овулида ҳам катта хурсандчилик. Кален билан Рай — ҳар қайсиниси олти қопдан бугдой олиб келишган. Иккаласи ҳам балиқчи-

ларга Қўнғиротдан олиб келган совға-саломларини тарқатиш билан овора. Кален дарров уйига борди, балиқчи оғайниларининг ўртасига ўтириб, ўғилчасини тиззасига олди. У ўғилчасини отиб-отиб ўйнатиб, бошини силар, хурсанд бўлиб, кулиб ўтирарди.

— Оббо азамат-эй!— деди қойил қолиб Дўс.— Ойлангни бир йиллик емиш билан таъминлабсан. Қўрқмай шаҳарга бориб келиб, жуда ажойиб иш қилдинг-да.

Каленнинг пешанаси тиришди.

— Азамат деганинг нимаси... Ҳамма ёқда одамлар оч-яланғоч бўлса, томоғингдан овқат ўтадимми.

— Оч-яланғоч бўлса нима? Ҳаммага етказиб бўларканми? Ҳар ким ўз кунини ўзи кўриши керак.

Кален тиззасига олиб ўтирган ўғлини ёнига қўйди. Қовоғини уйиб шамол қотирган юзларини қаттиқ ишқаб қўйди.

— Хотин,— деди у босиқлик билан.— Бор, балиқчиларни чақир бу ёққа.

Жамол эрининг шундай дейишини олдиндан билгандек дарров хабарлагани чиқиб кетди. Дўс оғзи очилганча Каленга бақрайиб тикилиб қолди.

— Рости билан бўлиб бермоқчимисан?— ишонмай яна қайтариб сўради у.

— Бийдай далада ёлғизмасман-ку, одамларнинг орасидаман-ку,— деди Кален хаёлчанлик билан. Унинг хаёли ҳозир бошқа нарса билан банд эди.

— Кален! Сен бу ишни пухта ўйламай қиляпсан, Кален!— деди Дўс қизишиб.— Олти қоп буғдой сенга қанча вақтга етади. Ҳаммага бўлиб берадиган бўлсанг — урвоқ ҳам бўлмайди. Ҳамманинг кафилини олиш осонми!

— Э, насиҳатингни ўзингга қил. Ишласам хотиним билан ўғлимни бир амаллаб боқарман.

Дўс алам қилганидан туфлаб ўрнидан туриб чиқиб кетди. Кален ундан хафа бўлмади. У ҳозир Эломонни омади келмаганлар билан доим топган-гутганини ўртада баҳам кўрарди, бева, етим-есирларга қайишарди, деб ўйларди у. Кален шундай хаёл билан ўрнидан турди. Гурс-гурс юриб ташқарига чиқди, икки йигитни чақириб, тайинлади:

— Буғдойни балиқчиларнинг ўртасида тенг бўлинглар. Уқдиларингми?

Кейин ўғилчасини қўлидан етаклаб, қора тепаликдаги мазор томонга кетди. Жамол кетидан қараб туриб, қишда ўлган ўғилчасининг мазорига кетаётганини тунди, уйнинг орқасига ўтиб, ўзи ҳам пиқ-пиқ йиғлай бошлади.

Райнинг уйи ҳам одамга лиқ тўлиб кетди. Рай бувисига нималар олиб келганини узоқ сўзлади. Аммо бувисининг қулоғига ҳозир гап кирмасди. У неварасини маҳкам ушлаб олганча сира қўйиб юбормас, нуқул энди сени олдимдан бир қарич ҳам нарига сира қўйиб юбормайман, дерди. Бир оз ўзини босиб олганидан кейин, Рай теварақ-атрофияга тўпланганларга бир-бир қараб, Оқболанинг йўқлигини пайқайди. Тўтридан-тўтри Оқбола қани, деб сўрашга журъат қилолмади-да, гапни узоқдан бошлади.

— Эломон оғамдан сира хабар борми?

— Хабар қаёқда дейсан! Дунёнинг бир бурчагига олиб кетишган бўлса...

— Хароб бўлди, десанг-чи! Шундай ерга жўнатишдики, у ерга на от, на туя ета олади!

— Ўғилчаси-чи... ўғилчаси омонми?

Пойгаҳда ўтирган Қорахотиннинг сабри чидамади.

— Чала болани ит ермиди!

— Оқбола-чи, Оқбола қалай?

Балиқчилар индашмади. Кўзларини олиб қочишди. Қорахотин яна чидаб туролмади.

— Уни сўраб нима қиласан? У олти қоп буғдой олиб келган сендан ҳам юз чандон яхши туради!

Биронта ҳам балиқчи Қорахотиннинг оғзига урмаганига Рай ҳайрон қолди. Балиқчилар гапни бошқа ёққа чалғитиб, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришганларида Райнинг бувиси бақириб берди.

— Ҳой эзма-чуруклар! Қани, бир уй-уйларингга жўнаб қолинглар-чи! Неварам билан мени тинч қўйинглар.

Кампир овулнинг энг ёши каттаси, шунинг учун ҳам бундай муомала қилишга унинг ҳақи бор эди. Балиқчилар итоаткорлик билан тарқала бошлашди. Уй бир зумда бўшади-қолди. Мункайган, ёши қайтиб, кичкинагина бўлиб қолган кампир ўша ўтиришича ўтираверди — қимирламади. Кемтик оғзи билан бир тамшаниб қўйиб, неварасига дўқ қилди:

— Энгаш! Қулоғингни тут менга!

Кампир Райга Бўбек тўғрисида гапирадиган бўлса, доим шундай дўқ қиларди. Рай бувиси ким тўғрисида гапирмоқчи бўлаётганини тушунди-да, уни маҳкам қучоқлаб олди.

— Бўлди-бўлди! Кўп талтайма! Тинчликми ўзи?

Рай бувисини яна ҳам қаттиқроқ қучоқлади.

— Ҳа, ялинчоқ! Айёр! Илгарилар бувингни қучоқламасдинг ҳам? Ҳа, бўпти... Анави қиз бечора сен йўғингда даярли ҳар кун келарди. Нима, келса, менинг олдимга келармиди? Жуда мента зор бўлса керак-да! Нега анқаясан, югур, бечора йўлингга роса интиқ бўлиб ўтиргандир...

Алибийнинг қишлоқ жойи унчалик узоқ эмас. Итларнинг ҳуригани шундоқгина эшитилиб туради. Рай ўлкасини қўлтиқлаб овулга кетди. Алибий қишлоқ жойини ташлаб, сал нарироққа ўрнатган ўтовга кўчган эди. Рай олтобда куйиб, сарғайиб кетган, кўзига таниш олти тавақалин ўтовни кўриши билан ўлкасини босиб олиш мақсадида бир зўмгинага тўхтади.

Ўтов олдида анчагина одамлар тўлданиб туришибди. Уларнинг орасида Алдаберген сўфи ҳам кўринади! Рай одамлар билан бир чоккадан сўраша бошлади. Алдаберген бу ҳурматсизликни кўриб, хафа бўлиб кетди. Қовоғини уйиб олди. Рай одамлар билан сўрашяпти-ю, кўзлари атрофга олаварак боқади. Бир вақт кўзи бир тутам патга тушгандай бўлди. Яна ўша томонга қаради. Қундуз телпаклик қоратўригина қиз кўзисига янгигина юлган ўтини тутаетган эди. Йилитга қизнинг кўзи олдинроқ тушди. Ирғиб ўрнидан туриб кетаётган эди, яна ўзига келиб чўнқайди, кўзичоғини қучоқлаб ўлди. Унинг тим қора кўзлари чақнаб, кўзисининг орқасида Райни кўзга бошлади.

Алибийнинг моҳмонлари гала-говур гаплашиб, ўтовга кириб кетти. Рай патталарга йўл бериб эшикда тўхтади, Бўбекка тилилиб қараб беш ирғади, кейин ўтовга кириб кетди. Қип-қизариб кетган Бўбек кўзичоғига шивирлади:

— Ўзингизга ким келганини биласанми? Унинг исми Рай.. Райсан! Бўлти, қани, энди бора қол Бор!

Бўбек кўзини ҳайдаб юборди-да, батист кўйлагининг этагини кўтариб, ўтовга югурди.

VII

Биров ёнбошлаган, биров белбоғини бўшатиб, чорда на қуриб олган. Ҳар ким ўнги қандай бўлса, шундай жойлашиб олган. Қизиқ ҳикоя тинглашга ҳозирланиб, чойдан ҳўплаб, терлаб-пишиб ўтиришибди.

— Шундай қилиб, Қўнғиротда керакли нарсаларни харид қилиб, яна уйга қараб йўл олдик, дегин... ҳам...

Ҳамма ўша заҳоти мана бундай манзарани кўз олдига келтирди: карвон шаҳардан чиқиб, яна йўлга равона бўлди. Олдинда чексиз кўз илғамас чўл, узоқ сафар, кутилмаган ҳар хил тасодифлар...

— Хўш, гапир, у ёғи нима бўлди?

Рай пиёлани қўлига олиб, совиб қолган чойдан шошилмай бир ҳўплади. Умрида биринчи мартаба ҳамма унинг ҳикоясига мунтазир бўлиб ўтирибди. У эса ўзини ниҳоятда ноқулай ҳис этмоқда. Бўбек ҳам ҳамманинг кўзи олдида хумор кўзларини ундан узмайди.

— Қўнғиротдан кечқурун йўлга чиқдик. Бизга Кален йўлбошловчи бўлди... Учала овул карвонини йўлга бир ўзи бошлади.

— Қароқчиларга дуч келмадиларингми?

— Йўқ. Кален оға фақат кечалаб юргизди. Кундузлари эса жарлик, дараларда яшириниб ётдик.

— Ҳа, Кален жуда азамат йигит. Гапиравер, у ёғи нима бўлди?

— Шу орада ер ҳам бир оз селгиди. Қўнғиротдан Азберген қўрғонигача унча қийналмай етиб олдик.

— Рост! Қўрғондан бу ёғи жуда оғир. Гапиравер...

— Қўрғондан бу ёғига ўтдигу азобга қолдик. Баҳор эндигина бошланмадими, бир хил ерларда ҳали қор турган бўлса, бир хил ерларда эриб кетган. Ер лой. Аммо биз карвонни дарё ёқасидан, тоғ этакларидан етакладик. Туяларимиз яхши. Агар ўша туялар бўлмаганида билмадим, қандай етиб олардик... Қашқайўл билан Қоратомоққа етишимиз билан денгиздан шамол туриб, чунонам қор ёғиб бердики, умрим бино бўлиб бунақа қорни кўрмаганман! Ун кун давомида шамол эсиб, қор ёғса бўладими!

— Ҳа, худо бир асрабди-да, сизларни!

Алдаберген сўфи кўзини юмиб, бошини чайқаб қўйди. Оллои таолога илтижо қилаётган одамдек, аста тасбеҳ ўгириб ўтиг аверди. Кўриниши ҳам босиқ, ювошгина. Аммо у ўсиқ қошлари остидан ўтовнинг ичида нималар бўлаётганини зимдан кузатиб ўтирар, боядан бери Рай билан Бўбекдан кўзини узмасди. У Тўржимбой уругига қарашли Усмон деган бой Алибийнинг шу қизини ўзининг ақли заифроқ ўғлига унаштириб қўйганидан хабардор эди. Кейинги вақтларда сўфининг қулогига Рай билан Бўбек бир-бирларини яхши кўришармиш, деган миш-мишлар чалиниб юрарди. Мана энди сўфи буни ўз кўзи билан кўриб, ишонч ҳосил қилди-да, хурсанд бўлди. Негаки, ўжар Усмон кўпдан бери Қудайменде билан қаршилашиб келарди.

Алдаберген тасбеҳ ўгириб ўтириб, ичида истеҳзо билан кулди. «Баттар бўл! Ўзингнинг Тўржимбойларингга ишониб, роздай керилиб юравер. Мана бу битлиқи балиқчи эса сенинг есиригнинг қўйнига кириб, у билан бирга ётиб юраверсин! Ҳи-ҳи...»

Алдаберген сўфи тасбеҳини ўгириб бўлиб, Райга ўгирилди.

— Хўш, у ёғи нима бўлди? Қор нима бўлди?

— Қор ёғаверди, ёғаверди, юриш жуда огирлашиб қолди. Шундан кейин Кален оға ҳаммамизни бир ерга тўплади. Туяларни боғлаб, гир айлантириб тургазиб қўйдик. Уртага қопларни уйдик. Қопларнинг устига шолча ёпдик. Ўзимиз шолча тагига кириб, худди уйда ўтиргандек ўтиравердик. Емишимиз етарли, шамолдан панада ўтирган бўлсак, нимадан ҳам қўрқардик! Қўнғирот бозоридан олинган гўштдан шўрва қайнатиб, чой ичиб, маза қилиб ётавердик!— Рай шундай деб кулиб қўйди. Унга қўшилиб бошқалар ҳам кулишди. Карвоннинг иши яхши юришганидан ҳаммалари ҳам хурсанд эдилар.

— Демак, сенинг гапингга қараганда, еб-ичиб ётаверибсизлар-да? Дуруст, дуруст. Ҳайвонлар-чи, ҳайвонлар нима бўлди?

— Ҳ!— Рай яна кулди.— Нима, йигитлар ҳайвонлар билан қандай муомала қилишни билишмайдими? Айниқса, манави, четдан келган куёвга ўхшаш йигитлар-а?

Рай ҳазиллашиб, ёнида ўтирган лўппи юз йигитнинг елкасига қоқиб қўйди. Йигит енгилтаклик қилиб

хингиллади. Унинг бу кулгисини эшитиб, бошқалар ҳам захолаб кулиб юборишди. Алдаберген ҳам ингичка овозда ҳиринглаб кулди. У мўйловини силаб, бир қоп гўштдай тарвақайлаб, ёнбошлаб ётарди. У қорнини селкиллашиб кула-кула, яна Райга қаради.

— Ёспирай! Сен йигитнинг топган гапларингни қара-я! Уша сен айтаётган Қўнғиротга биз ҳам ёшлигимизда борганмиз, ҳа... Карвон билан у ер-бу ерда тўхтаб дам олиб борганмиз. Биз ҳам Қўнғиротга у-бу ола борганмиз. Туяларимиз ҳам сизларникидан яхшироқ эди. Билиб қўй, йигит! Уша сен чўпчак айтаётган тоғ бағирларида ўт деган нарсадан нишона йўқ. У ерда қора боялишдан бўлак нарса ўсмайди. Хўш? Боялиш туянинг оёғини тилади, емга эса ярамайди. Сен бўлсанг едик, ичдик, туяларимизни ҳам боқдик, деб кериласан. Хўш? Сени-ку, билмайман-а, аммо отанг раҳматликни яхши танирдим... Жуда ёлғон-яшиқнинг кифтини келтирарди-да, раҳматлик. Ўзи ҳам валақлашга роса уста эди.

Алдаберген яна бутун вужуди билан селкиллаб, қотиб-қотиб кулди. Райнинг, алам қилганидан, йиғлаб юборишига оз қолди. Чой қуйиб ўтирган Бўбек ҳам сал бўлмаса қўлидаги пиёлани тушириб юборай деди.

— Ҳой қария!— деди Рай овозини баландлатиб.— Гарчи биз сиз билан қариндош бўлмасак ҳам кўпдан бери қўни-қўшни бўлиб келамиз. Ёшингиз жиҳатидан отам тенги одамсиз. Шунинг учун ҳам сизни ҳурмат қилишим лозим.

— Ҳозир бошлаб таъзирини беради унинг!— деди хурсанд бўлиб йигитлардан бири.

Алдаберген шошиб қолди.

— Тўғри, тўғри,— деди у олдиндан бир оз юмшанган киши бўлиб.— Ҳозир бу йигит ширингина гапдан заҳар чиқарадиганга ўхшайдими, а?

— Рай! Рай! Чироғим, сен битта гапдан қола қол, бас қил!— деб ўтина бошлади Алибий.— Келинлар, чой ичайлик!

Бўбек умрида биринчи марта чой қуйиб ўтирарди. У нуқул меҳмонларнинг пиёлаларини адаштириб юборар, чойнинг ранги ҳам сира кўнгилдагидай чиқмасди. Энди икки ўртада келиб чиққан можарога оғзи очилиб, чой қуйишни бутунлай унутган, олди чойдан бўшаган пиёлаларга тўлиб кетганди.

Утовга оппоққина ёш жувон чой кўтариб кирди-да, секингина Бўбекнинг ёнига келиб ўтириб, уни чимчилаб қўйди.

— Эркама, чойнагингдаги чой тамом бўлибди, энди манави чойнакдан қуй,— деди қулоғига шивирлаб ва бўшаган чойнакни олиб, ўшандай эҳтиёткорлик билан юриб, ўтовдан чиқди.

Меҳмонлар яна бояги карвон ҳақидаги узилиб қолган суҳбатни давом эттиришди.

— Бўпти, туяларни нима қилдиларинг?

— Ҳа-ҳа, қани, тоғнинг этагида боялишдан бўлак яна нималар ўсар экан, бизга ҳам гапириб бер-чи?

— Ие, тоғнинг этагида турли-туман ўтлар ўсиб ётибди, дедим-ку. Улай агар, бурганнинг қалинлигидан ер кўринмайди. Ўзингиз биласиз, юк ортилган туя ҳар қанақа ўтни ҳам еяверади.

— Шундайликка шундайку-я, аммо шамол қаттиқ бўлса, битта ҳам мол турмайди, шамолга қараб кетаверади. Хўш, сизлар нима қилдиларинг?

— Нима қилардик! Кален кечалари ҳамма туяларни шамолдан панароқ ерга ҳайдаб келарди-да, оёқларини тушовлаб қўярди. Тонг ғира-шира бўлганда эса ҳаммасини шамолга қарши лўкиллашиб ҳайдайди. Ҳайдаб-ҳайдаб, шамол бўйлаб яна кетига чоптиради, хуллас, адаштиргани қўймайди. Туялар ёнида одам борлигини сезишади, хотиржам ўтлаб юраверишади.

— Ёспирай, а?

— Ҳа, Каленни айтмайсанми! Кален жуда кўпни кўрган йигит! Бошқаларни билмайман, аммо Кален молни беш бармоғидай яхши билади.

Улар яна анчагача мол-қолдан, унинг одатларидан гаплашиб, ҳар хил юз берган воқеаларни эслашди. Охири гап тополмай қолганларидан кейин, Райдан яна нималарни суриштирсак экан, деб ўйланиб қолишди. Худди шу пайт четдан келган куёв гап отди.

— Қизиқ, овуллардан жунни энди ким йиғиштираётганикин?— деди лоп этиб ва бемаъни тиржайиб қўйди.

— Э, биродар! Бунинг сенга нима кераги бор? Ё ўзингнинг жунингни топширмоқчимисан?

— Сенга нима кераги бор эмиш? Мен жиддий сўра-япман. Уша миниб келган туямнинг жунини олувдим-да.

— Ундай бўлса хурсанд бўлавер. Ҳозир жунни Абейсин йиғадиган бўлган.

— Қачондан бери?— деб сўради Рай.

— Яқиндан бери.

Рай заҳархандали жилмайиб Алдабергенга қаради. Яқингинада ҳам Алдабергеннинг ўзи овулма-овул юриб жун, тери, баррани арзон-гаров олиб кетишини ҳам-малари яхши билишарди.

— Ёпирай, жуда мос келадиган одам топилибди-ку,— деди қувноқлик билан Рай.— Бечора Абейсин энди иссиққина жой топибди-да. Бундан зўр ўринни етти иқлимдан ҳам қидириб топиб бўлмас! Ҳа, нима десаларинг денглар, аммо қўйни қўш қўллаб бўрига топширадиган бўлибсизлар-а!

Шундай деб, Рай, ўрнидан турди-да, ўтовдан чиқди. Ҳамма мум тишлагандай, жим қолди. Алдаберген аламидан қоп-қора кўмирга айланиб кетди. Бўбек пиқ этиб кулиб, бетини қўли билан яшириб олди. У ўзининг болалигини эслади. Ушанда жун, тери оламан деб, овулма-овул Алдаберген изғиб юарди. Алдаберген келадиган пайтда ўғил болалар ҳам, қизлар ҳам кечаси билан ухлолмай чиқишарди. Бўбек эса худодан кечасининг қоронғироқ бўлишини илтижо қиларди. Кечаси у кул устида кавш қайтариб, пишқириб ётган туя олдига бориб бўйни, оёғидаги туллаган жунини юлиб оларди. Эрталаб этагига солиб, Алдабергенга олиб борарди. Қиз Алдабергендан қўрқарди, ундан сал нарида тўхтаб, чўлпон кўзларини чақнатиб, киприklarини пирпиратиб тураверарди. Алдаберген эса нима гаплигини дарров тушунарди-да: «Ҳа, қизим, келдингми? Қани, бу ёққа кел-чи. Ие, олиб келган жунинг жуда кам-ку, тортганга ҳам арзимайди!»— дерди ва қиз олиб келган жунни шоша-пиша қопига тиқиб, қўлига бир сиқим туршак бериб қўя қоларди. Кейин онаси билиб қолиб, анчагача тўнғиллаб юарди. «Туяларнинг бор жунини юлиб олибсан, энди яланғоч юришибди. Уялмайсанми?!»

Бўбек болалигини, Алдабергеннинг ўшандаги қилмишларини эслаб, кулгиси қистаганидан чойнак-пиёлаларни аранг йиғиштириб олди. Сал ўзини босиб олгач жаҳл билан: «Қалай? Қалампир тишлатдимми? Энди Райга иккинчи тақалмайдиган бўлдинг! Бу кунингдан саттар бўл, бақалоқ тўнғиз!»— деб кўнглидан ўтказди.

VIII

Кейинги кунларда овулда Эломон тўғрисида ҳар хил миш-миш тарқалди. Одамларнинг гапига қараганда, у Орскка ҳайдаб кетишаётганда ҳалок бўлганмиш. Йўлда қочмоқчи бўлганида солдатлар отиб ташлашган эмиш.

Рай Қўнғиротдан қайтиб келганидан кейин бир кун уйга келса, бувиси қоп-қоронғи бурчакка тиқилиб йиғлаб ўтирибди. «Эломон, оҳ Эломон!» — деб оҳ урарди нуқул бошларини чайқаб. Райнинг кириб келаётганини кўриб, ўзини йўқотиб қўйди.

— Эломон ёдимга тушиб кетди, болам. Қандоқ яхши йигит эди-я! — деди у ўзини оқлашга тиришиб. — Аммо мен унинг тўғрисида юрган миш-мишларга ишонмайман. Тирик, кўзимнинг оқу қораси тирик, кўнглим сезиб турибди!

Рай индамади. У ҳам ўша миш-мишларга дам ишониб, дам ишонмай юрарди. Бундан ташқари, Оқболанинг хулқи ҳам уни ташвишга солмоқда эди. Рай Қўнғиротга кетаётганида Оқбола бир ҳолатда эди. Орадан бир ой ўтиб қайтиб келди-ю, янгасини таниёлмай қолди. Яна жуда мулойим, назокатли бўлиб қолибди, кўзлари бахтдан ёнади. У худди оппоқ қорга юмалаб олган тулқига ўхшаб кетарди.

Рай Эломонни жуда соғинди. Унинг доим жиддий, ақллилигини, барчага меҳрибон, қайишувчанлигини эслади. Борди-ю ўлиб кетган бўлганидаям, бундай одамнинг номини иснодга қўйишнинг ўзи катта гуноҳ! Рай неча марта Оқбола билан бир очиқчасига гаплашиб олмоқчи бўлди-ю, аммо юзи чидамади. Кейин ҳеч нарсани аниқ билмагандан кейин, нима ҳам дея оларди. Борди-ю Рай шу тўғрида гап очиб қолгудек бўлса, янгаси: «Жон қайним, нималар деяпсан ўзи? Қайси йигитни менинг уйимдан оёғидан ушлаб олдинг?» — деса нима бўлади? Шармандаи шармисор бўлганидан уйига йўл тополмай қолади-ку!

Шу-шу Рай Оқболанинг уйига камдан-кам кирадиган бўлиб қолди. Борганда ҳам Эломоннинг ўғлидан хабар олиб келай деб киради. Овдан қайтганда озроқ балиқ олиб бориб, жажжигина Ҳошимни бирпас кўтарган бўлади-да, яна уйига қайтиб кетади.

Райнинг олдида Оқбола ўзини сипо тутишга ҳаракат қилади, ерга қараб, ғамгин қиёфага киради. Аммо бу аёлнинг хурсандлиги ҳамма томондан: олифта кийиниши-ю, қадам олишининг чаққонлашиб қолганидан ҳам, ҳатто овозидан ҳам яққол сезилиб туради.

Овулда яна бир совуқ ғал тарқалиб қолди. Кунлардан бир кун у кечалари Оқболанинг олдига Тангриберген келиб кетишини эшитиб қолди. Даҳшатдан ранги қув ўчиб, аъзойи баданида жирканиш пайдо бўлди. Шу ғални эшитгандан кейин Рай сира чидаб туролмади. Каленнинг олдига жўнади.

Кален бўш вақтларида бирон нарса ясашни яхши кўргувчи эди. Ҳозир у хотинига этик тикиб ўтирган эди. Рай келиб ёнига ўтирди.

— Кален оға...

— Лаббай, иним.

— Нима қиламиз, Кален оға? Оқбола бутунлай одамгарчиликдан чиқибди-ку.

Кален индамай этигини тикаверди.

— Ҳеч нарсадан хабаринг борми?— унинг бепарволиги Райни тутақтира бошлади.

— Нимадан?

— Эшитишимга қараганда, ҳар куни кечаси Оқболанинг ёнига Тангриберген келиб кетармиш...

Каленнинг афти бўзариб кетди, ярқ этиб Райга қаради-да, этикни бир чеккага суриб қўйди.

— Бўлиши мумкин эмас!— деди у овози хириллаб.

— Рост айтаман, Кален оға!

— Ўзинг кўрдингми?

— Йўқ. Ўзим кўришга кўрмадим, аммо одамлар кўришибди. Азон паллада Оқболанинг олдидан чиқиб кетаётганини Қорахотин кўрибди.

— Бўпти, боравер,— деди Кален бир зум ўйлашиб тургач.

Рай чиқиб кетди. Кален хотинининг этигини бурчакка улоқтириб, хаёл суриб қолди. Кейин шундай қарорга келди. «Хундор душмани Эломоннинг ўрнини булмаслиги лозим! Агар тутиб олсам, бўғиб ўлдираман, бўйнига тош боғлаб, денгизга чўктириб юбораман. Майли, ундан кейин нима бўлса бўлар!»

Кален ўрнидан турди, суякларини қирсиллатиб керишди-да, режасини пухта ўйлаб олиш мақсадида ташқарига чиқди.

Денгиз ёқасидаги итлари қиши билан ҳуриб, моллари маъраган, одамлари узоқдан бир-бирини бақириб-чиқириб гаплашадиган сершовқин овул аллақачон яйловга кўчган, Оқбағир томон анча ҳувиллаб қолган. Алибийнинг овули Қўнғиротга кетган карвон қайтиши билан ўтовларини йиғиштириб, бир зумда ғойиб бўлди. Бутун бошли денгиз ёқасида яна балиқчиларнинг овуллари қолди, холос. Пастликда қишлаб чиққан яна битта ўтовгина — Аҳмат эзманинг уйигина ғарибона мунғайиб турибди.

Аҳмат эзма ҳар йили баҳорда кўчиш тўғрисида ҳаммадан олдин шовқин-сурон кўтарар, теварак-атрофдаги овулларнинг юрагига гулгула солиб қўяди-ю, аммо ўзининг кўчишига келганда бирон нарса сабаб бўлиб, ҳаммадан кейинда қолиб кетарди.

Қудайменденинг бойвуччаси бир кун ичун чой устида эрига шундай деб қолди:

— Ҳеч ўйлайсанми? Биз қачон кўчамиз, ахир? Ана, Аҳмат эзманинг овули аллақачон кўчишга шай бўлиб турибди...

Қудайменде соқолини сийпаб кулиб қўйди.

— Хотин, сен нимани тушунадинг? Мен ўша Аҳмат эзми яхши биламан... Унинг тоғаваччаларини, Бештўқол уруғидан чиққан оғани Бакай билан Шакайларни танийсанми? Кишимқум чегарасидагилар-чи? Ана ўшалар ҳам роса аравани қуруқ олиб қочадиганлардан. Бу Аҳмат эзманг эса ҳамманинг бошини айлантиришдан бошқани билмайди. Ҳали қараб тур, бўкироқ туяси билан итнинг кейинги оёғи бўлиб қолиб кетаверади...

Қудайменде ҳақ бўлиб чиқди. Ҳамма кўчиб, мол-ҳол оёқ ости қилган, ахлат босган ерда битта Аҳмат эзманинггина ўтови шўппайиб қолди. Аҳмат эзма йигирма мартача кўчишга ҳозирлик кўргандир. Кеча ҳам тонг билан кўчишга қатъий қарор қилган эди. Хотинига бор буди шудини тўплаб, боғлаб қўйишни буюрди-да, ўзи хотиржам уйқуга кетди. Шу ётганича эртасига пешинда уйғонди. Агар хотини уйғотмаганида балки ҳали-вери уйғонмасмиди. Хотини уч соат овора бўлиб уни уйғотди. Аҳмат эзма кўзини уқалаб,

керишди, кейин истар-истамас ўрнидан туриб, деразадан қаради. Қуёш тиккага келиб қолган эди.

— Ие, пешин бўлиб қолибди-ку!— деб бақира бошлади Аҳмат эзма.— Ҳа, ярамас! Ўзинг битглиқи бошингни офтобга тоблаб, пешингача лалайиб ётиб, мени энди уйғотдингми?

— Ахир мен...

— Ўчир овозингни! Ахир сен хотинсан... Умрингда бир марта барвақтроқ туриб, ҳурматли эрингни уйғотсанг бўлмасмиди? Энди шу иссиқда кўчамизми? Биттаю битта туямни сени деб қора терга ботираманми? Овозингни ўчир! Ҳу аҳмоқ? Ҳу ярамас, ит эмган!

Хотини гап қайтариб ўтирмади, эрининг калтаклашидан қўрқди. Аҳмат эзма эса ҳамон жаврашини қўймасди.

— Мана бу хотинимни қаранглар-а? Мен унга кўчайлик, деб озмунча гапирдимми? Яна кўчолмай қолишимизга кўзим етувди-я... Қиш чиқар-чиқмас кўчайлик дейман! Кўчайлик, дедимми, а? Ҳой хотин, кўчайлик! Кўчайлик, деб қулоғингга озмунча қуйдимми сени...

— Ахир, мен ушлаб турганим йўқ-ку...

— Хап саними!— деди-да, Аҳмат эзма қамчинига қўл узатди. Унинг ингичка бўйнидаги томирлари арқондек бўртиб кетди.

Хотини югуриб, бурчакка тиқилиб олди. Аммо Аҳмат эзма қамчинини улоқтириб, яна ўйланиб қолди. Чиндан ҳам кўчиш тўғрисида ҳаммадан олдин ўзи гап бошлаган эди. Эрта баҳорда бир кўчадиган бўлиб отланди-ю, кейин яна айниб қолди. Икки ҳафтадан кейин яна кўчадиган бўлиб отланди. Эртасига эрта билан йўлга чиқиши керак эди, у бўлса отини эгарлаб, овуллари айланиб келгани кетди. «Икки кунларда келиб қоламан,— деди у хотинига.— Ҳм... Ҳой хотин! Ҳов анави овуллардан, Кулқўрадаги овуллардан бир жуфт туя сўраб келаман. Йўқса, қандай кўчамиз! Ҳой хотин! Йиғиштирадиганингни йиғиштириб, ямайдиганингни яма. Хуллас, тайёр бўлиб тур!» Аҳмат эзма шундай деди-ю, жўнаб кетди.

У шу кетганича йўқ бўлди-кетди. Кулқўра пастлигида қишлаган Раимберди, Жилқибой овуллариининг кўчишларига ёрдамлашиб юборди, уларни яйловгача кузатиб борди. Қайтишда эса йўл-йўлакай ҳар ким-

ларникида тўхтаб, бой овулларнинг сон-саноқсиз мол-ҳолларининг туёқларига чўлдаги ўт-ўланларни бостириб, яйловга қандай кўчиб ўтишганини оғзини кўпиртириб ҳикоя қила-қила келди.

Аҳмат эзма ҳеч қандай туя-пуясиз қуп-қуруқ уйига қайтганида ҳақиқий баҳор бошланиб кетган эди. Хотини шу битта туяларнинг ўзи билан енгил-елпигина кўчиб қўя қолишни таклиф қилган эди, Аҳмат эзманинг жон-пони чиқиб кетди.

— Нима деяпсан, хотин! Нима, мен моховманмики, бир ўзим кўчсам? Сал шошмай тур, Пирман билан Ширманнинг овулларига бир бориб келай, кейин...

Пирман билан Ширманнинг овуллари эртага тонг билан кўчадиган бўлиб турган экан. Аҳмат эзма улар билан бирга кўчадиган бўлиб келишди. Аммо уйга қайтишда нима бўлди-ю, балиқчиларнинг овулига шўнғиб кетди. Аҳмат эзма ертўлаларнинг мўриларидан кўм-кўк бўлиб чиқаётган тутунга қараб, кўса энганини тутамлаб турди-да, ўйланиб қолди. Кўзлари қисилиб, тотли нарсанинг таъмини ҳис этгандай тамшаниб қўйди. «Хм... Улай агар, қозонларида балиқ нишаётганга ўхшайдими?» У мазали балиқ еб, бармоқларини ялашини кўз олдига келтирди-ю, зудлик билан отининг бошини балиқчиларнинг овулига қараб бурди.

Аҳмат эзма Қорахотиннинг уйига тушди. Оқкам-пир билан Дўс унга ортиқча рўйхуш беришмади. Аҳмат эзма ҳам уларнинг эътибор беришмаганига парво қилмади. У балиқ еб, Қорахотин билан гаплашиб ўтираверди. У ҳузур қилиб, кўзларини юмиб чой ҳўплар, шанғиллаб Раимберди билан Жилқибой овулларининг бадавлатлигидан ҳикоя қилиб, ўзининг ҳам эртага кўчиш нияти йўқ эмаслигини айтди. Кўчмоқчи бўлаётганини ярим кечага боргандагина эслади. Ташқарига чиқиб, таҳорат ушатиб олди. Юлдузларга қараб туриб, сонига шапатилаб бир урди.

— Вой худойим-ей! Тонг ёришиб қолибди-ку!

Отини тутиб, энди эгарга минганида яна айниди. «Шу ярим кечаси йўлга чиқиб зарур кептими? Яхшиси, азонда йўлга чиқаман... От бирпасда қушдай учириб олиб бориб қўяди-ку!» Шу тариқа йўлга эрта билан чиқишга қарор қилди-да, отдан тушиб, яна Қорахотинникига кирди. Ечинмай ётиб, бошини чопо-

ни билан ўради. Энди кўзи илинай деганда, бирдан чопонини бошидан олиб улоқтириб, ирғиб ўрнидан туриб кетди.

— Вой- боёв! Вой-боёв! Ўлдирди-ку... Жонимни олди-ку!

Аҳмат эзманинг бақиригига уйдагиларнинг ҳаммаси уйғониб кетди.

— Ҳой! Ким? Нима бўлди ўзи?— деб сўради ваҳимага тушиб Дўс.

— Ким бўларди? Кана-да! Худди бузоқдай келадди! Мана... қўлимда гимирлаб турибди!

Оқкампир хотиржам тортиб, деворга - ўгирилиб олди. «Тоза қизиқ одам-да,— деб кўнглидан ўтказди кампир энсаси қотиб.— Ёши пайғамбар ёшига етса ҳам, шу одамга сира маъни кирмади-кирмади-да. Болалигида қандай бўлган экан-а? Бечора онаси қандай тарбияладийкин-а, уни?»

Ҳаммалари яна уйқуга кетишди. Аммо Аҳмат эзма ухлаёлмади, у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилиб ётаверди. «Яхши бўлмади-да,— деб ўйларди у.— Энди эртага қандай кўчаман! Эртага худди маъшуқасаникига югургилаган йигитдай мудроқ босиб юраман энди!» Ўзини йигитга ўхшатгани ўзига жуда маъқул тушди шекилли, пиқ этиб кулиб қўйди.

Балиқчилар ҳам худди овчиларга ўхшаб барвақт турадилар. Тонг отар-отмас Дўснинг хонадонидагиларнинг ҳаммаси аллақачон уйғонган эди. Аҳмат эзма уйқуга тўймади. Чақакларини қариштириб эснай-эснай отини қидириб кетди. Отининг оёғи бўшроқ боғланган эканми, узоққа кетиб қолибди. Аҳмат эзма уни пешингача ахтарди. Пирман билан Ширманнинг овуллари тонгга яқин йўлга тушган, энди Сиргакти тепалигига етиб қолган бўлса ҳам ажаб эмасди.

Аҳмат эзма яйловни ҳам, овулларни ҳам, Қорахотину отиниям сўка-сўка, жаҳл билан уйига жўнади. Аммо ўзини койиш негадир хаёлига ҳам келмади. Қовоғидан қор ёғиб уйига келса, хотини ҳамма нарсани кўчишга тахт қилиб қўйишти. Юк ортилган туяни уйнинг эшигига боғлаб қўйибди.

— Оббо лаънати-е! Вой оғзинг сутга етмагур-эй! Оббо бетамиз-эй!— Аҳмат эзманинг яна чакаги очилди.— Бўғоз туяга қандай қилиб пешингача юк ортиб қўйдинг, а? Бу қанақа бедодлик, а?

— Ахир ўзинг кўчамиз девдинг-ку...

— Қаёққа кўчасан? Қандай кўчасан? Ҳой, мен сендан сўраяпман? Тилинг қуриб кетгур бир қулоч келади-я! Мен сенга туяга пешингача юк ортиб қўй дедимми, а? Дедимми? Сенга пешингача кўчамиз, дедимми?

Аҳмат эзманинг хотини гарангсиб индамади. Аҳмат эзма уйга кириб кетди. Болалар оталарига қараб югуришди. Аммо у болаларига қайрилиб ҳам қарамади. Унинг кўзи уйнинг ичида эди. Ҳамма нарса кўчишга тахт қилиб қўйилган. Ҳамма ёқда тугун-терсак, боғланган ўрин-кўрпа, шолчага ўралган идиш-товоқлар...

Аҳмат эзма алам устида тугунларни тепкилаб, идиш-товоқларни ота бошлади. Кейин хотинини калтаклади, бирпас у ёқдан-бу ёққа югуриб, болаларини тирқиратиб қувди. Шундан кейин отига миниб, аллақайёққа ғойиб бўлди. Денгиз ёқасидаги ёлғизгина ўтовдан анчагача унинг хотин, бола-чақаларининг йиғиси эшитилиб турди.

Х

Бу йил қиш чўлдагиларга жуда оғир келди. Бир қатор овулларда моллар қирилиб кетди. Қозоқлар овул-овуллари билан денгиз томонга оқиб кела бошлашди. Ҳамманинг оғзида бир гап: «Ишқилиб, денгиз ёқасида яшаган одам очидан ўлмайди!» Ҳамма корхона атрофида ўралашгани ўралашган. Ҳеч ким меҳнат ҳақи сўрамайди, тўр беришса — егулик балиқ тутиб олишса бўлди!

Ёлғиз Қудайменденинг овулигина қишдан безарар чиқиб олди. Тўғри, унинг ҳам ўнга яқин туяси йиқилиб жон берди-ю, аммо улар қиши билан шаҳарга балиқ таший-таший ҳолдан тойган ориқ-тирриқ туялар эди. Қудайменде билан Тангриберген хўжаликлари тўғрисида бошдан пухта ўйлашарди. Улар баҳорги яйловга кўчиб ўтиб, молларни ўтлоққа чиқаришлари билан қиш ташвиши уларга тинчлик бермай қўйди.

Моллари йилдан-йилга кўпайиб, овуллари ҳам бойиб борарди. Шунинг учун уларни, биринчи навбатда, ем-хашак ҳозирлиги ташвишга солмоқда эди. Ҳозирча барча ҳуқуқ бўлисининг қўлида эканидан фой-

даланиб, Тангриберген кучсиз овулларнинг сувлоқ ерларидаги кўм-кўк кувракка бой ерларини ўзиники қилиб олишга қарор қилди.

Кўпдан бери уларнинг эътиборларини ўзига жалб қилиб келаётган ўтлоқ жой Қандиўзек деб аталарди. Алибий, Пирман, Ширман, Аҳмат эзма овуллари ҳам молларга қишлоқ ем-хашакни шу ердан ўриб ғамлашар эди. Бу ерда ўт кўп, серсув. Аммо битта ёмон томони шунда эдики, ўтни сув кечиб, қайиқда юриб ўриш лозим эди. Қайиқ эса у томонлардагилардан битта Қудаймендедагина бор. Қудайменде қишлоқ ем-хашак ҳозирланадиган вақтларда уларга қайиғини ижарага бериб турарди.

Мана энди, Қудайменде Тангрибергеннинг маслаҳати билан ўша ўтлоқни бутунлай ўзиники қилиб олмоқчи. Ўйлаб-ўйлаб Қудайменде Алдаберген сўфи акасини Алибий, Пирман, Ширманларникига салом билан жўнатиб, аҳволни тушунтирмоқчи бўлди. «Қандиўзекнинг ўтлари кунларингга яраб тургани билан сизларга турган-битгани ташвиш. Бу йил Қандиўзекнинг икки томонидаги ўтнинг ҳаммасини менга беринглар. Сизлар сув ёқасидаги ўтлоқни ола қолинглар. У ер қайиғи йўқларга жуда қулай. Тўғри, у ерда қамиш сийракроқ, аммо суви саёз. Ғарамни ҳам ўша ерга, сув ёқасига уяверасизлар».

Аммо Қудайменденнинг нияти асли бўлак эди: агар у Қандиўзекни бу йил ўзиники қилиб олса, шу билан бутунлай ўзиники бўлиб қолаверади. Кўнгилчан Алибий билан ювошгина Пирман, Ширманлар у билан кейин даъволашиб ўтиришмаса керак. Қудайменде уларнинг бу яйловдан воз кечмай қолишлари мумкинлигини ҳам ўйлаб қўйди. Борди-ю, улар шундай қиладиган бўлишса, бари бир яқин йўлатмайди. Олдиндан огоҳлантириб қўйган эдим сизларни, энди куч ишлатишга мажбур қилманглар, дейди. Бари бир Қандиўзекка ўз ўроқчиларини жўнатади. Кимга ҳам шикоят қила олишарди. Бари бир ўзига келишади-да. Ўзидан бўлак ким ҳақиқат қилади бу ерда?

Алдаберген сўфи укасининг худди ана шу топшириғи билан денгиз яқинидаги овулларга қараб йўл олди. Қаерга бормасин, уни яхши қабул қилишиб, ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олишаётган эди. Алибийнинг овулида уни хафа қилиб қўйишди — Рай почасидан

олди. Шундан кейин Алдаберген қаттиқ хафа бўлиб қайтди. У яйловга қайтиб келганидан кейин, беш-олтита ичида гап ётмайдиган йигитчаларни уйига чақиртирди. Уларни меҳмон қилиб ўтириб, кўрган-кечирганларини бир чеккадан ҳикоя қила бошлади:

— Вой тавба, Усмоннинг кўзи борми ўзи? Қаёқдаги битлиқи балиқчи есирининг бошини айлантириб юрибди. Алибий қизининг гапини қайтара олармиди? Қизи битта балиқчи билан ҳингир-ҳингир қилиб ўтирибди-ю, Алибий бўлса индамайди. Ушани деб қишлоқ жойидан яйловга ҳам кўчай демайди...

Бутун Оқшил бўйлаб ёйилиб кетган катта Тўржимбой уруғининг қулоғига бу гап ўша куннинг ўзидаёқ етиб борди. Ужар Усмон миш-мишларни ортиқча суриштириб ҳам ўтирмади. Эртасига у овулнинг энг бақувват-бақувват йигитларини тўплаб, қудасиникига жўнатди. Унинг Алибийга йўллаган саломи қисқагина эди: «Эшитишимга қараганда қизинг бир балиқчи билан айланишиб юрганмиш. Қизинг ўз хулқи билан менинг ҳалол бошимни маломатга қўйяпти. Агар ўртага совуқчилик тушмасин десанг, зудлик билан яйловга кўч. Янги жойда, икки ёшнинг бошини яхши ниятлар билан тўй қилиб бир умрга қовуштирамиз. Агар рози бўлсанг — шундай қиламиз! Борди-ю, маслаҳатимга юрмайдиган бўлсанг, қудратли Тўржимбой уруғининг йигитлари бошингга булут бўлиб бостириб боради!»

Юмшоқ, беозор Алибий қудасидан ўлардек қўрқар эди. Бундай дағдағали саломни олгандан кейин Алибий ўтовларини йиғиштириб, зудлик билан яйловга кўчди. Ужар Усмоннинг йигитлари гўё Алибий хонадонининг кўчишига ёрдам берган киши бўлиб, уларни яйловгача кузатиб боришди. Улар Бўбекнинг ҳар қадамини таъқиб остига олишиб, бир дақиқага бўлса ҳам ўзини ёлғиз қолдиришмади. Ҳатто опаси Ализа билан хайрлашишга ҳам имкон беришмади. Худди аксига олгандай, ўша кун балиқчилар овулидан ҳам ҳеч ким келмади. Бўбек Райга ҳеч нарсани хабар қиллолмай қолди.

Алибийнинг овули икки кун йўл юриб, учинчи кунигина Жаман Бўташ этагидаги кенг яйловда тўхтади. Алибий ўжар Усмоннинг йигитларини шу ердан изига қайтариб юборишга қарор қилди.

— Бориб, қудамга салом айтинглар,— деди у қовоғини солиб.— Бориб айтинглар, менда оллонинг иродаси билан ўқилган фотиҳани бузиш нияти йўқ эди. Тўғри, ёлғизгина қизимиз, бошқаларнинг болаларига қараганда эркинроқ ўстирганмиз... Нима қилай? У ҳалигача ҳам беш яшар боладай эрка...

Йигитлардан биттаси хахолаб кулиб юборди. Бу гап унга шу қадар кулгили туюлдики, бошини қўли билан чангаллаб роса кулди.

— Хо-хо-хо... Беш яшар эмиш!— деди мазах қилиб қайтариб.— Балиқчининг пинжига тиқилмасин учун уни кичкина деб, бешикка белаб қўя қолинг!

Алибий бу ҳақоратга ҳам чидади. Бир зум жим қолиб, яна гапида давом этди:

— Усмонга салом айтинглар! Бир ҳафтадан кейин тўй қиламиз. Тўйда ўзим хизмат қиламан. Куёвни юборсин. Келинларига энди ўзлари кўз-қулоқ бўлишин...

У бошқа ҳеч нарса демади, бошини ердан қўтармай, уйдан чиқди. Шу кундан эътиборан Алибий уйда кўринмасликка ҳаракат қилди. Бўбекнинг кўз ёшларини кўрмаслик учун у уйига кирмай қўйди. Қўшнилариникида ётиб юрди.

Орадан сал кун ўтар-ўтмас куёв оғайнилари билан етиб келди. Куёвнинг бу овулга биринчи келиши эди. Шунга қарамасдан у ҳеч қанақа урф-одатга риоя қилишни истамас, катталарнинг олдида одоб сақлаш ҳаёлига ҳам келмасди. Отасига ўхшаш дағал, қўпол бу йигит келган кунидан бошлабоқ ўзини бу бечора ҳол овулда хўжайин ҳис қила бошлади. Ҳаммага буйруқ берар, аралашмаган иши йўқ эди. Қайлигини ўзидан бир қадам ҳам нари жилдирмас, кечасию кундузи соядай эргашиб юрарди. Бўбек уйдан чиқса, у ҳам кетидан бирга чиқади. Янгалари билан гаплашса, ёнида ёнбошлаб ётади.

Ниҳоят, тўй ҳам бошланди. Куёв Бўбекнинг ёнгинасида, шундоққина қулоғи тагида нафаси эшитилиб ўтиради. У иккаларини ёлғиз қолдиришларини беسابрлик билан кутмоқда эди. Оғайнилари унга беҳаёларча шивирлаб, никоҳ тўшакларинг тайёр, деб хабар қилиб кетишди. Энди куёв меҳмонларнинг тарқалишини бетоқатлик билан кута бошлади. Аммо ўйин-кулгининг кети кўринмасди. Куёвнинг жаҳли

чиқа бошлади. «Ҳа, алдоқчилар! Ҳу, очофат қашқирлар!» — деб ўйлаб, ўйин-кулги қилаётган йигитларга хўмрайиб ўтирарди.

Йигитлар эса тарқалишни хаёлларига ҳам келтиришмасди. Қўшиқ қўшиққа уланиб, Алибийнинг катта ўтовининг қулоғи қоматга келмоқда эди. Ўйин-кулги авжи қизиганда Бўбек бошига қизил духоба камзулини ташлаб, ўрнидан турди. Унинг ташқарига чиқмоқчи бўлаётганини тушуниб, сочпопукларини жаранг-журунг қилиб, икки-уч ўртоғи ҳам ўрниларидан туришди, Бўбек мийиғида кулиб:

— Сизлар ўтираверинглар, қизлар, куёвимнинг ўзи қоровуллик қилади, — деб ташқарига чиқди.

Куёв эпчиллик қилиб, эшикдан ундан олдин чиқди. Бўбек унинг кетидан чиқа туриб, деворга суяб қўйилган тамбани олиб, камзулининг ичига яширди. Қилт этган шамол йўқ, осмондаги булутлар ҳам худди бир ерда қотиб қолгандек. Осмоннинг булутсиз қисмида юлдузлар чарақлайди. Ой уфқдан бош кўтариб, булутлар орасига яширинди ва анчагача кўринмай қолди. Узоқдан, Жаман Бўташ текислигидан тўйнинг сурони қулоққа чалинади. Тунги сукунатда қўшиқ, кулги овози, йигит-қизларнинг қийқириқлари аниқ эшитилади. Суяк талашаётган итларнинг ириллаши, қоп-қоронғи чўлдан эса тойларнинг кишнаши қулоққа чалинади. Лаганларда гўшт ташиётган йигитларнинг, қозонларнинг тепасида шанғиллаб гаплашиб, куйма-ниб юрган аёлларнинг қоралари элас-элас кўзга чалинади. Болалигидан бу таниш овозларга қулоқ тутиб, Бўбек борган сари чўлга ичкарироқ кириб борарди. Орқасига қайрилиб қарамаса ҳам куёвининг кетидан изма-из келаётганини сезарди. Овулдан анча узоқлашгач, Бўбек тўхтаб, тўсатдан кетига ўгирилди.

— Ҳой куёв бола! Ахир ит эмассан-ку, кетимдан эргашсанг. Сал орқароқда кутсанг ҳам бўлар.

Куёв тўхтади. Бўбек унда шубҳа уйғотмаслик мақсадида унча узоқлаб кетмади. Шохларнинг орасига кириб, чопонини бошига ёпинди-да, чўнқайди. Куёв кўзини узмай қараб тураверди. Бўбек қимирламасди. Орадан анча вақт ўтди. Куёвнинг кута-кута оёғи толди. У депсиниб, ичида сўкиниб қўйди. Овул томондан уларни қидираётган одамларнинг чақирган овозлари

эшитилди. Орадан сал вақт ўтар-ўтмас, уч-тўрт оғай-
нисн топиб, етиб келди.

— Ҳа, Ҳжирай!— деб ўраб олишди уни.— Бу ерда
нима қилиб турибсан, биродар? Янғачамиз қани?

— Ҳе, ўша янғачаларингни!..— деди Ҳжирай,

— Ҳа, нимадан хафа бўлдинг? Нима қилди?

— Нима бўларди?.. Ана, ўтирипти, қистаб қолган-
миш!— Ҳжирай Бўбек ўтирган томонга ишора қилди.

Йигитлар шохлар орасидаги қорани шундан кейин-
гина пайқашди ва хахолаб кула бошлашди.

— Нега куласанлар? Аҳмоқлар!— Ҳжирайнинг
жаҳли чиқди.— Тўй ҳали ҳам тугамадими?

Йигитлар жимиб қолишди. Бир-бирлари билан ши-
вир-шивир қилишиб, пиқирлашларини қўйишмасди.

— Вечора! Тоза учрабсан-ку!

— Ҳа, қайлиги ҳалигидақа эканми...

— Келинга-ку, маза! Мана бунинг бу ёқда тоқати
тоқ бўлиб кетяпти...

Бир оз туришгач, йигитларнинг ҳам сабрлари чи-
дамади. Келинга бир тегажаклик қилгилари келди.
Секин-аста Бўбек ўтирган ерга бостириб бора бошлаш-
ди. Яқин бориб бир зум қулоқ солишди-да, чақира
бошлашди. Бўбек қимир этмади.

— Нима бўлгандаям ўзимизнинг янгамиз-ку,
уялиб ўтирамизми!— деди йигитлардан бири ва шох-
ларнинг орасига кирди. У жўрттага шохларни қисир-
қисир қилиб, яна ҳам яқинроқ борди. Энгашиб, бир-
дан қичқириб юборди.

— Ҳой, бу ёққа!

Ҳжирай ёнидагиларни нари-бери итариб, ўзи бирин-
чи бўлиб ўша ёққа югурди. Йигитларнинг қўлидаги
тамбага илинган камзулни қўлига олиб, у ёқ-бу ёққа
аланглади-да, тамба билан камзулни қоронғиликка
улоқтирди.

XI

Бўбек қоп-қоронғи чўлда узоқ югурди, тик этган
овоздан писиб, тўсатдан битта отга дуч келиб қолди.
От қудалардан биттасиники бўлса керак, чилвир билан
оёғи тушовлаб қўйилган экан. Эгарлоғлиқ. От одам
шарпасини билиб пишқира бошлади. Бўбек тушовни

ечиб, оёгини узангига қўйганда билса, кимдир от бечорани чоптиравериб қора терга туширган экан.

Тонг ёриша бошлади. Ҳали уфқда қуёш бош кўтаришига анча бўлса ҳам шарқ томон хиёл ёришиб, осмон ердан ажрала бошлаган эди. Бўбек Беларан томонга қараб чопди, у тонг отмаса дерди. Йўлида баҳор сувлари ёйилиб оқаётган бир сойга дуч келди. Соини айланиб ўтай деса, вақтни бой бериб қўяди. У кечиб ўтишга қарор қилди. Аввалига сой анча саёз кўринди. Кейин сув борган сари чуқурлашиб, отнинг сағрисиғача чиқа бошлади. От энтикиб, пишқириб, аранг илгарилаб борарди. Бўбек ҳам оёгини тортиб, қоп-қора сувга даҳшат билан тикилар, ҳозир бирон чуқур ерига от билан тушиб кетаманми, деб қўрқарди. Аммо сал ўтмай, сой яна саёзлашди, қирғоқ яқинлашиб қолганини сезиб, от ҳам анча жонланди. Сув тагидаги тошларга тақаси тегиб, тақ-тақ қилиб қўярди. Бўбек энгашиб, бу овозларга жонланиб қулоқ тунарди.

Ҳали унча узоқ кетиб улгурмасиданоқ, отнинг чарчагани сезила бошлади. Шунинг учун ҳам Бўбек тез-тез орқасига қараб қўярди. Аммо чўлнинг бирон томонидан қувлаб келаётганларнинг қораси кўринмасди.

Тундаги булутлар тарқаб, осмон мусаффо тусга кира бошлади. Уфқда қуёш жамолини кўрсатди. Чўл юзини ям-яшил чалав ва ёвшан қоплаган. Димоққа аччиқ, нам ҳаво урилади. Тунда тушган шудринг ҳақиқдай ялтиллаб, кўзни олади. Отнинг изи аниқ-таниқ тушиб келмоқда эди. Тонг бўзара бошлагандан тўрғайлар хониш қилишга тушди. Тўрғайлар отнинг туёғи остидан пар этиб учиб, самога кўтарилади-да, қанотларини пирпиратиб, бир ерда муаллақ туриб қолади. Бўбек ҳамма нарсани унутиб, тўрғайларга анқайиб, сайрашларига маҳлиё бўлди-қолди. Боши устида осмон қилт этмайди, тўрғай ҳам бир нуқтада қотиб туриб қолгандек. Бўбек бирдан ўзига келди, назарида, тагидаги от ҳам бир ерда туриб қолгандек туюлиб кетди. У отни ниқтаб, қичқирди:

— Чу, чу, жонивор!

Бўбек бир амаллаб Беларанга етиб олди, олдинда жимир-жимир қилиб ётган чексиз дарё кўринди. У тепаликлардаги ертўлаларни, қирғоқда чарх уриб учаётган оқ чорлоқларни кўрди-да, хурсанд бўлиб

жилмайди. Беларандан пастга туша туриб, орқасига яна бир қаради. Шунда узоқда чанг-тўзон кўтариб, шамолдек елиб келаётган отлиқларга кўзи тушди.

— Чу! Чу-у! Жонивор! Бўла қол, оз қолди! Жуда оз қолди етишимизга...

Бўбек ҳамма-ҳаммани — худони ҳам, ота-боболарининг арвоқларини ҳам, уйда қолган ота-онасини ҳам мададга чақирди. Оти тинмай қоқилар, чўккалаб қолар, тумшуғи, биқинларидан парча-парча кўпик сочиларди. Овулга яқинлашиб қолганида от яна бир қоқилиб йиқилди-да, қайтиб ўрnidан туролмади. Бўбек иргиб ўрnidан туриб рўмолини силкита-силкита овози борича қичқириб, овул томон югурди. Қувиб келаётганлар эса бу орада Беларандан тушиб келишмоқда эди. Чопиб келаётган отлиқлар Бўбекни кўришди, қаршида югуриб келаётган балиқчиларни ҳам кўришди. Овозлари борича ҳайқаришди.

— Райжон!.. Ердам бер менга!— деб қичқириб борарди эс-ҳушидан айрилаётган Бўбек.

Бўбекни балиқчилар ўраб олишди, ҳамма ҳар томондан — биров таёқ, биров тўқмоқ кўтариб югуриб келаверди. Бир зумда элликка яқин одам тўпланиб қолди. Шовқин-сурон бўлиб кетди. Кейин ҳамма нафасини ичига ютиб, таъқиб этувчиларнинг етиб келишларини кутди. Учиб келаётган йигитлар ўн қадамча нарида отларини жиловидан тортиб тўхтатишди. Кален балиқчилар орасини ёриб, қўлида узун темир найза билан олдинга чиқди. Йигитларнинг бир зумда попуклари пасайиб қолди. Фақат ғазабдан қизариб, терлаб-пишиб кетган Ужирай тўғри унинг устига бостириб кела бошлади. Ужирайнинг тагидаги Усмоннинг ола оёқ оти. Ужирай ўнг қўлининг энгини шимариб, эгаригаги оғир ёғоч найзасини олди. Чап қўли билан отни тўхтатиш учун жиловидан тортди. У энгашиб, борган сари Каленга яқинлашиб борарди. Худди шу пайт Мунке ўзига келиб, қичқирди:

— Йигитлар, йигитлар! Биродарлар! Нима қиялп-сизлар? Бас қилинглар!

Йигитлар бирдан портлаб кетишди. Бақириб-чақириб, калтакларини силкитиб дўқ қила бошлашди:

— Есиримизни берсаларинг, қайтиб кетамиз!

— Есиримизни қайтаринглар!

— Есиримизни, есиримизни!..

— Агар у сизларнинг есирларинг бўлса,— деб қичқирди овози борича Мунъе,— менга қайнсингил бўлади! Хотинимнинг синглиси бўлади!..

— Йигитлар, нега қараб турибсизлар, босинглар!— деб қичқирди серсоқол барзанги ва отини жиловидан тортган эди, оти орқа оёғига туриб қолди.

Йигитлар отларини қамчилаб, ўзларини оломонга урдилар. Икки ўртада уруш бошланиб кетди. Бир пайт ҳушини йўқотган Бўбек юлқиниб, олдинга интилди.

— Йўқ, йўқ! Уришманглар!..— дея қичқирди у бўғиқ овоз билан.— Балиқчилар, қўйинглар, қон тўкманглар!.. Мен ўзим кетаман... Бола-чақаларинг бор, жабр бўлмасин!..

Рай уни қувиб етиб, оғзини бекитди, орқага тортди.

— Ур итларни! Вос!— деб бўкирди Ужирай ва ўзи Райнинг устига ташланди.

Ҳамма ёқ тўс-тўполон, чанг-тўзон бўлиб кетди; отлар оғзидан кўпик сачратиб кишнади. Кейин жимжит бўлиб қолди. Фақат калтакларнинг тасир-тусури, ҳарсиллаш; отларнинг пишқириши-ю, туёқларнинг дупури, калтакларнинг гурсиллаши эшитилади, холос. Кўплар аллақачон отдан уриб йиқитилган, қанчадан-қанча балиқчи тупроққа қоришиб ётарди.

Серсоқол Каленнинг устига бостириб келди, чўқмори билан мўлжалга олди. Кален ўзини у ёққа-бу ёққа ташлаб, унга чап бериб турди-турди-да, кейин серсоқолнинг қўлидаги чўқморини уриб туширди. Қўлидаги найзаси билан уни мўлжалга олиб туриб бир урган эди, серсоқолнинг елкасига тегди. Серсоқол ёнбошига йиқилиб, узангида осилганча хириллаб қолди.

Ужирай Райни мўлжалга ўша олганича, сира қўймади.

Чанг-тўзон орасидан уни таъқиб этиб бораверди. Аммо ўнг, чап томонидан ҳамла қилиб турган балиқчилар унга илгарилагани йўл беришмасди. Ужирай бир сафар Райга етиб олиб, найзасини ўқталаётганида чанг орасидан калтак ушлаган бир балиқчи отилиб чиқиб, Ужирайни бир урди. Калтаги Ужирайнинг оёғига тегди. Ужирай отининг жиловини қўйиб юбориб, найзани иккала қўли билан ўша балиқчига санчди. Ужирайнинг оти бояги балиқчини судраб, олдинга юлқинди, Ужирайнинг ўзи эгардан сурилиб тушиб қолишига оз қолди. У зудлик билан найзани қўйиб

юборди. Кўзи яна отлиқлардан ўзини ҳимоя қилаётган Райга тушди. Бўбек ҳам унинг олдида эди. Ўжирай чинқириб, ўзини оломон орасига урди. Ўзиникими, бегонами — суриштирмай савалаб, Райга етиб олди. Дарра билан Райнинг бошига бир урган эди, у ҳушидан кетиб йиқилди. Ўжирай Бўбекни сочидан чангаллаб, ё пирим, деди-да, отига қамчи босди, узоқда қаршисидан қўлида темир найзаси билан югуриб келаётган Каленни кўриб, эпчиллик билан Бўбекни тортиб, эгарнинг олдига кўндаланг ташлади-да, отига қамчи босди. «Эй-ей! Қани, кетдик!» — деб қичқирди у шерикларига. Йигитлар отларини кетига қайириб, хурсандликларидан қийқиришиб унга эргашишди.

Кален йигитларнинг кетидан югурди-ю, аммо чанг-тўзондан нафаси тиқилиб, ҳеч нарсани кўрмай тўхтаб қолди. Оти йўқлиги алам қилиб кетди унга. Қўлидаги темир найзасини ерга санчиб, беихтёр сўкинди. Орадан бир нафас ҳам вақт ўтмай, юз-кўзи қора қонга бўялган Рай югуриб келди-да, унинг олдида тўхтади. Каленни қўлидан ушлаганча, аллақачон узоқлашиб кетган отлиқларнинг кетидан қараб қолди. Йигитлар Беларанга етиб олишган эди.

— Кален оға, энди нима қилдим! — деб фарёд уриб, йиғлаб юборди у. — Минг лаънат бизнинг бу турмушимизга!..

ХИ

Бундан икки ой муқаддам хотин, бола-чақасини ёлғиз қолдириб кетган Аҳмат эзма овулига қайтиб келмоқда эди. Отининг қадам олишлари чаққон. Ўзи ювиниб-тараниб, янги, озода кийимларни кийиб олган. Ҳатто кўйлагининг ёқаси ҳам топ-тоза. Эгарининг орқасига иккита тугунни боғлаб олган. У уйини узоқдан кўрди, бесабрлик билан бақириб, хотин, бола-чақаларини чақира бошлади. Аҳмат эзма уйига шошилар, аммо оти оқ ўтов овуллар атрофида ўт сероб бўлгани учун яйловда ўтлаб юриб эринчоқ бўлиб қолган, эгасининг қистовига пинагини бузмасди.

«Ҳм!.. — деб Аҳмат эзма ҳузур қилиб кўзларини қисиб қўйди. — Хотин!.. Хотиним борлиги хўп яхшида... Ишқилиб, доим уйда ғимирсиб юради... Ҳм! Йигит киши муҳим ишлари билан у ёқ-бу ёққа кетганида уйда хотини... Ҳм! Ҳа!..»

У яна узоқдан туриб қичқирди:

— Ҳой хотин! Болалар!

Аммо ҳамма ёқ жимжит. Қамиш ўсиб кетган сокин қишлоқ жой отининг ҳам юрагига ғулув сола бошлади. От пишқириб, қулоқларини динг қилди. Аҳмат эзманинг ҳам юраги бирдан орқасига тортиб кетди. «Бу қанақаси бўлди?— деб ҳайрон бўлди у.— Нима бало, бу атрофда биронта ҳам тирик жон йўқми, дейман?» У қамиш деворга яқинлашиб, узангида туриб, ичкарига аланглади. Бўйинини чўзиб, даҳшат ичида қичқирди:

— Хотин, хо хотин!

Деразалари ўпирилиб ётган қоп-қоронғи уйдан ўша заҳоти акси садо эшитилгандек бўлди.

Аҳмат эзма турган ерида тарракдек қотиб қолди. У азалдан кимсасиз чўлдаги бўшаб қолган қишлоқ жойлар билан мазордан жуда қўрқарди. Ҳозир ўз уйи ҳам ўзига ваҳимали кўриниб кетди. Аҳмат эзманинг назарида, қоп-қоронғи уйнинг ичидан аллаким унга тикилиб тургандек туюлди...

От депсиниб, пишқирди, Аҳмат эзма ҳам чинқириб отига қамчи босди, оти юлқиниб илгарилаганида эгардан учиб кетишига оз қолди. Аъзойи бадани музлаб, эгарининг орқасига осиб қўйилган тугун сал бўлмаса тушириб қолаёзди. Оти билан қай томонга қараб, қанча чолганини ўзи ҳам билмайди.

Бунақа тез чопиб ўрганмаганидан, тўриқ оти бир зумда ҳолдан тойди. Шундан кейингина Аҳмат эзма сал ўзига келгандай бўлди, ҳадиксираб, орқасига, кейин теварак-атрофига қаради. Аммо ҳеч ким кўринмади. Қишлоқ жойи ҳам аллақачон узоқда қолиб кетган эди. Аҳмат эзма отини жиловидан тортди. «Уйбай! Қаёққа келиб қолдим?»— деб ўйлади у. Қалпоғини орқага суриб, пешанасидан чиққан совуқ терни артди. Чакмонининг этагини тақимига қистириб, эгарда қулайроқ ўтириб олди-да, яна теварак-атрофига диққат билан разм солди.

Шарқ томонда жимир-жимир сароб ортида кўзига чексиз денгиз чалинди. Одатдагидек, сокин ҳавода денгиз қуёш нурида жимир-жимир қилиб, кумушдек товланиб ётарди. Олдинда эса, бир тош нарида, балиқчилар овулининг мўриларида чиқаётган кўкимтир тутунлар кўринди. Аҳмат эзманинг кўнгли ўша заҳо-

ти хотиржам тортди. «Ие, шу ёққа келиб қолибман-да! Узим ҳам қаерга келиш кераклигини биламан-да. Ма-на энди балиқдан тотиб кетадиган бўлибман!»— деб хурсанд бўлиб кўнглидан ўтказди у. Кейин бояги кўрққанини эслаб, ҳи-ҳилаб кулиб қўйди.

Аҳмат эзма илон изи йўл билан пастликка тушди. Бу ерлар чўлга ҳам ўхшамайди. Толдибеканинг соя-салқин ён бағирлари қалин толзор. Сойнинг этагидаги толзорлар орасида тип-тиниқ сувли булоқлар қайнаб ётибди. Бутун дара ям-яшил ўтлоққа айланган. Булоқларнинг атрофида ўт айниқса қалин. Шувоқ, қиёқ отлиқнинг тиззасига уради. Дарада ҳаво салқин, мусаффо. «Толдибека росаям бой макон-да», деб кўнглидан ўтказди Аҳмат эзма бошини кўтариб чуқур нафас олар экан. Оти йўл-йўлакай ўтлардан чимдиб-чимдиб, тўхташга ҳаракат қилар, Аҳмат эзма эса уни нуқиб, тезроқ юришга ундар, аммо койимасди.

Аҳмат эзма балиқчиларнинг овулига отининг жилвини қўйиб юбориб, бир-бир босиб кириб келди. У теварак-атрофга диққат билан разм солар, кайфи жойида эди. У ҳовлига олиб чиқилган қозонларни кўриб, қандай яхши, ҳозир шу қозонларга балиқми, гўштми ташлаб қайнатишади, деб кўнглидан ўтказарди... Арқонларга осиб қўйилган, офтобда ялтиллаб ётган балиқларни кўриб, унинг сўлак безлари ишлаб кетди.

Аҳмат эзма овулга кириб кела туриб, кимникига балиқхўрликка кирсам экан, деб ўйлаб келарди. Бирдан унинг кўзи овул чеккасида ёлғиз турган ўтовга тушиб, юраги шув этиб кетди. У аввал ўтовни кўрди, кейин кўзи ўша заҳоти ўтов ёнидаги бўталоққа тушди. Дарров ҳаммаси аён бўлди. «Вой менинг туяжоним, қадрдон молгинам!..— деб ҳаяжон билан ҳаёлидан ўтказди у отини тўхтата туриб.— Ҳартугур эсон-омон бўшаниб олибсан-да, қимматлигим!»

Уйнинг олдида чанг-чунгга қоришиб болалари — ўғли билан қизи ўйнаб юришибди. Аҳмат эзма уларни кўриб, тўлқинланиб кетди. Афти буришиб, кўзларига ёш қалқди. Томоғига аччиқ бир нарса қадалиб ачишди. Аҳмад эзма оти устида энгашиб, бурнини қоқди.

Орадан сал вақт ўтганда Аҳмат эзма ўз уйида, тўрда гердайиб ўтирарди. Болалари тиззасида ирғиш-

лашади. Аҳмат эзма уларни бурнидан чимчилаб, хурсанд бўлиб хотинига қараб қўяди.

— Бундан чиқди... Кўчибсизлар-да. Яхши қилибсан.

— Билмадим, яхши қилдимми, ёмон қилдимми, ишқилиб, кўчиб олдик, дадаси.

— Мен нима деяпман? Тўғри қилибсан кўчиб. Ахир, Бибижамол, кетаётганимда шундай қилишингни билувдим-да... Кетяпман-ку, ичимда ўзим албатта балиқчиларнинг ёнига кўчса керак, деб ўйлайман. Мана, туямиз ҳам эсон-омон бўшаниб олибди... Ҳм!..

— Худога шукур, шу кунларга ҳам етдик! Болаларимиз ҳам балиққа мириқишяпти.

— Шуни айтаман-да. Нима, менинг хотиним бошқалардан камми? Моховми? Хотиним ўз фойдасини билмайдими? Ҳи-ҳи!.. Ҳа, хотин! Энди сен уй ишларига бош-қош бўлиб турсанг бас. Бошқа ишларга ўзим қарайман. Мана, кўрасан, хотин, энди бойиб кетасан. Сенинг ҳурматли эринг катта одам бўлади-я! Ҳадемай мен... Айтгандай, менинг ола хуржуним қани? — Аҳмат эзманинг ёдига тугунлари тушиб, ён-берини пайпаслай бошлади.

Хуржун дегани ўша бояги отнинг эгарига илиб келаётган иккита тугунчаси экан. Битта тугунда каттагина кўк чойнак, иккинчи тугунда икки қадоқ чой билан озроқ арзон конфет бор эди. Чойнак, чой, конфетларни унга Чалкардаги катта акаси Неъмат тортиқ қилган эди.

Неъматнинг ўғли болалигидан шаҳарда ўсган, бир амаллаб рус тилини ўрганиб, суд идорасига ишга жойлашиб олган. У кичикроқ мансабдаги одам бўлса ҳам ҳамшаҳарлари уни ҳақиқий судья деб ҳисоблашарди. Илгарилари Чалкарда қариндоши борлиги, негадир Аҳмат эзманинг сира ҳам ҳаёлига келмасди. Жиянини судья бўлди деб эшитганидан бери Аҳмат энди Чалкарга серқатнов бўлиб қолганди.

У акасиникига меҳмон бўлиб борганида янгасига янги намаат солишни буюрарди-да, ўзи тўрга чиқиб виқор билан ўтириб оларди. У Неъматга ҳасад билан қарарди. Судьянинг отасига ҳамманинг қандай ҳурмат билан муносабатда бўлишини кўргани сари унга баттар алам қиларди. «Ие, бу қандоқ бўлди? — деб ўйларди у. — Бунисига нима дейсиз? Неъмат Маралбой-

нинг ўғли бўлса, мен ҳам Маралбойнинг ўғлиман. Бунинг кеккайишини қаранг! Нима, мен Маралбойнинг зуредимасманми? Энди уни ҳамма судьянинг отаси деб чақиради. Нега энди шундай? Нега мени судьянинг амакиси деб тилга олишмайди. Нима, энди ўзимни ўзим шундай деб чақирайми, а?»

Агар уйга нотаниш одамлар келгудек бўлса, Аҳмат эзма тамом ўзгарарди-қўярди. У ҳамма ишга аралашган, ҳаммага буйруқ берган. Жиянини эркалаб «Кабенжон» деб атар, ҳиринглаб, бўлар-бўлмасга елкасига қоқиб қўярди... Жиян амакисини сира хушламаса ҳам, одоб юзасидан чидашга мажбур эди. Аммо бир куни у амакисини қаттиқ ранжитиб қўйди.

— Хўш, амаки... дарё бўйидаги уйимни ташлаб келдим, де? Бундан чиқди, сени балиқчи Аҳмат деб атайверса ҳам бўларкан-да? — шундай деб, лаънати жияни қотиб-қотиб кулса бўладими. Бу гап меҳмонларига ҳам нашъа қилиб кетди, улар ҳам жиянига қўшилиб, қотиб-қотиб кулишди. Ана ўшанда Аҳмат эзманинг дили анча ранжиб қолганди.

Қани ўшанда Аҳмат эзма ирғиб ўрнидан туриб: «Энди сенинг уйингни елкамнинг чуқури кўрсин!» — деса-ю, дастурхонини босиб-янчиб юриб, уйдан чиқиб кетса, Неъмат акаси билан судья жияни отининг кетидан югуриб, гуноҳидан ўтишини илтимос қилишса — роса кўнгилдагидек иш бўларди-да!

Аммо унинг боодоб жияни амакисининг хафа бўлганини кўриб, уни папалашга тушди, ўзига янги кўйлак-иштон, хотинига рўмол билан арзонгина чигдан кўйлак совға қилди! Амакиси сал юмшагандай бўлди-ю, аммо алами ичида эди. Шаҳарни айланди. Шаҳар айланиб юрганида ҳам биров ул-булдан кулаётган бўлса, назарида, ундан кулаётгандек бўлиб туюлаверди. Уйига кетаётганида ҳам худди пешанасига «Аҳмат балиқчи» деб ёзиб қўйилгандек хижолат чекди. Оти кетида ел чиқараётган бўлса ҳам, назарида, «Аҳмат балиқчи» бўлиб эшитилаверди. Жибилажибон ҳам олдига учиб ўтиб, йўлга қўниб, думини ликиллашиб чийилласа ҳам қулоғига «Аҳмат балиқчи!» бўлиб чалинаверди...

Битта худо умрини бергур Тангрибергенгина у билан худди тенгқури билан гаплашгандай, обрўсини жойига қўйиб гаплашди. Аҳмат эзманинг денгиз ёқа-

сига кетаётганини эшитиб Оқболадан гап очди. Агар айтганини бажо келтирадиган бўлса, худони ўртага солиб, унга энг яхши отини инъом этишни ваъда қилди.

Мана энди у хотини ва бола-чақаси билан ўтирганидан хурсанд. Кул ранг туяси ҳам эсон-омон бўшаниб олибди, умуман, ҳамма ишлари жойида. Аҳмат эзма бир неча марта ташқарига чиқиб, «Об-бо сен-эй!» деб бўталоқнинг юмшоққина бурнидан чимчилаб, эркалаб қўйишдан ўзини тия олмади.

Шаҳардан олиб келган совға-саломларини расамати билан бўлиб бериб, кўрган-кечирганларини обдан оғиз кўпиртириб ҳикоя қилиб бўлганидан кейин, Аҳмат эзма чой ичишга ўтирди. У конфетдан тишлаб, устма-уст чой ичиб терлаб кетди. Терлаб-пишиб гап сотиб ўтираркан, ташқаридан нимаинг ҳиди келяпти деб ҳидлаб-ҳидлаб қўярди. Ҳовлидаги қозонда эса балиқ пишаётган эди.

— Хотин, хо хотин!— деб қўярди гап орасида хотинига.— Қозонингни туширадиган вақти бўлмадимикан? Биласанми, дудланган балиқ жуда тез пишади, а?

У офтобда қорайиб, балиқ ҳиди уриб кетган болаларини тиззасига ўтқазиб, ташқаридан — қозондан келаётган ёқимли буғнинг исидан маст бўлиб, тинмай ҳирингларди.

— Қалай, оталаринг яхшими, а? Ҳа, оталаринг жуда яхши одам, сизларга шаҳардан конфет олиб келади, тўғрими?

Аҳмат эзма бирдан Оқболани эслади. Ташвишли қиёфага кирди.

— Ҳой хотин! Анави Оқбола бечорагаям озроқ чой билан бир қисим конфетдан олиб чиқиб бер. Аҳмат сени ёдидан чиқаргани йўқ, де. Бечорага қийин, ёлғизгина қолди-я...

Кейин Аҳмат эзма ютоқиб балиқ ея бошлади, қилтаноғи тиқилиб қолишига оз қолди. Обдан балиққа тўйиб олганидан кейин: «Судья жияним ҳам ўлардек беақл-да! Аҳмат балиқчи эмиш, ҳи-ҳи... Нима бўпти, жаҳлим чиқса бир йўла балиқчи бўлиб, шу ерда қолиб кетавераман. Бу ер соз. Доим балиқ бор, а лаббай?» деб кўнглидан ўтқазиб қўйди.

Аҳмат эзма ёнбошлади ва шу заҳоти кўзлари уйқудан сузила бошлади.

— Ҳой, хотин!— деди у уйқули кўзи билан қорни-ни силаркан.— Анави бошқа овуллар нима билан тирикчилик қилишаркин-а? Камбағаллар, бэйлар... Мен сендан сўраяпман, хотин, улар нима билан тирикчилик қилишади? Сут-қатиқ ичишади... Тамом-вассалом. Сўк, сулини хаёлингга ҳам келтирма. Хўш... Умрингда кўрмайсан. Об-бо менинг Бибижамолим-эй! Бизда, мана, денгиз бор... Тайёргина овқатимизни худонинг ўзи осмондан ташлаб туради. Оғзингни очиб, осмонга қараб ётавер, ютиб улгурсанг бас. Ҳа-ҳа, ютиб улгурсанг бас! Чайнашдан эринмасанг бас, шундай... Анави судья бўлса... ҳи-ҳи!..— Аҳмат эзма гапни ана шундай думихуржунда қилиб тамомлади-да, хотинининг елкасига қоқиб қўйди.

Тушдан кейин балиқчилар киришди. Аҳмат ўзининг янгиллигини эслаб, сипо бўлиб олди. Салом-аликдан кейин ҳаммалари бирпас жим қолишди. Аҳмат аввалига гапни айлантирмоқчи бўлди-ю, лекин барибир сабри чидамади. Гапни томдан тараша тушгандай, айтиб қўя қолди:

— Эшитдиларингми? Оқ пошшо қозоқларниям солдатликка олармиш!

— Бундай бўлиши мумкинмас,— деб ишончсизлик билдирди Мунке.

Шу гапдан кейин Аҳмат эзманинг фиғони фалакка чиқди.

— Нега бўлмас экан!— деб бақриб берди у.— Қара, мана бу нима бўлади? Қулоқми? Билиб қўй, бу гапни мана шу ўз қулоқларим билан эшитиб келдим. Шаҳардагиларга ҳамма нарса маълум. Кейин, жияним суд! У бўлис Қудаймендениям шаҳарга чақиртирувди...

Балиқчилар таҳликага тушиб, жим бўлиб қолишди. Кейин бирпас ўтириб, чиқиб кетишди. Аҳмат эзма ёлғиз қолганидан кейин бошини қашлаб, эснаб ўтирди-да, яна ухлагани ётди. «Роса юракларини чиқариб юбордимми,— деб ўйлади у балиқчилар тўғрисида.— Ҳали бундан баттар қўрқитиб қўяман! Ҳали кимлигимни кўрсатиб қўяман уларга!

Бир оздан кейин боласини кўтариб Оқбола чиқди. Озиб, ранги кетиб қолганидан, рангпар юзида кўзлари яна ҳам йирик-йирик бўлиб кўринарди. Аммо кийинишга яна зеб бериб қолибди. Устида оппоқ батист

кўйлак, кўк духобадан сирма нимча. Сочлариниям худди қиз вақтидагидек иккита қилиб ўриб, орқасига ташлаб қўйибди. Аҳмат эзма ёнига ўтириб, унга суқланиб қараб қўйди.

Аҳмат эзма Эломоннинг қисматидан хабардор эди. Эломондан — Сибирдан ҳеч қандай хабар йўқлигини ҳам биларди. У кўзларини шифтга тикиб, бошини чайқаб, Эломон тўғрида гап бошлади.

— Ҳа! Эломон оддий балиқчи, бошқа ҳурматли одамлардай бообрў бўлмасаям, оч-яланғоч балиқчиларнинг орасида энг тузуги эди.

Оқбола қип-қизариб, ерга қаради.

— Мана энди сувга ботган тошдай, дом-дараксиз йўқолди-кетди! Ишқилиб, у бечорани худонинг ўзи асрасин! Мен ҳам яхши кўрардим уни... Беш вақт намозим устида дуо қилганим-қилган.

Аҳмат эзма кўзига ёш олди, кейин кўзининг ёшини арта туриб, хотинига, бирпас чиқиб тур, дегандай ишора қилди. Оқбола билан иккалалари ёлғиз қолишгандан кейин Аҳмат эзма унинг ёнига яна ҳам яқинроқ сурилиб ўтирди. Теварак-атрофига гумонсираб қараб олди-да, энгашиб Оқболанинг қулоғига аста ширлади:

— Жигарим, ўлган одам яна қайтиб келмайди... Тириклар эса яшамоқлари лозим. Гапимни эшит, жигарим...— Шу ерга келганда Аҳмат эзма лабини тишлаб, бир зум жим қолди.— Ҳали кеч бўлиб қолмасидан бир тадоригингни кўр. Ҳали қадди-бастинг самбитдай...— Аҳмат эзма бачканалик билан Оқболанинг елкасини силади.— Ҳи-ҳи... ҳали қадди-қоматинг самбитдай, икки юзинг қип-қизил, ўзинг ҳали ҳам... ҳам!.. Дарров битга эр топ! Аммо мана булардан бўлмасин, тушундингми? — Аҳмат эзма балиқчилар овулига ишора қилди.— Шундай қил, жигарим!.. Ҳалиги... нима эди... Ҳеч ким сенга оғиз солмадимми? Яширма, ростини айтавер! Агар бутун бошли оламда сенга ҳақиқий меҳрибон одам бўлса, ўша ҳам мен бўламан. Шундай, Оқболажон, мен сенинг дўстинг бўламан!

Оқболанинг чиройли даҳани қалтираб, нафас олиши оғирлашди. У дам қизариб, дам бўзариб, бошини кўтаришга журъат қилолмай ўтирарди.

— Гапим шуки... Ҳалиги... Тангриберген сенга оғиз солганмиди?

Оқбола ёш ғилқиллаб турган тим қора кўзларини ердан узиб, Аҳмат эзманинг юзига қаради. У Аҳмат эзманинг кўзларига қарагани сари, баттар ваҳимага туша бошлади.

Бу одам ҳаддан ташқари бадбашара эди. Бирон ери одамларникига ўхшамайди. Сочи тақир олинган боши чўзинчоқ сапчага ўхшайди. Катта, елпиғичдай қулоқлари қанқайиб турибди. Энг қизиғи шундаки, унинг қулоқлари қимирларди. Салга диккайиб, ҳатто овоз келган томонга қайрилади ёки ҳайвонларникига ўхшаш шалпайиб, осилиб туради.

— Оқболажон, мендан яширмай қўя қол, сенинг бу дунёдаги бирдан-бир дўстинг — мен бўламан-а! — ҳамон қисташида давом этарди Аҳмат эзма.

Оқбола яна ерга қараб чурқ этмади. Аҳмат эзма унга яна ҳам яқинроқ сурилиб ўтириб, қулоғига шивирлади:

— Менга ишонавер, айт, айта қол!

— Айт, айтавер деяпман эмиш! — Оқболанинг ҳам бирдан жаҳли чиқиб кетди. — Манавини нима қиламан? — У кўксида пишиллаб ётган ўғилчасига ишора қилди.

— Ҳм... Бу гапинг ҳам рост!.. — Аҳмат эзма ўйла-ниб қолди. У чўққи соқолини тутамлаб, кўзларини юмди. У ўзича ҳар хил режалар тузиб кўрди. Тангри-берген ваъда қилган ва ўтовининг ёнида ўйноқлаб тургандай бўлаётган от энди, назарида, қўлидан чиқиб кетаётгандек бўлди. Аҳмат эзма терлаб-пишиб, отга ачиниб, минг хил режа тузишда давом этди... Ниҳоят, кўзларини очиб ҳиринглади-да, хурсанд бўлганидан чапак чалиб юборди.

— Бундай қилсак қандоқ бўлади! — деди у гердайиб, хаёлида узоқлашаётган бояги от яна гижинглаб, остонасида пайдо бўлгандек туюлиб кетди. — Хўш, назаримда, иложини топгандекман! Ўғилчангни... исми нима эди?

— Ҳошим.

— Ҳошим? Жуда чиройли исм! Ҳали жудаям мурғак экан-да... Неча ойлик бўлди?

— Олти ойлик.

— Олти ойлик? Э, жуда катта бўлиб қолган экан-ку! Зўр йнгит бўлиб қолибди! Ҳа, чалавой? Қани, битта эркалаб қўйай-чи... Ҳи-ҳи-ҳи!.. Ҳай-ҳай-ҳай!.. Ле-

кин, ростини айтганда, одам боласи жуда секин ўсади-да. Олти ойлик бўпти-ю, ҳалиям... аслини олганда, бир яшар болаям на у ёқлик, на бу ёқлик бўлади. Мана, ғозларнинг боласини олайлик... Тухумни ёриб чиқиши билан ўшоққа... сувга интилади. Ҳи-ҳи! Ёки итни олайлик. Олти ойлик бўлиши билан қандай зўр бўлиб кетади!..

Аҳмат эзма анчагача ҳиринглаб ўтирди. Кейин бирдан яна отни эслади-да:

— Бўлмаса, гап бундай, эшит... Сен бу бўталоғингни ота-онангга олиб бориб бер. Суев оға нима ҳам қиларди? Невараси билан ўйнайди, боқади, қарабсанки, боланг унга эрмак бўлади. А лаббай?

— Улар эрга тегмоқчи бўлаётганимни билиб қолишса-чи?..

Аҳмат эзма ўтирган ерида бир сапчиб тушди.

— Ие, бу тўғрида уларга оғзингни оча кўрма! Мен ёлғиз қолиб қийналиб кетдим, энди сизлар ҳам озгина қарашворинглар, де... Ҳатто, битта овқатимниям қилмайман, де! Йўқ дейишмаса керак?

Оқбола нималарнидир хаёлини суриб, яна бирпас ўтирди-да, кейин туриб, уйига чиқиб кетди. Эшик олдига етганда нимадир демоқчи бўлиб, ўгирилди-ю, аммо индамади. Қип-қизариб, ерга қараганича хонадан чиқди.

Ёлғиз қолгандан кейин Аҳмат эзма Оқбола чиқиб кетаётганида, юзи совуқмиди ё ҳаяжонлимиди деб, анчагача ўйланиб ўтирди. Ҳар қалай, ҳаяжонли эди шекилли, деган фикрга келди-да, тиззасига уриб, хахолаб кулиб юборди.

— Ҳа, Аҳмат, отни энди ўзимники деявер!

XIII

— Уй-бай! Уй-бай!.. Вой лаънатилар-эй! Тухуминг қуриб кетгурлар-эй... Еган-ичганимнинг ичимга тушганиниям билмабман-а, вой! У-у-у!..

Аҳмат эзма қоп-қоронғи ўтовнинг ичида зир югуриб, ўзини қўйгани жой тополмасди. Ғув-ғув чивинлар унга тинчлик бермасди. Аҳмат эзма уларни қўл силкиб ҳайдаб, зорланиб оҳ-воҳ қилар, бўйни, қулоғига шап-шап урар, чивинлар эса камайиш ўрнига борган сари ғужғон ўйнаб, уни ҳолдан тойдирарди.

Аҳмат эзма охири чидолмади, ҳовлига югуриб чиқиб, тезак тутатиб юборди, кейин овози борича «Воҳ-ҳ!» — деб қичқирди-да, қоронғида оппоқ қўйлаги билан ўзини тутунга урди.

— А-ҳа! — дея тантанали овозда қичқирди у. — Қани, эндиям учиб келинглари-чи! Ҳа, келолмайсанларми? Шунақа бўлади!

Аммо Аҳмат эзманинг ўзи ҳам тутуннинг ичида чивиннинг аҳволига тушди: аччиқ тутун кўз, бурнига кириб, димоғини қичитди, йўтал тутиб қолди. У тутун ичидан телбаларча югуриб чиқиб, яна ўтовга югурди. Ҳеч нарсани пайқамай, бемалол юзини очиб ухлаб ётган хотинини кўриб, юраги чиқиб кетди: «Харом ўлиб қолмаганмикин бу ит? — деб ўйлаб, энгашиб хотинининг кўксига қулоқ солиб кўрди. — Тирик! Худо урсин, тирик! Мен ўзимни қўйгани жой топмасам-ку, бу тарбиясизнинг донг қотиб ухлаб ётганини қаранг!»

Аҳмат эзмага алам қилиб кетди, у жаҳл билан хотинининг биқинига тепди.

— Ҳой хотин! — деб бақириб берди. — Оббо ит эмган-эй! Оббо сўлоқмон-эй!

— Нима дейсан? — деб гўлдиради уйқули кўз билан хотини.

— Нималигини мана ҳозир кўрсатиб қўяман! Тур, ўтовингни йиғ! Кўчамиз бу ердан! Етти пуштига лаънат буларни ҳаммасининг!

— Вой худойим-эй, ҳеч бўлмаса тонг отгунча сабр қила қолсанг-чи! Улардек беқарорсан-да...

— Нима-нима? Ҳали шундай эътиборли эринг кўнглиннга уриб қолдимиз?! Тонг отганда жонсиз жасадимга эга бўлиб қўя қолмоқчимисан?!

— Вой дадаси тушмагур-эй, ким чивиндан ўлибдики, сен ўлсанг?

— Узингнинг раҳминг келсин-да, худо! Бу осий бандангнинг гапини эшитяпсанми? Вой ярамас-эй! Агар кўрмаган бўлсанг, энди кўрасан! Бу маҳлуқлар мени тириклигимча еб қўйишади! Еб қўйишади деяпман сенга, ярамас!

Аҳмат эзма ўзини таппа ўринга ташлади, бошини чопонига буркаб олди. Бирпас оғир-оғир нафас олиб ётди-да, кейин ўрнидан туриб ўтириб, зорланишга тушди:

— Ҳой хотин... Бу лаънати чивинларнинг олди-охири кўринмайди-ку... Ғинғиллашини қара! Ўзи миттигина бўлсаям, худди тумшуғини найзадай санчади-я! Худо урсин агар, қара! Вой жоним-эй! Ҳамма ёғимни шишириб юборди-ку!..

Азонга бориб денгиз томондан енгилгина шабада турди-ю, бир зумда чивинларни тарқатиб юборди. Аҳмат эзма ечиниб, анчагача пишиллаб қашинди, кейин кўзларини юмиб, ҳузур қилиб уйқуга кетди. Шу ухлаганича пешингача, балиқчилар овдан қайтгунча хуррак отиб, уйқуни урди.

Ҳовлиларда, ўчоқ бошида куйманаётган аёлларнинг оқ дурралари кўзига чалинди. Аҳмат эзма ўзининг уйига ҳам разм солди. Қараса, Бибижамол ҳам тахтанинг устида катта, семиз танга балиқни тозалаб ўтирибди. Аҳмат эзма ўша ички кийимида, бош яланг, оёқ яланг хотинининг олдига борди-да, унинг балиқ қорнини ёриб, ичидан ичак-човоғини чиқаришини ҳузур қилиб кузатиб турди.

— Оббо сен-эй! Оббо хотини тушмагур-эй!— деди у эркалаб ва хотинининг елкасига қоқиб қўйди. Бирпас эснаб, у ёқ-бу ёққа аланглаб турди-да, кейин кийингани ичкарига кириб кетди. Кийиниб бўлиб, яна эснади, бошини қашлаб, энди нима билан шуғуллансам экан-а, деб хаёл суриб қолди. Ахир ҳеч нарсани ўйлаб тополмаганидан кейин ташқарига чиқди. Кўзларини қисиб, пешанасини тириштирганча қуёшга тикилди. Қоқилиб-суқилиб эринчоқлик билан Мункеларникига йўл олди.

Мункенинг уйи тўла меҳмон экан. Кален, Рай, Дўс, яна бир-иккита балиқчилар киришган экан. Рай бошини оқ чит рўмол билан боғлаб олибди. Рўмолнинг тагидан қон сизиб чиқиб турибди. У қовоғини солиб, ерга қараганича индамай ўтирибди.

Аҳмат эзма балиқчилар овулида бўлган урушни Чалкардалигидаёқ эшитган эди. Ушанда у Ўжирайнинг довураклиги, унинг битта балиқчини найза санчиб ўлдиргани, Райни ер тишлатиб, қизни отига ўнгарганича, бир зумда кўздан ғойиб бўлгани тўғрисидаги ҳикояни завқ билан тинглаган эди.

Аҳмат эзма қовоғини солиб ўтирган Райга қараб туриб, пиқирлаб кулиб юборишига оз қолди, тили қичишиб, ўз севгилисидан айрилиб қолган йигитга бир-

икки оғиз нордон гап қилмоқчи бўлди-ю, ўзини босди. У-бу дейишдан қайтмасди ҳам, аммо Каленга кўзи тушиб, соқолини тутамлади. «Ёпирай!— деди у ичида, кўзини Календан олиб қочаркан.— Ўлдириб қўйишим ҳеч гапмас. Худди Азроилнинг ўзгинаси-я!»

Аҳмат эзма у ёқ-бу ёққа аланглади. Кўзи Оқболага тушди. Оқбола икки чакаги ичига кириб, кўзларининг таги салқи бўлиб қолибди. Шунда у тушундики, Оқбола кечаги суҳбатдан кейин кечаси билан мижжа қоқмай чиққан. «Э, хотин кишики иккиланиб қолдим, шайтон йўлдан оздирди деявер!»— у шундай фикрни хаёлидан ўтказаркан, яна кулиб юборишига оз қолди. У яна тагида Тангриберген ваъда қилган отни ҳис қила бошлади. У гўё чўлда от чоптириб кетяпти-ю, сарин шамол бетига уряпти.

Қудайменденинг овулидан гап очилди. Шунда Аҳмат эзма Қудаймендениям, Тангрибергенниям, уларнинг барча қариндош-уруғларию овуллариниям, бошлари узра ястаниб ётган мовий осмонниям жонидан ортиқ яхши кўришини ҳис этди. Яна тили қичишиб, гапга аралашгиси келиб кетди. Охири чидамади.

— Нимасиниям айтасизлар, сув — бахт! Сув бор ерда ҳаёт бор! Ана, Оқмарк этакларини қаранг, қандай ям-яшил бўлиб ётипти. Бўлис Қудайменденинг овули баҳорда дуч келган ерга беш-олти қоп буғдойни сепиб қўйган эди. Ана энди нима бўлди, а? Қалин девор бўлиб ётипти. Улай агар, девор бўлиб ётипти! Шунчалик қалин унипти!..

Мунке билан Аҳмат эзманинг хотинлари қариндош эди. Тўғри, улар анча узоқ қариндош эдилар, шундай бўлса ҳам Мунке уни қариндош деб биларди. Ўзини ўлардек ёмон кўрса ҳам, қариндошлигини инobatга олиб, чидарди.

— Бўпти, бўпти,— деди у энсаси қотиб.— Чиндан ҳам Қоратознинг ишлари қалайикин-а? Ҳар хил бўлмагур гаплар юрипти унинг тўғрисида.

— Нима-нима?— деб қичқириб юборди Аҳмат эзма.— Ҳозир Қудайменденинг қўли, оламан деса, осмондаги ойгаям етади! Унинг ҳозирги бойлигини етти пуштинг ҳам кўрмаган. Қудайменде билан Тангриберген — ҳа, улар жуда улуғ одамлар! Мол-жонининг ҳисоби йўқ. Қўй-қўзилари яйловга чиқиб ўтлай-

диган бўлса, ўт кўринмай қолади. Қўзиларининг ҳар биттаси — бузоқдай! Худо урсин агар, бузоқдай келади. Олдиндан думбасини селкиллашиб ўтиб қолса борми, ҳавасинг келганидан нақ кўзинг ўйнайди!

Аҳмат эзма шундай деб туриб, Оқболага кўз қирини ташлаб қўйди. У қип-қизариб, уялиб, таҳликага тушиб ўтирарди. Оқбола ортиқ бу одамларнинг олдида ўтиролмаб қолди, аста сирғалиб, ертўладан чиқиб кетди. Аҳмат эзма кўзларини юмиб, яна бой инъом этмоқчи бўлган бедовда елиб кетаётгандай бўлди, тақими худди отнинг биқинига тегиб тургандек ҳис этди ўзини. Тангрибергеннинг отида бир зум хаёлан елиб келганидан кейин, у ўзининг оти тўғрисида ўйлай бошлади. «Ишқилиб, шу қирчангимдан қутулиб олсам, бас. Бу отнинг турган-битгани азоб. Итга ўхшаб лўкиллашидан бутун ичак-човоғим узилиб кетай дейди-я!»

— Бўпти,— деди Мунке яна ва нордон нарса еган одамдек, афтини бужмайтирди.— Қоратоз сендан миннатдор бўлса арзийди. Ундан кўра сен бизга янгиликлардан ҳикоя қилиб бер. Оқ пошшо қозоқлардан ҳам солдатликка олармиш, деганинда бизни алдаганинг йўқмиди?

— Нима деяпсан ўзинг?— Аҳмат эзманинг фиғони чиқиб кетди.— Сен Қоратознинг битта босган қадамигаям арзимапсан!

Аҳмат эзма инқиллаб, аламидан дир-дир қалтираб ертўладан чиқиб кетди-да, ўтовини ўша куниёқ Оқболанинг ертўласи ёнига кўчириб, қўндириб олди. Шу-шу у Оқболаникидан бўлак ҳеч кимникига кирмай қўйди. Оқболаникига шу қадар кўп кирардики, ҳатто ўтови билан ертўла ўртасида сўқмоқ йўл ҳам пайдо бўлиб қолди.

Шу вақт орасида у ҳатто қўлини совуқ сувга ҳам ургани йўқ. Оёғи тушовлаб қўйилган оти бир ҳафтадан ортиқ бемалол ўт чимдиб юраверди. Аҳмат эзма бир-икки сафарга чиқмоқчи бўлиб, юганни кўтариб чиқарди-ю, кейин бирон нарса сабаб бўлиб, яна кетига қайтарди.

Ниҳоят, кеча отини қидириб топишга қатъий қарор қилди. Аммо ёлғиз туясининг бурунлиғи йўқлиғи ёдига тушиб қолди. Хотини анави куни аллақандай қизил тизгинни олиб келиб, «Оққўзининг дадаси, шундан

тулмизга бурунлиқ ясаб берсанг-чи!»— деб илтимос қилган эди. Шунн элади-ю, Аҳмат эзма, яна эсимдан чиқиб қолмасин деб, ўзига ўзи сўз берди: «Майли, Аҳмат, худо умрингга барака берсин! Майли, отинг ҳеч қаёққа кетмайди, бурунлиқ ясасанг ясаб қўя қол!»— деди. Тизгинни текислаётиб, бармоғини қирқиб олди. То хотини наमत куйдириб босгунича. Аҳмат эзма оҳ-воҳи билан бутун уйни бошига кўтариб юборди. Шу орада боши қичишиб қолди. Сочини олди-рмоқчи бўлиб, Мункеникига йўл олди. Мунке денгизга, тўрларининг жойини ўзгартиргани чиқиб кетган экан. Аҳмат эзма яна бирпас нима қилишини билмай ўтирди-да, кейин оти ёдига тушиб қолди. Отининг юганини белбоғига қистириб, уни қидириб кетди.

Овулнинг орқасида туясини кўриб қолди. Туясининг кўриниши бир ҳолатда. Биқинлари ич-ичига кириб, бурни йиринглаб ётибди. У пишқириб, ҳадеб энгашиб турган бошини сарак-сарак қиларди. Туясига қараб туриб Аҳмат эзманинг жаҳли чиқиб, уйига қайтиб кетди. «Ҳе, бахти қаро!» деб сўкиб борарди у ичидан хотинини.

Борди-ю эртага ёлғиз отини бўри бўғизлаб ёки биров ўғирлаб кетадиган бўлса, ким айбдор бўлади бунга? Лаънати бурунлиқ. Агар яна ҳам чуқурроқ ўйласа, ўша лаънатини ясашни ким буюрган эди унга? Қуриб кетгур хотини! Ўша лаънати тизгинни топиб, уйга олиб келмаганида, шу гаплар йўқ эди. Демак, шу мушкулотларининг ҳаммасига лаънати хотини айбдор.

— Ўзим ёлғиз бўлганимда...— йўл-йўлакай тўнғиллаб ўйлаб борарди Аҳмат эзма...— отимни аллақачон топган бўлардим! Ҳаммасига шу лаънати хотин айбдор, нуқул битта ишни топиб тургани турган... Ҳали у ишини қилиб бер, ҳали бу ишини... Мана, энди бурунлиқ керак бўлиб қолибди. Ҳе ўша...

Аҳмат эзма шунчалик жаҳлга миниб кетдики, секин юришга ҳам сабри чидамай югура бошлади. Ўтовига югуриб келиб, бир оз ивирсиб турди-да, кейин жиннига ўхшаб ҳовлиқиб ташқарига чиқди ва Оқболаникига чопди.

— Оқбола, ҳой Оқбола! Уйдамансан?— деб йўл-йўлакай қичқириб, ертўлага ҳам ўша югуришича кириб

келди.— Қароғим!— дея қичқирди у -остонадан туриб.— Оқболажон! Кечқурун, хотиним ўтин қилиб қайтиб келганида бизникига кир!

— Нима бўлди? Тинчликми ўзи?

— Тинчлик эмас, Оқболажон, тинчлик эмас! Чойнакни синдириб қўйдим. Шундай чиройли чойнагимизни-я! Қорни кўк чойнак эди. Чиройли чойнак эди, шаҳардан олиб келувдим... Мўътабар акам, суд жиянимнинг отаси Неъмат совға қилган эди-я!

— Хотинингизнинг бунга нима дахли бор?..

— Уй-бай! Ахир ким айбдор? Хотиним айбдор-да унинг синганига, яна ким айбдор бўларди! У кишига бурунлиқ керак бўлиб қолибди... Кўзи тизгинга тушди-ю, ҳамма кўнгилсизликлар ўшандан бошланди. Мана энди яхши кўрган шундай чиройли чойнагимни синдириб қўйдим... Ҳали келсин, худо урсин, бир савалайман! Чироғим, агар хотинини саваламасин десанг, кечқурун кир!

Аҳмат эзма яна бирпас алланималар деб валдираб турди-да, чиқиб кетди. Оқбола енгил тин олиб, бошқа нарса тўғрисида ўйлай бошлади. Оқбола кейинги кунларда жуда эзилиб кетди. Аҳмат эзманинг маслаҳати билан ўғилчасини ота-онасиникига ташлаб келди. Бола биянинг сутини ҳазм қилолмади, қайт қилиб ташлайверди. Оқбола тезлик билан балиқчилар овулига қайта қолди, аммо ўғилчасининг чинқириғи сира қулоғидан кетмайди. У кечалари уйғониб, одатига кўра, ёнини пайпаслаб ўғилчасини қидирарди. Аммо унинг ўрни бўм-бўш эди.

Бир кун ертўласининг олдига Қорахотиннинг эчкилари келиб қолди. Чанқаб қолишган бўлса керак, роса маърашди. Оқбола уларга сув берди. У сувли тоғорани энди олдиларига қўймоқчи бўлса, эчкилар эндигина чиқиб келаётган жажжи шохчалари билан унинг тирсагига туртиб, сувни тўкиб юборишларига оз қолди. Улоқлар тумшуқларини тоғорачага тиқиб, думларини ликиллатиб, ҳузур қилиб сув ича бошлашди. Уларга қараб туриб Оқболанинг тўсатдан хўрлиғи келди. Йиғлаганича югуриб ертўласига кириб кетди.

Шунда у бирдан Аҳмат эзманиям, Тангрибергениям, умуман, бутун оламни, ўзини ёмон кўриб кетди. На эрга тегишга, на бойликка йизиқиш қолди унда,

ҳаммасидан совиди-қолди... Ана ўшанда у яна Эломонни эслади. Унинг фарзанд кўришларини эшитганда қанчалар хурсанд бўлиб кетганини, Оқболага бахтиёр, айни чоқда, ташвишли назар ташлашларини, уни эҳтиётлаб, сира иш қилдирмай қўйганларини эслади. Эломон изғиринли совуқ кунларда кун бўйи денгизда қолиб кетарди. Балиқчилар ҳориб-чарчаганларидан уйга оёқларини зўрға судраб етиб келишса, у худди севимли қизи билан учрашувга шошилаётган йигитчалардай уйга қувноқ, бардам келар, елкасидаги юкининг оғирлиги ҳам билинмасди. Эшикдан кириб келиши билан балиқ солинган қопини пойгаҳга ташлаб, устки кийимларини ечарди-да, уй ишларига киришиб кетарди. Уй ишларига қўли ҳам қовуша қоларди. Шунда Оқбола унинг иш қилишини маза қилиб томоша қилиб ўтирарди.

Мана энди ўша қувноқ, меҳрибон, руҳан тетик одамни Сибирга ҳайдаб кетишди. Бечорага ўғлини кўриш насиб ҳам қилмади. Аҳмат эзма бўлса, уни ўлдига чиқариб ўтирибди. Ҳар куни овқатдан кейин кўзларини юмиб, қўлларини тиззаси устида қовуштирганича унинг руҳига бағишлаб қуръон ўқийди. Оқболага ҳам еган-ичганининг савобини эрининг руҳига бахшида қилиб ўтиришни тайинлайди.

— Қуръон ўқимасанг, ўлганларнинг руҳи чирқираб туради, намоз ўқи!— дейди у чийилдоқ, ингичка овози билан унга насиҳат қилиб. Оқбола паришонхотирлик билан кечгача шундай деб хаёл суриб ўтирди. Кечқурун остонасида яна Аҳмат эзма пайдо бўлди-да, нолишга тушди:

— Оқболажон! Ҳо, Оқбола! Чирогим, нега мениккага чиқмадинг? Сени кута-кута кўзларим тўрт бўлиб кетди-ку... Ана келиб қолар дейман, мана келиб қолар дейман! Иложи борича ўзимни қўлга олиб ўтирдим. Ахир бўлмади, лаънати хотиним билан мана, уришиб қолдим...

— Қаттиқ урдингми?

— Ҳе! Роса саваладим. Бечоранинг боши ёрилди! Ахир, ўзинг ажратганиям чиқмадинг-ку? Мана энди увиллаб, йиғлаб ўтирибди... Бор, мен сенкида ўтириб турай, хотинимни бир оз тинчитиб келгин.

Оқбола истар-истамас ўрнидан туриб, ташқарига чиқди. Ҳали икки-уч қадам юриб улгурмаган ҳам эди-

ки, Аҳмат эзма кетидан югуриб чиқиб, уни енгидан тортиб ертўлага судради.

— Оқболажон...— дея шивирлади у теварак-атрофга олазarak қараб,— уйингни йиғштириб қўй. Гацнинг қисқаси, тайёр бўлиб тур... Бугун азонга яқин келади. Тайёр бўлиб тур, уқтингми?

Оқболанинг ранги қув ўчиб, бирдан оёқ-қўли бўшашди, турган ерида ўтирди. У, бу бахтсизликми, ё умидини узиб, йўқотдим деган бахти бу оқшом уни йўқлаб келадими, сира ажратолмади. Аҳмат эзма ҳиринглаб ертўладан чиқди. Тангриберген ваъда қилган бедовяна тагида пишқириб, жиловимни торт деяётгандай бўлди унга.

Эртасига эрта билан балиқчилар овулида дув-дув гап тарқалди. Эмиш, Тангриберген йигитлари билан келиб, азон паллада Оқболани олиб қочиб кетибди. Бой мирзанинг сурбетлиги балиқчиларнинг газабларини қайнатиб юборганди. Ёлғиз Кален индамасди. У Тангрибергеннинг кечалари Оқболанинг ёнига келиб-кейтиб туришини биларди. У Мирзани бир неча кун пойлади. Овулдагиларнинг ҳаммаси уйқуга кетганда, Кален секин-аста юриб чўлга чиқарди-да, ўтнинг устига ётиб, узоқдан Оқболанинг уйини кузатарди. Шу тариқа у бир кун кузатди, икки кун кузатди... Тангриберген келавермади. Орадан бир ҳафта ўтди. Кален миш-мишларнинг ростлигига шубҳалана бошлади. У балиқчиларнинг хотинлари Оқболани ёмон кўришларини биларди. Лекин Тангрибергеннинг келганини ўз кўзи билан кўрмаганидан кейин, бу гаплар бечорага тухмат экан, деган фикрга келди. Неча кунлардан бери кутакута чарчаган ва хотиржам тортган Кален ўтган кеча ётган ерида ухлаб қолибди. Худди шу кеча Тангриберген йигитлари билан келиб, Оқболани олиб қочибди.

Кален Оқболанинг қочишига овулдошларидан кимдир ёрдам берганини тушуниб турарди. Шу важдан у овулдошларининг юзларига диққат билан разм солар, кейин ичида: «Йўқ, бу эмас!»— деб, ундан кўзини олиб, бошқасига тикиларди.

Балиқчилар шовқин-сурон кўтариб шу воқеа юзасидан бир-бирларига гапларини маъқуллашарди. Тўп-

ланганлар орасида Аҳмат эзма ҳам бор эди. Ранги қув ўчган, юраги така-пука кўринарди. Кален секин уни кузата бошлади. Аллаким бутун овулимиз билан бостириб бориб, Оқболани қутқариб келамиз, деб қичқирган эди, Аҳмат эзма бир ирғиб тушди, қизариб-бўзариб, оломоннинг ўртасига кириб олди-да, ёлворди:

— Ҳой Мунке, жигарим, эсинг жойидами? Ҳаммаларинг борганларингдаям Қудаймендега бас кела олармидиларинг? Фалакда ёлғиз худои таоло ҳукмрон бўлса — ер юзидагиларнинг энг қудратлиси ўша Қудайменде бўлади-я! Билдингми, тентак! Қўлларингдан нима ҳам келарди?

— Қоратозингни билмайман, аммо ҳозир сенинг абжағингни чиқармай қўймайман!— деган даҳшатли овоз эшитилди Аҳмат эзманинг қулоғи тагида.

Аҳматни чийиллатиб, баҳайбат қўл ёқасидан олди, худди қуённи олган бургутдай ердан даст кўтарди. Аҳмат эзма бирдан паймонаси тўлганини тушунди.

— Майли, менинг номим ёмонга чиқса чиқа қолсин, аммо сен ярамасни денгизга чўктирмай қўймайман!— деди бўғиқ овоз билан Кален ва уни денгиз томон кўтариб кетди.

— Войдод!.. Мени ўлдириб қўяди! Бибижамол, қароғим... қаёқдасан?

Балиқчилар нафасларини ичларига ютиб, жим бўлиб қолишди. Бибижамол болаларини бағрига босиб, юм-юм йиғлай бошлади. Баҳайбат гавдали Кален эса, қадамини катта-катта ташлаб, улардан борган сари узоқлашиб борар, Аҳмат эзма эса унинг қўлида қуёндай типирчиларди. Юраги қинидан чиқаёзган Аҳмат эзма уят иш қилиб қўйди. Аввалига Кален бунини тушунмади. Димоғига шиптир ҳиди урилгандан кейингина унинг нима иш қилиб қўйганини сезиб, тўнғиллади:

— Тфу, сассиқ шақал!— деди у афтини бужмай-тириб ва Аҳмат эзмани ўзидан узоққа улоқтириб юборди. Аҳмат қумга гуп этиб тушди-да, кўзлари олакула бўлиб, ўша заҳоти ҳушидан кетди. Орадан бир муддат вақт ўтгандан кейингина ўзига келди. Ўзига келар-келмас юқорига, устига муздай сув тушаётган томонга қаради. Кўзи Бибижамолга тушди. Бибижамол эрини ҳушига келтириш учун бурнини чимчилаб-чимчилаб, устидан совуқ сув сепиб ўтирарди.

— Ҳа, ярамас хотин! — деди Аҳмат эзма шоша-пиша ва туриб ўтириб олди. — Йўқол кўзимдан, ифлос!

XIV

Бир куни кечга томон Кален Суев чолникига келди. Кален чолнинг уйда йўқлигини биларди. Ҳозир овулларда битта-яримта эркакни учратиш амри маҳол. Улар қозоқлар ҳам ҳарбийга олинадиган бўлганини эшитиб ташвишга тушиб қолишган, энди овулма-овул юриб, миш-миш гапларнинг қанчаллик ҳақ-ноҳақлигини аниқлашга уринишарди.

Кален отини ўтовга боғлай туриб, теварак-атрофига разм солди. Овул денгиз ёқасидаги чивин, пашшалардан холи, ҳавоси тоза, кенг, ям-яшил яйловга жойлашганди. Семиз сигир-бузоқлар подадан қайтыпти. Хотин-ҳалаж, болалар қўй-қўзиларини боғлаш, бўталоқ ва бузоқларини ушлаш билан овора. Ўчоқларга олов ёқилган, улардан чиққан тутун ғира-шира қоронғи туша бошлаган осмонга қараб ўрлайди.

Кален ўтовга кирди. Суев чолнинг кампири якка ўзи ўтирибди. Кален кампир билан саломлашиб, у ёқ-бу ёғига қараб қўйди. Деворнинг ўнг томонидаги ёғоч каравотнинг тепасидаги керагада катта мўйноқ телпак осиглиқ. Кален ўтовнинг у ёқ-бу ёғига аланглаб қўйди-да, ташвишланиб сўради:

— Шеше, бола қани?

— Тирик, бола тирик, чироғим! Ана, бобосининг телпагига солиб осиб қўйибман.

Кален бирдан хотиржам торгандай бўлди.

— Кам келасан биз томонларга, чироғим... Ўтир, меҳмон бўлиб кет.

— Раҳмат. Шошиб турибман. Бир пиёла қимиз берсангиз бас, йўлимдан қолмай.

Кален қовоғини очмай қимизни симирди-да, мўйловини артиб, Оқбола Тангриберген билан қочиб кетганини айтди. Кейин ўрнидан туриб, керагадан телпакни олди. Тер мағиз-мағизига сингис, қотиб кетган телпакнинг ичида чақалоқ қизариб, терлаб ётарди. Каленнинг юраги ачишиб, беихтиёр кўзига ёш келди. «Оҳ бечора палагон-а!» — деб кўнглидан ўтказди у. Каленнинг нафаси қисила бошлади. У ёқасининг тугмасини ечди. Сабри чидамай бир юл-

қиган эди, тугмаси узилиб учиб кетди. Кален яна телпакка қаради, боланинг нафас олишига қулоқ солди, пешанасидан аста ўпиб, телпакни каравотнинг устига қўйди. Кампир билан хайрлашишни ҳам унутиб, йирик-йирик одимлаганча ўтовдан чиқди. Негадир қуруқ кўзларини артиб, отига минди. Кампир уни кузатгани турмади, оёқ-қўли бўшашганча, ўтирган ерида ўтириб қолди.

Кампир уч-тўрт кун ўзини қўлга олди, чолига ҳеч нарса демади. Эломонни сургун қилиб юборишгандан бери чол қизига суяниб қолганди. Қизи Эломоннинг ўчоғини ўчирмай, ўғлини тарбиялаб ўтирганидан хурсанд эди. «Ўғилларим билан мақтанолмайман... Аммо қизим бир бўлакча чиқдида!— деб фахрланиб гапирарди чол қаерга бормасин.

Мағрур, жаҳли тез бу чол бойлар билан сира чиқишолмасди, фурсати келди дегунча, гап билан узиб оларди уларни. Аммо унинг энг ашаддий душмани Қудайменде билан ака-укалари эди. Борди-ю, чол қизининг ана шу ашаддий душманининг укасига тўқол бўлиб тегиб кетганини билиб қолгудек бўлса, нима бўлишини бир яратганнинг ўзи билади, деб ўйларди кампир. Шунинг учун ҳам у тишини тишига қўйиб, чурқ этмасликка ҳаракат қилди.

Кунлардан бир кун ўтовда иккалалари ёлғиз ўтиришганди. Ташқари жазирама иссиқ. Эчки ва қўзилар иссиқдан қочиб, ўзларини сояга уришади, ўтовга суйкалишади. Ўтовнинг ичкарисига гармсел урилиб, кишини лоҳас қилади, керагаларни қисирлатади.

Суев чол ўтовнинг тўрида гердайиб ўтирарди. Оқ бўздан кўйлак-иштон кийган қария озғинлигидан узун кўринарди. У дам-бадам бурнига нос тутиб, ҳидлайди-да, чучкурмоқчи бўлиб ёшланган кўзларини энги билан артиб-артиб қўяди.

Кампир чолни бор гапдан хабардор қилмоқчи бўлиб турди-да, кейин юраги дов бермай, индамай қўя қолди. Зийрак чол буни дарров пайқади. У кампирига бир-икки бор диққат билан қараб қўйди-да, яна энсаси қотиб, тескари қаради. Охири, кампир чидолмади, ичида бир калима келтириб олиб, ич-этини кемириб ётган дардини чолга тўкиб-солди:

— Эшитдингми? Қизинг Тангрибергеннинг хотини устига тегиб кетибди.

Суев чол бу янгиликни эшитиб, ҳатто киприк қоқмади, кампирга қарамади, на ҳайрон бўлди-ю, на қайтариб сўради. Буни кўриб, кампирнинг фиғони фалакка чиқиб кетди.

— Мана, ой қизим, мой қизим, деб юрган қизингнинг аҳволи...— деб тўнғиллади ва чоли нима дейишини кутиб, жим бўлиб қолди.

— Овозингни ўчир! Ўчир овозингни!— шахт билан кампирнинг оғзига урди Суев. — Сенинг қизинг деганинг нимаси? Нима, худодан менга шундай қиз бергин деб тилаб олибманми уни? Худонинг беришида! Ўчир овозингни!

Кампир ташқарига чиқиб, ўтовларининг ёнида сузишаётган қўшнилариининг улоқ ва қўзиларини ҳайдаб, яна ичкари кирди. Чолига секин кўз қирини ташлаб қўйди. Чоли ҳамон таёқдай қотиб ўтирарди. Аммо ҳозир ундан қўрққулик эди: ҳамон ўшандай ўтиргани билан вазоҳатидан ғзаб, нафрат ёғилиб турарди. Ранги қув ўчиб кетганидан мурда тусига кириб қолганди. Кампир мадорсизланиб, ўчоқ ёнидаги пўстакка чўккалади. Суев бирдан хотини томон ўгирилди-да, бир зум тикилиб туриб, тўнғиллади:

— Бу нимаси?— деди зарда билан у. — Бу қанақаси бўлди, а? Бир йилгинаям сабр қилолмаган қизингни нима қилса бўлади, а?

Чолнинг қон қуйилган кўзлари косасидан чиқиб кетаёзди, озгин кекирдагидаги олмаси лиқиллаб, худди нафаси қисилаётган одамдай, ингичка бармоқлари ёқасини пайпасларди.

— Бу қандоқ бўлди, а? Нима деясан ўзи, а? Сигир кўзини сузмаса, буқа ипини узармиди? Нима деясан ўзинг, а? Нима деясан? А? Нима? Энди пайғамбар ёшига етганимда қўлимга калтак олиб, буқаларни қувиб юришим қолувдими, а? Ҳой манжалақи, нега менинг юрагимни тирнайсан, а? Нега тирнайсан?

Суев чол ирғиб ўрнидан турди. Кўзларига қон қуйилган, чўққи соқол, киприклари оппоқ чол қамчинини қўлига олиб, кампирининг сочларини қўлига ўраб олди. Кампир ажабланмади, чолининг қўлидан

чиқиб қутулишга ҳам уринмади, фақат кафтлари билан юзини яширди, холос. Суев ғазабдан ёниб, кампирини савалай кетди.

— Бой, бас қил энди!— деб аста ёлворарди хотини.

Чол илгарилари ҳам хотинини уриб турарди. Аммо бир-икки саваларди-ю, кейин қўйиб юборарди. Бу сафар жуда қизишиб кетди, хотинининг атрофида айланиб, жон-жаҳди билан савалай бошлади. Кампирнинг ҳам жаҳли чиқиб кетди. Қўлидан юлқиниб чиқиб, чолни йиқитди, қамчинини олиб, ташқарига улоқтирди.

— Бас дедим сенга!— деб ўшқирди у чолига. — Жуда кучинг ошиб кетган бўлса, бориб беҳаё қизининг адабини бериб кел!..

Кампир ўзини ҳар қанча эҳтиётламасин, юзидаги қамчининг изи бир зумда қизариб шишди. Кампирнинг юзидаги қамчин изларини кўриб Суев четга қаради. Чурқ этмай нари кетди-да, чакмонига ўраниб деворга ўгирилиб ётди. Қайтиб қимир этмади.

XV

Кален яйловда тўхтамади. Овулларни босиб ўтганида ёлғиз аёллар билан болаларнигина кўрарди, холос. Туржумбой уруғининг барча эркаклари, Биламиқ, Андагул, Бадик уруғининг эркаклари ҳам отга минишганди. Бу томонларнинг барча йигитлари Оқчилада ўжар Усмоннинг овулига тўпланишаётган эди. Улар журъатсизгина бўлса ҳам оқ подшога хизмат қилмаймиз, деб бақириб қўйишарди.

«Тентаклар!— дея алам билан кўнглидан ўтказди Кален.— Раҳнамоликка топишган одамларини қаранглар. Усмон нима қилиб беради уларга. Кейинги пушаймон — ўзинга душман...» Кален Аҳмат эзмининг қирчанғи отини миниб йўлга чиққан эди. Отининг узангисини ҳар қанча узайтирмасин, узун оёқлари бари бир қовушмасди. Бир ёқдан отга қовушолмаганидан, иккинчи ёқдан овуллардаги безовталиқни кўриб, Кален юраги ғаш бўлиб қайтиб келмоқда эди. У тезроқ қоронғи тушмай балиқчилар овулига етиб олай деб, отни устма-уст қамчиларди. Тезлайвериб отини қаро терга ботириб юборди. Бироқ, ҳарчанд

шошилмасин, Беларанга етиб келганида гира-шира қоронғи тушиб қолди. Шунга қарамай, унинг зийрак кўзлари узоқдан денгизни, денгиз ёқасидаги қияликда қатор тизилган ертўлаларни илғади. Аммо негадир овул безовтадек кўринди. Балиқчилар ертўлаларга кириб-чиқиб, бир ерга тўдаланишяпти...

«Овулимизда нима гап? Ё оқпошшонинг буйруғи тўғрисидаги миш-мишлар бу ерга ҳам етиб келганми-кан?— деб ўйлади Кален ва саттар шошилди. Овулнинг исини сезган оти ҳам кучи борича елиб кетди.

Каленни овулдошлари узоқданоқ танишди. Унинг баҳайбат гавдасини кўриши билан Рай унинг истиқболига югурди. Тез югурганидан ҳаллослаб, етиб келиши билан отнинг бўйнига осилиб олди. Оғир-оғир нафас оларкан, кўзлари ёшланди. У Каленга қараб илжайди.

— Эломон оға...

— Эломон?

Рай, гапиришга ҳоли келмай, бош ирғади. Кален юрагига аллақандай илиқ бир туйғу югурганини сездди.

— Нима, Эломондан хабар борми?— деб сўради бўғиқ овоз билан у ва энгашиб Райнинг юзига тикилди.

— Ўзи... ўзи қайтиб келди!

— Қани нари тур-чи! — Кален хурсанд бўлганидан қичқириб юборди-да, отини овулга қараб тезлади. У оломоннинг шундоққина олдига бориб отидан тушди.— Балиқчилар, қутлуғ бўлсин!— деди хириллаб.

— Омин! Қутлуғ, қутлуғ! Уйга кир! Ҳой йигитлар, йўл беринглар!

Ҳудди шу пайт аллақим:

— Олдин суюнчи берсин! — деди.

— Ҳа-ҳа, Кален оға, суюнчи бер! Бўлмаса кўрсатмаймиз.

Каленни одамлар ўраб олишди. Календан қўрқадиган, ундан бир оз тортинадиган одамлар ҳам ҳозир уни туртиб, этаги, енгидан тортқилаб, суюнчи талаб қила бошлашди.

Кален мавсумга номуносиб тарзда иссиқ кийинганди: устида чакмон, оёғида намат этик. Шунинг учун ҳам, бошқалар кўзига яна ҳам баҳайбатроқ

кўинарди. Кален ҳаммадан бир-бир ярим қарич баландлигидан уни тортқилашар, баъзилар эса, елкасига осилишга ҳаракат қилишар, у бўлса теваракатрофига аланглаб, илжаярди.

— Ҳой йигитлар!— деб қичқирди у.— Суюнчисига нима берай? Отим бўлганда — отимни берардим. Қимматбаҳо чопоним бўлганида — ҳозирнинг ўзида ечиб берган бўлардим. Афсуски, ҳеч нарсам йўқ-да.

— Улан айтиб бер!— деб қичқирди йигитлардан бири. Уша заҳоти ҳамма ҳар томондан:

— Улан айтиб бер, Кален оға, ўлан!— деб қичқира бошлади.

Кален қўшиқни севарди, яхши куйларди ҳам. У томоғини қириб, оёқларини керди-да, бўйнини чўзиб, куйлашга ҳозирланди. Ҳамма ўша заҳоти жим бўлиб қолди. Кален кўзларини юмиб, йўғон, қудратли овози билан Сари Бетаковнинг қўшиғини куйлаб юборди:

Ер тепинар, бетоқат тарлон
Ем сўрайди ялаб қўл, қаранг.
Пешонамга битган арғумоқ
Камон тори каби бели кўп таранг.

Кален борган сари овозини барала қўйиб куйлар, ўзи ҳам худди ўша куйлаётган отидай депсиниб, бўйнини чўзиб қўярди. Қўшиқ тинглаб турганларнинг назарларида, чўл нафаси, ўт-ўланлар нафаси келгандай, ана шу чексиз ям-яшил ўтлоқлардан Сари Бетаковнинг ажойиб арғумоғи, сеvimли оти ўйноқлаб келаётгандай бўлди.

Кўпдан бери бу ерда ҳеч ким бундай қўшиқ эшитмаганди. Шунинг учун ҳам қўшиқдан балқиган бу одамларнинг ҳаммалари ўз ўй-хаёлларига ғарқ бўлиб қолишган: биров болалигини эслаган бўлса, бошқа бири чўлни, отини эслаганди.

Рай, қўшиққа маҳлиё бўлиб қолганидан, ҳадеб ёнида турган йигитнинг қўлини қисарди. Унинг кўзлари катта очилган, ялтиллади, худди Кален билан бирга куйлаётгандай, томоғида нимадир лиқиллайди.

Рай Кален қўшиғини тугатгандан кейингина ўзига келди, ёнидаги йигитнинг қўлини қўйиб юбориб, хижолатомиз жилмайди:

— Хўп овози бор-да! Айтишини қара! Агар қиз бўлганимда, Кален оғамга ошиқ бўлиб қолармидим!

Бу орада Кален тўпланганларнинг орасини ёриб, ертўла томон йўл олган эди. Ертўладагилар ҳам тиқ этмай, қулоқларини қўшиққа тутиб ўтиришган эди. Қўшиқ тамом бўлиши билан ҳаммалари эшикка қарашди, Каленнинг киришини кутишди. Кален ертўлага тушиб, кўзи билан Эломонни қидириб топдида, ёнбошлаб ётганларнинг устидан ҳатлаб, ўзини у томон ташлади, ўрнидан туришга ҳам имкон бермай, бағрига босди. Фақат елкалари силкинарди унинг.

— Хурсанд бўлиб кетганини қаранглар,— дейишди қариялар кўзларига қалққан ёшларини артишиб.

Кален Эломон билан кўришиб бўлганидан кейин уни тўрга, Мунке билан ўзининг ўртасига ўтқизди. Зимдан афт-ангорига разм солиб, хафа бўлиб кетди.

Эломоннинг устида дағал тринкадан қўйлак, оёғида бурни ялпоқ қўпол этик. Озиб, ранги анча кетиб қолибди. Кален ўзини аранг қўлга олиб жилмайдиган бўлди.

— Бу ерда баъзи одамлар сени ўлдига чиқара бошлаган эди, хайрият, омон экансан,— деди у қувноқлик билан.— Ишқилиб, нариги дунёдан келаётганинг йўқми?

— Ҳа, турмаям нариги дунёдан қолишмайди,— деди Эломон ҳам истеҳзоли жилмайиб.

— Ҳа, ҳа, мундай ўйлаб қараган кишига, одамнинг жони итнинг жонидан ҳам қаттиқ бўларкан. Одам боласи ҳар қандай шароитга ҳам чидайвераркан.

Чол-кампирлар бир-бирларига қарашиб, маъноли ух тортиб қўйишди.

— Хўш, сенга жавоб бериб юборишдими?— деб сўради Кален.

Эломон мийиғида кулди.

— Қаёқда, қочдим.

— Рости биланми? Ўзим ҳам шундай бўлса керак, деб ўйловдим-а... Қаерда ётган эдинг?

— Чалқардан кейин Жаманқалага ҳайдаб кетишди.

— Жаманқала! Об-бо Эломонжон-эй, ахир бу биз

бўғдой харид қилиб юрадиган шаҳарча-ку!— деди Аҳмат эзма.

Уй аллақачон одамларга тўлиб кетганди. Ҳар сафар бирон одам уриниб-суриниб ичкарига суқилганда, одамларнинг назарида, лиқиллаб турган эшик синиб кетадигандай бўлиб туюларди. Шунинг учун ҳамма, беихтиёр, қулоғини эшикнинг ғирчиллашига тутарди. Ертўланинг ҳавоси бузилиб, оғирлашиб қолган. Балиқчиларнинг тер ва балиқ ҳиди тутиб кетган камзулларининг қўланса иси димоғларни тарс ёрай дейди. Қариялар эшикка тиқилаётганлардан бир неча марта нари туришни илтимос қилишди. Аммо эшик тагида турганлар ташқарига чиқишни хаёлларига ҳам келтиришмасди. Ташқарида турганлар эса, иложи борича, ичкарига кириб олишга ҳаракат қилишарди.

Эломон эшикдагиларнинг биронтасиниям танимасди. У ўтган қишдаги ютда чўлдагиларнинг кўпчилиги сўнгги мол-ҳолларидан ҳам айрилиб қолишганини эшитган эди. Бу эшикка тиқилган, мунгайиб турган чувринди одамлар ўша чўлдан келган янги кишилар эканликларини у қалбан ҳис этди.

Шунда Эломон Рай иккаларини қишда оёқларига кишан уриб, Чалкарга олиб кетишаётганда тунаб ўтишган йўл ёқасидаги хонадонни эслади. Серзарда қора кампир билан қизи кўз олдига келди. Ушанда қиз совуқ демай ташқарига югуриб чиқиб, қўйнига иссиқ кулча солиб юборган эди. Эломон ўша қамоқдан қамоққа кўчиб юрган кезларида ўша кулчани жуда кўп элаган. Ҳозир ҳам ўша воқеани элаганида, худди кулча ҳалигача қўйнида тургандай, кўнгли бирдан илиқ тортиб кетди. «Ҳозир улар қаердайкин-а?— деб кўнглидан ўтказди Эломон.— Ишқилиб, улар қишдан омон чиқишганмикан?»

— Чой! Самовар олиб келишяпти! Йўл беринглар!— деб қичқаришди ташқаридан. Эшикда турганлар нари-бери сурилишиб, йўл беришди. Ичкарида ўтирганларда чойнинг дарагини эшитиб жонланиш пайдо бўлди. Ахир чой бўлмаса, суҳбатдошларнинг гаплари гапларига қовушармиди!

Эломон бирдан хотинини эслади. У шу дақиқагача уни ҳеч кимдан суриштирмади. Ўзлари гап очиб қолишар ё Оқболани ўзи келиб қолар деб ўтирди.

Аммо шу вақтгача Оқболадан дарак бўлмади. Балиқчилар ҳам унинг тўғрисида чурқ этиб оғиз очилмади. Шунда Эломон бирон нохуш хабар борлигини тушунди. «Начора,— дея ўзини ўзи тинчитишга ҳаракат қилди у, — ёлғиз қийналиб қолган бўлса, отасиникига кетиб қолгандир-да...» Эломон балиқчиларга зимдан тикилиб-тикилиб, яна ерга қараб оларди. «Йўғ-э, отасиникида бўлса айтишмасмиди. Бир балоси борга ўхшайди!»

Ҳеч кимдан гап тортмайдиган Кален ҳам дўстига нима дейишини билмай, четга қарас, оғир-оғир нафас олиб ўтирарди.

— Хўш, овул яйловларда аҳвол қалай?— деб сўради Календан Мунке, Эломонни зимдан кузатиб ўтирар экан. — Бойларнинг хонадонини ҳисобга олмаганда, тинч хонадонлар жуда кам бўлса керак-а?..

— Тешик ўтовни худонинг ўзи асрайди,— деди хурсанд бўлиб Дўс.— Бизнинг овулимиз, ҳозирча, унақа ваҳима гаплардан холи!

— Э, нима деясан, Дўс! Ҳамма ёқ алғов-далғов бўлса, сенинг тинчлигинг қаёққа борарди! Хурсанд бўлишини қаранг бунинг. Худди қармоқдан қочиб қутулган Салиққа ўхшайди-я...

Дўс гўлабирдан келган, бақувват одам бўлгани билан бир нарсага ақли дарров ета қолмайди. Мунке Кален билан Дўс иккаласи бир-бири билан унча чиқишмасликларини билад. Шунинг учун ҳам ҳозир, у, уруш чиқиб кетишидан қўрқиб, шоша-пиша Эломонга қаради-да, қўрқа-писа гап бошлади:

— Эломон, жигарим! Эломонжон!— деди пиёлага чой қуйиб, унга узатар экан.

Эломон пиёлага қўл чўзганида, қараса, қўли қалтираяпти. «Тушириб юбормай тагин,— дея кўнглидан ўтказди у. — Яхшиси, икки қўллаб ола қолай». Эломон ҳозир Мункедан бирон кўнгилсиз хабар эшитиб қолишдан қўрқарди. У бор кучини йиғиб, ўзини қўлга олди, қаддини ростлади. Негаки, кўпчиликнинг олдида сир бой бериб қўйишдан қўрқарди.

Мункенинг гапини эшитиб, ҳаммалари жим бўлиб қолишди. Ҳозир пашша учса билингудек сукунат чўмган эди ўртага.

— Сени олиб кетишганда,— деб гап бошлади. Мун-

ке,—орқангда уйинг қолган эди. Йигит киши сафардан ҳориб-чарчаб, ўз уйини соғиниб қайтганида... Во дариг...—Мунке беихтиёр чуқур уҳ тортиб, ерга қараб қолди.

Мунке гап бошлаганида Аҳмад эзма аста сирғалиб чиқиб кетмоқчи эди. Аммо одам қалинлигидан чиқиб кетишнинг иложини қилолмади. Индамай ўтираверай деса, сабри чидамади. Питирлаб ўтирганида Мункенинг тутилиб қолганини кўриб, шундан фойдаланиб гапни ўзи илиб кетди:

— Э, Мунке! Мунча гапни чўзмасанг!— деди даров энсаси қотган киши бўлиб. — Худди биров томонгидан бўғаетгандай намунча гўлдирамасанг! Хотин зотига қирғин кептими. Аёлларнинг молдан, мен сенга айтсам, нима фарқи бор...

Эломон ўтирган ерида бир қўзғалиб қўйди. Аҳмат эзма юраги така-пука бўлиб унга бир қарадида, яна кўзларини четга олди.

— Қадимгилар тўғри айтишади: хотин зоти эркакларнинг энг ашаддий душмани бўлади. Қалай? Эломонжон, қўявер, сенинг Оқболанг ҳам ўшанақалардан биттаси экан! Сени олиб кетишлари ҳамонно...

Кален Аҳмат эзмани еб қўйгудек бўлиб, ўқрайиб ўтирарди. Бироқ қизиғи шу ердаки, у ҳозир, негандир, бор гапни Эломонга Аҳмат эзманинг ўзи гапириб беришини истарди. Аҳмат эзма юраги қалтираб, Каленга қаради. Энди гапиришдан тўхтаётганда, унинг дилидагини тушунгандай бўлди. Жонланиб, яна ҳикоя қилишда давом этди:

— Хуллас, яширган билан иложимиз қанча! Сен кетганингдан кейин Тангриберген ўралашиб қолди бу ёқларга. Қанжиқ ўша билан тил топишиб, қочиб кетибди!

Эломоннинг қўлидаги пиёла қирс этиб синди, оёғига иссиқ чой тўкилди. Аммо у бунини сезмади ҳам.

— Э, Эломон,— Аҳмат эзма Эломоннинг қўлидаги пиёла синиқларига қаради. — Қўйсанг-чи! Мен ўзим сенга хотин топиб бераман. Ўша қанжиғингдан дурустроғини...

— Йўқол кўзимдан!— деди аста ўшқириб Кален. Алам ва номусдан унинг юзи шу дақиқада қоп-

қорайиб кетганди. Аҳмат эзма итоаткорлик билан одамлар орасини ёриб, эшикка қараб юрди. У орқасига қарагани қўрқарди, аммо кетига қарамагани билан юраги орқасига тортиб кетмоқда эди. Каленнинг чўтир башараси шу қадар даҳшатли қиёфага кирган эди.

Худди шу дақиқада, овул итларининг безовта бўлиб ириллашига қарамай, аллаким ертўла олдига от чоптириб келди. Ташқарига эндигина чиққан Аҳмат эзмани босиб олишига оз қолди.

— Ҳой, нима бало, кўзинг кўрми? Нега одамни босасан?— деб чийиллади Аҳмад эзма жон ҳолатда ўзини от туёғи тагидан олиб қочаркан.

— Овулнинг эркаклари қаерда?— деб сўради бўғиқ овоз билан ҳозиргина етиб келган одам, отини аранг тўхтатар экан.

— Нима, сенингча, мен хотин эканманми?

— Балиқчилар қаерда деб сўраяпман?

— Балиқчиларда нима ишинг бор? Ҳаммаси учун мен жавоб бераман!

— Овозингни ўчир, итвачча! Балиқчилар қаерда?

— Ўзинг итваччасан! Сен... Қора соқол, аҳмоқона жилд осган аҳмоқ!..— Аламининг зўридан Аҳмат эзманинг нафаси тикилиб қолди.— Ўзим аламинга чидолмаяпману бу қора соқол бўлса... Войдод! Улдириб қўяди! Ердам беринглар!..

Ичкарида ўтирган эркаклар кўзлари ола-кула бўлиб бир-бирларига қарашди. Қабирга бўлисидаги одамларнинг ҳаммаси қора соқол, теридан бўйнига жилд осган одамни яхши билишарди. Бу одамнинг келиши яхшилиқнинг аломати бўлмасди.

Аҳмат эзманинг дод-войига биринчи бўлиб эшикка яқин ўтирган Рай югуриб чиқди. Аҳмат эзма бошини қўллари билан яшириб, жон-жаҳди билан қичқирганича ерда ётарди. Пишқириб, ўйноқлаб турган от устидаги қора соқолли одам эса қамчинини ўйнатиб, уни саваларди. Рай югуриб бориб қамчинига ёпишди.

— Оқсоқол, бундай қилиш ярамайди!

— Қўлимни қўйиб юсор!

— Урма уни, ўзи нимжонгина одам!

— Нимжонингни кўрсатиб қўяман сенга!

Қора соқол одам Райга тикилиб қолди.

— Исминг Райми сенинг?— деб сўради у йигитдан Аҳмат эзмени ёдидан чиқариб.

— Рай.

Қора соқол мийиғида кулди.

— Билиб қўй, сен оқпошшога хизмат қиладиганлар рўйхатига киргансан. Тушундингми? Қани, тайёргарлигингни кўравер. Сендан бошқа яна олти киши жўнайди.

Ташқарига чиқиб турган балиқчиларнинг ранглари қув ўчиб кетди. Яна қайси олти йигит боради, деб сўрашга биронталари ҳам журъат қилишолмади. Ҳар қайсилари ўз исмларини эшитишдан қўрқашарди.

Бўлиснинг элчиси, ишшайиб туриб, қолган олти кишининг номини айтди. Эсларидан чиқариб қўйишмасин деб, яна икки марта такрорлади. Йўлга отланишга буйруқ бериб, шартта отини бурди-да, келган томонига қараб олиб кетди.

Балиқчилар қовоқлари уйилиб, хабарчини кузатиб қолишди. Ертўлага қайтиб кириб, индамай жой-жойларига ўтиришди.

— Хурсандчилик қилиб ўтирган эдик, ошимизга пашша туширди, ит!— деди Мунке.

— Унда нима гап, бўлис Сориб почаларидан ол деса, олаверади-да...

— Кўрмайсанми, бир зумда ҳамма ёқни алғовдалғов қилиб кетди!

Қариялардан бири эшикнинг тагида ўтирган эди. Бошини чайқаб ўтирди-ўтирди-да, бирдан айтиб-айтиб йиғлай бошлади.

— Болаларим, энди нима бўлади, а?

Кален йиғлаганларни ёқтирмасди. Аммо ҳозир индамай ўтираверди. Чол йиғлаб-йиғлаб, бир оз хумори ёзилгандай бўлди-да, кейин эмаклаб Эломоннинг олдига келди.

— Чирогим! Овулимизда ҳамма ишларга ўзинг бош-қош эдинг... Ўғилларимизни энди...— Чол яна ҳиқиллади,— худди қўй-қўзидай оёқ-қўлларини боғлаб... Энди нима қилдик. Нима қилдик?

Эломон четга қараганча индамай ўтирарди. Чол эса шундоққина биқинининг тагида пиқ-пиқ йиғлар, бошқалар ҳам унинг нима дейишини кутиб, оғзига

маҳтал эди. Аммо уларга Эломон ҳозир нима ҳам дея оларди? То уйига етиб келгунича у узоқ йўл босди, ҳамма ёқда одамларнинг норозилиklarини кўрди. Кўплар оқпошшога хизмат қилишдан бош тортиб, қўлларига қурол олишган. Ҳаммадан ҳам Чалкар, Иргиз, Тўғай қозоқлари жиддий курашга отланишган...

— Уғлим, нега индамайсан? — яна ҳиқиллаб мурожаат қилди чол.

«Маслаҳат солгани топган одамларини қаранг-у!» — алам билан кўнглидан ўтказди Эломон ва хаёлчан кўзларини одамларга югуртирди.

— Нима, менинг ақлим сизларникидан ортиқроқми? Фақат бир нарсани аниқ силаман, подшонинг буйруғи ёлғиз биз қозоқларгагина эмас, барча ғайри миллатларга алоқадор. Бу буйруқдан ҳамма норози...

— Ким ҳам рози бўларди бу буйруғига!

Кален йўталиб, бир оз олдинга сурилди.

— Э, Эломон! — деди у йўғон овози билан. — Биз ҳам қуролланганимизда эди! Йигитларимизни хотин, бола-чақаларидан айирмоқчи бўлганлар билан бошлаб ёқалашардик-да! Ҳеч бўлмаганда шу битта Қудайменде итни бўғизлаб ташлаганимизда ҳам катта иш қилган бўлардик-да.

Балиқчилар орасида жонланиш пайдо бўлди. Улар қуролни қаердан олиш, ҳужумни биринчи қаердан бошлаш тўғрисида гаплаша бошлашди...

— Жим! — қаттиқ жеркиб берди Кален. — Эломон, сен анчадан бери йўқ эдинг. Ҳозир бизда ўзгаришлар катта. Мен овулларни, яйловларни айланиб келдим. Юр, десанг тамом, ҳаммаси кетингдан эргашади.

— Оббо Кален оға-ей! Оббо балиқчи биродарларэй! — деди бошини чайқаб Эломон. — Шундай бўлса бордир, аммо бизлар ҳаммамиз пиёдамик-ку... Пиёдаларнинг қўлларидан нима ҳам келарди?

Бу гапни эшитиб, ўтирганларнинг ҳаммалари жим қолишди. Чиндан ҳам бутун бошли бир овулда, Аҳмат эзманинг қирчанғисини ҳисобга олмаганда, битта ҳам от бўлмасая. Балиқчилар бирпас яна у ёқбу ёқдан гаплашиб ўтирган бўлишди-да, салдан кейин тарқала бошлашди. Ертўлада Эломон билан Кален қолди. Иккаласи ҳам ўз хаёлларига ғарқ эди.

XVI

Овул балиқчилари Райни бир-бир меҳмонга чақиришмоқда эди. Ҳаммалари уни болалигидан яхши билишганидан, айрилиқ уларга оғир туюлмоқда эди. Яқинроқ янгалари, юраклари ачишганидан, кўзларига ёш ҳам олишди. Рай эса нуқул гапни ҳазилга айлантиришга ҳаракат қиларди. «Солдатликка олишса жуда маза бўлар экан-да! Бутун овул атрофингда парвона. Улай агар, худди узатилаётган қизга ўхшайман-а!»

Райни бугун Мунке меҳмонга чақирганди. Мункеникига келиб Ализани кўрди-ю, Райнинг кўнгли бузилиб кетди. Севимлиси Бўбекни эслади. Дўмбирани қўлига олиб, аллақандай куйни чертиб ўтирди. Ализа кириб-чиқиб, уй ишлари билан куйманиб юрибди. Дўмбиранинг пардаларида эса Бўбек севган қўшиқнинг куйи янграй бошлади: «Ў-ў, қароғим-ов, сени эсласам...» Мункенинг ҳам кайфи қочди. Муштини даҳанига тираб, кўзини пирпиратиб ўтираверди. Рай тишларини гириҳ қилиб бурчакка қарар, йиғлаб юбормаслик учун атайлаб ўзини хотиржам кўрса-тишга ҳаракат қиларди.

Овқат олиб киришди. Рай истар-истамас дўмбирани қўйиб, дастурхонга қаради-да, уҳ тортди.

— Эҳ, Мунке оға! Айт-чи, дунёда бахтли одамлар ҳам бормикан ўзи? Бошига ғам-ташвиш тушмаган одамлар ҳам бормикан?

Овқатга ҳеч кимда хоҳиш йўқ эди. Ҳаммалари ўз хаёлларига ғарқ бўлиб қолишди. Бирпас шундай ўтиришгандан кейин Мунке Ализага қараб, овқатни олиб қўявер, деб ишора қилди.

Кален келди. У Райни кўриб хурсанд бўлди.

— Жигарим, кечқурун меникида ҳам бир меҳмон бўл,—деб илтимос қилди.

Кален Райни кеча меҳмонга чақирмоқчи эди, аммо олдига қўядиган нарсанинг иложини тополмади. Хотини бугун ҳам, энди нима қиламиз деб ташвишланаётганида, Кален гапини бўлди:

— Нима ҳам қўярдинг? Тўримга балиқ илинган бўлса — бас, шунинг ўзи ҳам бўлади.

— Денгизга ишониб бўларканми...

— Э, хотин, элбурутдан ёқа йиртиб нима қила-

сан-а! Олдига қўйгудек нарса тополмасам, жилла бўлмаса, Сарининг қўшиқларидан айтиб берарман,— деди у хотинига қувноқлик билан ва денгизга қараб йўл олди. Хотинига ҳеч нарса демаган бўлса ҳам меҳмонининг олдига қўйгулик балиғи бўлишини биларди. Негаки, кеча у тақиқланган ерга тўр қўйган эди.

Кейинги пайтларда балиқчилар тақиқланган ерларга, балиққа бой қамишзор орасига тўр ташлашга қўрқишарди. Кален чидаб юрди-юрди-да, кейин тўнғиллай бошлади:

— Ие, балиқчилар! Денгизни ўша татар қазимаган-ку? Денгиз ҳаммамизгаям бир эмасми... Нега энди Темирке энг балиққа бой жойларни ўзиники қилиб олди? Нима, бизлар эшакмизми? Ҳадеб ёлидан тортқилайверсанг, эшак ҳам ҳанграб беради...

Балиқчилар унинг гапларига бажону дил қулоқ солиб туришарди-да, аммо тақиқланган ерларга тўр қўйгани журъат қилишолмасди. Кален шерикларидан хафа бўлиб, кеча бориб, энг яхши ерга тўр қўйиб келган эди.

Кален қирғоққа борганида кўплаб қора балиқчи қайиқларга кўзи тушди. Балиқчилар кенг сув сатҳининг устида балиқ овлаб юришарди. Қилт этган шамол йўқ. Осмон тиниқ, фируза рангда товланади. Балиқчилар эса ўз қайиқларида дам икки букчайиб, дам қаддиларини ростлаб балиқ овлашади. Бошлари узра балиқдан умидвор оқ чорлоқлар айланиб парвоз қилади.

Кален бир зум завқ билан денгизга, балиқчиларга қараб турди, кейин қайиғини тепиб сувга туширди-да, ўтириб, эшакларини қўлига олди. У энди қамишзор орасига кириб кетаётганида, узоқдан қулогига бировнинг огоҳлантирган овози чалинди:

— Кален! Ана, Иван келяпти!..

Каленнинг қора қайиғи шув этиб қамишзор орасига кириб, кичиккина оролчага тумшуғи билан урилди. Кален эшакларни эҳтиётлаб ётқизиб қўйди-да, сув тагини пайпаслай бошлади. Ниҳоят, қўли тўрга илинди. Арқонни ушлаши билан талайгина балиқ илинганини сизди. Тўр ёқалаб юриб, уни ростлади ва танга балиқ, қора кўз, оқ кўз балиқларни олиб,

қайиғига сола бошлади. Жазирама иссиқ Сошини куйдиради, сув илиқ. Балиқ офтобда йилтираб, бир зум эринчоқлик билан билтанглайди-да, кейин уйқуга кетади. Ишлаб туриб, Кален атрофга зимдан кўз югуртириб қўйди: оқ қайиқдаги Иван шиддат билан унга қараб келмоқда эди. «Аҳмоқ! Бу ерда нима қилади-я!»— дея кўнглидан ўтказди Кален зардаси қайнаб.

Иван қишдаги муваффақиятсизлигидан кейин анчагача йўқ бўлиб кетди. Бир неча ойлар давомида аллақерларда дайдиб юриб, озиб-тўзиб, аламзада Сир кайфиятда қайтиб келди. Темиркега ишга киришга мажбур бўлди. У балиқчиларга кўз-қулоқ бўлиб юради, уларни тутиб, тўрларини олиб қўяди. Қозоқлар билан энди илгаригидай пачакилашиб ўтирмайди, қўпол, дағал муомала қилади, ҳалоллик билан иш кўрмайди. У айниқса, тепаликдаги балиқчиларни ёқтирмасди, тўрларини олиб қўйиб, иккинчи қайтариб бермасди. У кундан-кунга сурбетлашиб, балиқчиларнинг қайиқларига яқин келиб, ичини кўздан кечириб туриш одатини чиқарганди. Агар битта-яримтанинг ови бароридан келаётган бўлса, гарчи тақиқланмаган жойда ов қилаётган бўлса ҳам балиқларини тортиб олиб қўярди.

Мана ҳозир жон-жаҳди билан Каленнинг устига сузиб келмоқда. Енги оқ қайиқ ўткир тумшуғи билан сувни кесиб, икки томонга кўпик тарқатиб, сузиб келди-да, Каленнинг ясси қора қайиғига ёнма-ён келганда тўхтади. Иван эшкагини ташлаб, ирғиб ўршдан турди-ю, йўл-йўлакай Каленнинг тўрига чангал солди.

— Ҳой, жигар... Тегма!— деди Кален босиқлик билан.

Иван қадини ростлаб, Кален ушлаб турган тўрни ўзининг билагига ўрай бошлади. Кейин, кучи борича тўрни ўзига қараб тортиди. Кален қимир этмади, фақат қайиғи чайқалиб, дағал арқон Иваннинг қўлини шилиб юборди. Кален Иваннинг қонталаш бўлиб шилиниб кетган билагига бир бўриқараш қилди-да, истеҳзо билан кулди.

— Тегма дедим-ку, сенга,— деб яна қайтарди.

Иван билагидаги арқонни бўшатиб улоқтирди,

шахт билан энгашиб, қайиқ тубидан қўшотар милтигини чиқарди. Қулоғини босди. Кален юлқиб, қўлидан милтигини олди-да, энгашиб, Иванни камзулидан тутганча ўз қайиғига тортиб олди ва қайиғининг тумшуғи томон кўтариб кетди. Иван аввалига Каленнинг қўлидан қутулмоқчи бўлди. Аммо бунинг иложи йўқлигини тушунгач, қўрқиб, ётиғи билан илтимос қилди:

— Ҳой, ботир, бас энди. Ҳазилингни қўй!

Қайиқ чайқалиб кетди. Кален аввал бир банкани, кейин иккинчисини ҳатлаб ўтди-да, Иванни узоқ ботқоқли оролчага улоқтирди. Кейин унинг қайиғини ўзининг қайиғининг думига боғлай бошлади. Бу ишларнинг ҳаммасини чурқ этмай қилди, ҳаммадан ҳам қўрқинчлиси шу эди. Балиқчилар тўрларини қўйиб, тикилганча туриб қолишди. Кален эшқакларини қўлига олиб, аста-секин сузиб кета бошлади.

Иваннинг юраги чиқиб кетганидан, аввалига қичқиришга ҳам ҳоли келмади. Кичик сассиқ ботқоқ оролчада туриш қийин эди. Иванни борган сари ботқоқ сўриб кетмоқда эди. Аммо у ҳали ҳам ҳаётдан умидини узганича йўқ эди. Теварак-атрофида ботқоқлик худди қозондаги шавладай биқир-биқир қайнайди. Иван кўкраги билан ётиб кўрган эди, сув бир зумда ҳалқумига кўтарилди. Шунда у сийрак қамишга осилиб, овози борича қичқирди:

— Ёрдам бер-ринг-лар!..

Ундан сал нарида балиқ тутаётган бир неча балиқчи тўрларини қўйиб, шоша-пиша у томон сузиб кела бошлашди. Аммо Кален овози борича бўкириб берди:

— Тўхта! Тўхта! Бу тақиқланган жой!

Кален, агар Иванни қутқариб қолишса, бу ерлардан туз-насибаси узилиб, Сибирга сургун бўлиб кетишини биларди. Қиргоққа етгач, қўшотар милтиқни олиб шошганича уйига кетди.

— Узим ҳам билувдим-а, қуруқ келишингни, энди меҳмонни нима қиламиз? — деди Жамол эрининг қуруқ кириб келаётганини кўриб.

— Бўпти! Бўпти! Ҳозир меҳмондорчиликнинг

вақтимас! Югур, Эломон билан Мункени чақириб кел.

— Нима гап, тинчликми?

— Бор, бор, тезроқ чақир!

Жамол бирон кўнгилсиз воқеа юз берганини сезиб, югуриб кетди. Орадан сал вақт ўтар-ўтмас Эломон билан Мунке етиб келишди.

— Тезроқ киринглар!— деди уларни шошириб Кален. — Эломон, яқинроқ ўтир, биродар! Хуллас, аҳвол чатоқ... Энди бўлар иш бўлди.

Кален бўлган воқеани қисқагина ҳикоя қилиб берди.

— Ие, Кален оға, энди нима бўлади?— деди ваҳимага тушиб Мунке.

Эломон Каленнинг обидийдани хушламаслигини биларди. Ҳозир афсусланишнинг фойдаси йўқ. Тезда бирон чора кўриш лозим.

— Бу гаплар бости-бости бўлгунча бирон ерда яширина турсанг бўларди, — деди у.

Қаерга яширинишини ўйлай бошлашди. У ёқ-бу ёқни ўйлаб кўришди. Эломон тез-тез эшикка қараб кўярди.

— Бўпти,— деди у. — Бир-икки кун қамишзорга яширина тур, кейин бир иложини топармиз...

Балиқчилар Иванни ахир қутқариб қолишди. Кален қамишзор орасига яшириниб улгурган ҳам эдики, овулга Иван ўз одамлари билан бостириб келиб қолди. Каленнинг уйига кириб, ҳамма ёқни ағдартўнтар қилиб юборишди. Ҳовлида изғиб, қўшнилариникиниям тит-пит қилишди. Кейин ҳансирашиб бир ерга тўпланишди. Каленнинг хотини наमत устида уларга ўқрайиб қараб ўтирарди.

— Қаерда бўлиши мумкин-а? —эшиттириб фикр юрита бошлади Иван. Кейин Жамолнинг ёнига бориб, тепди.

— Ҳой, эринг қаерда?

— Оёгингни торт, ит! Мен Каленнинг хотиниман, сенинг манжалақинг эмасман!

— Ҳа, тилинг кесилгур! Эринг қаердалигини айтасанми, йўқми?

— Эрим бунақа ишларда мен билан маслаҳатлашмайди.

— Ҳа, ярамас!..

— Галварс!

Иван Жамолнинг сочидан чангаллаб, билагига ўраб олди. Жамол дод солди. Ташқарида шошилинич қадам товушлари эшитилиб, эшик тарақлаб очилди.

— Қўйиб юбор хотинини!

Иван Жамолнинг сочини қўйиб юбормай, ўгирилганида Эломонни кўрди.

— Мен жинойтчини қидириб юрибман, сен ярамас нега аралашасан менинг ишимга?

— Қидирсанг қидиравер, аммо хотини билан болаларига тега кўрма!

— У ярамасни бари бир топаман!

— Кўрамиз...

Иван тўсатдан Жамолни қўйиб юборди-да, Эломонга диққат билан тикилиб деди:

— Сизларда шундай нақл бор... Ўладиган ҳўкиз Солтадан тоймас.

— Хўш?

— Ундан кўра ўзингнинг ташвишингни қил, демоқчиман. Мен сени эсладим. Анча йилга қамалган эдинг. Демак, қочибсан-да?

— Рост айтасан. Аммо шуни билиб қўй, мен шу ерда эканман, овулга тумшугингни суқа кўрма, яхши бўлмайди!

— Қўрқитолмайсан, ҳукуматнинг қўли узун.

— Кўрамиз. Ҳозирча менинг чилвирим узунроқ.

Йўлкада ва ташқарида анчагина балиқчилар тўпланиб қолишганди. Улар қаттиқ-қаттиқ гаплашиб, бир-бирларидан нима гаплигини суриштиришмоқда эди. Иван кетишга отланди. У ташқарига чиқиб, яна ўйлашиб қолди. Бу овулда на от, на арава бор эди. Кален узоққа кетиши мумкин эмас. Иван, ўйлаб туриб, икки одамига овулдан жилмасликни буюрди.

— Кален узоққа кетолмайди. Шу атрофда яшириниб ётган бўлса керак.

— Балки қамшзорда яшириниб ётгандир,— деб тахмин қилди аллаким.

— Ҳа, ана! Яхшилаб кузатинглар. Энг муҳими, уйини сира назардан қочирманглар!— деб тайинлади-да, Иван қолган шериклари билан корхонага қараб кетди.

Уй эгалари ўрин солмоқчи бўлишаётганини кўриб, Эломон индамай ташқарига чиқиб кетди. Ёруғ хонадан чиққанига, ташқарида кўзи аввалига ҳеч нарсани кўрмади. Остонада тўхтаб қолди. Балиқчилар овули уйқуга кетган. Қоп-қоронғи, зимистон кечада битта ҳам чироқ кўзга чалинмасди. Куни билан дим, пастак ертўлада ўтирганидан Эломоннинг аъзойи бадани сирқираб оғрий бошлади.

Ой кўринмайди. Кундузи қаттиқ шамол туриб, булутларни ҳайдаб келди. Ёмғир ёғай-ёғай деб турди-ю, аммо ёғмади. Кечасига бориб шамол тинди. Осмонни қалин булут қоплаганидан битта ҳам юлдуз кўринмасди. Денгизни ҳам кўз илғамайди. Фақат туруш, шўртак уфоридан, денгизнинг қай томондалигини ҳис этиш мумкин эди, холос.

Эломоннинг кўзи Беларанни ҳам илғамади. Бир зум тикилиб тургандан кейингина зулматда мудраб ётган тоғларнинг кўринишини аранг илғагандай бўлди. У бу ерларда узоқ яшаганидан ҳар бутоқ, ҳар тепани беш бармоғидай яхши биларди. Ҳозир ҳам кўзи бирон нарсани аниқ илғамаётган бўлса ҳам, у янқол тасаввур қилмоқда эди.

Ҳу ана, Беларан бир қаноти билан шундоққина денгизга тақалиб турибди. Анави ердан Толдибека сойи илон изи бўлиб кетган. Ундан сал берида Кендирлисой дараси. Эломон Оқбағирни ҳам кўргандай бўлди. Тепалик орқасида бўлса-да, балиқчилар овулини ҳам, бири бирининг пинжига тикилиб, қатор тизилган ертўлаларни ҳам, шарқдан учинчи турган ертўлани ҳам кўзи аниқ илғаётгандай эди...

Эломон бирдан туйнугига қўйнинг қорни тортилган ертўласини эслади. Қишда бўронли кунларда ўша туйнукни қор босиб қолганда, Эломон кўпинча кундузни кечадан ажратолмай қоларди. Аллақачон тонг отган бўлишига қарамай, ертўласи доим зимистон бўларди. Эломон иссиқ кўрпанинг тагидан чиқмай ётаверарди. Уйқуси пишиб, ортиқ ухлолмай ётганидан кейин тонг отганини тушунар, ирғиб ўрнидан туриб, хотинига ҳазил қиларди:

— Буни қара-я, бу шилпиқ кампир бизни яна чалғитибди-ку,— дерди у кулиб туйнукка ишора қилар экан.

Эломон ертўласининг эшигини ҳам ҳазиллашиб «йиғлоқи» деб атарди. Чунки аллақачонлар путурдан кетиб, қийшайиб қолган эшик ҳар гал очилганда шундай ғирчиллар ва лиқиллаб кетардики, ўтаётган одам устига қулаб тушишидан қўрқарди. Хонани иккига бўлиб турган ўчоқ ҳам, йиғлоқи эшик ҳам, шилпиқ дераза ҳам унга жуда-жуда қадрдон эди. Чунки Эломон уларнинг ҳаммасини ўз қўли билан ясаган.

Мана ҳозир ҳам ўша қадрдон ертўласини эслаганида кўзлари ёниб, юраги гуп-гуп уриб кетди. У бехтиёр ўша масъуд кунларини бир-бир хотиридан ўтказа бошлади.

Мана, у уйланиб янги бир оламга қадам қўйди. У тинимсиз жилмаяр, кайфи чоғ. Денгизда, шамолда ишлаш балиқчиларни ҳолдан тойдириб юборарди. Ғира-шира қоронғида ертўлаларига қайтаётганларида улар икки букилиб қолган бўлишарди. Эломон эса тез-тез қувноқлик билан қадам ташлар, елкасидаги балиқ солган қопининг оғирлиги ҳам сезилмасди. Тепаликларга бемалол чиқарди. Ҳар оқшом худди маъшуқасининг ҳузурига ошиқаётган йигитчадек уйига, хотинининг олдига шошиларди.

Эломон уйланиб, ота-бобосининг чироғини ёқиб ўтирганидан, ҳамма қатори ўз оиласи билан тинч яшаётганидан хурсанд эди. У шу қадар турмушидан мамнун эдики, ҳатто хотинининг биронта ҳам камчилигини сезмасди...

«Йўқ, сезардим!»— дея ўша заҳоти ўзи ўзига эътироз билдирди у. Кўп нарсани сезарди-ю, аммо ҳаммасига ўзини айбдор деб ҳисобларди. Энди бу гапларнинг нима фойдаси бор. Бир у эмас, бошқа овулдошлари ҳам сезишарди буни! Бир куни, муз уларни очиқ денгизга суриб кетишидан сал олдинроқ, Дўс уни бир чеккага чақириб, бундай деган эди:

— Менга қара, йигит, албатта бу сенинг ишини ку-я, нима, битта сен хотин билан турасанми? Намунча уни бошингга кўтармасанг. Бунақада бошингга чиқиб олади-ку. Қадимгилар: «Болани бешикдан,

хотинни эшикдан кириши билан тарбияла!» деб бежиз айтишмаган. Шу гап ёдингда бўлсин...

Эломон шундай хаёлларига ғарқ бўлиб кетаверди.

Ўйлагани билан ўйнинг охирига етолмасди. Овул ташқарисида ўт қалин ўсади. Қалин ўтлоқ ерлар шўрхок ерлар билан ҳам алмашилиб туради. Қалин ўсган шувоқ ўт билан қизил қиёқ кеч кузгача ҳам, Қудайменденинг мол-туёққа бой овули яйловдан қайтиб келгунча ҳам яшнаб тураверади.

Эломон тиззага уриб турган қалин ўтлоқдан аранг юриб борарди. У овулдан узоқлашгани сари шудринг қоплаган шувоқ ҳиди димоққа уриларди. У тўхтаб-тўхтаб, шудринг инган шувоқ ҳидига димоғини тутарди. Баъзан эса битта шохини энгашиб синдириб, искаб-искаб қўяди. У ўт-ўланлар ҳиди гуркираб турган бу чўлга негадир биринчи марта кириб қолган одамдек ҳис қилди ўзини. Илгарилар бу чўлни сира кўрмаган, ис-уфорини ҳис қилмаган, қамоқда ётган кезларида тушига ҳам сира кирмагандек эди унинг назарида.

Бир вақт оёғининг тагидан алланима парр этиб учди. Эломоннинг юраги чиқиб кетаёзди. Жилмаганича яна йўлида давом этди. Йигит чоғида кечалари от боққанлари ёдига тушди. Ўшанда у отининг устида пинакка кетиб қолар, оти эса ўт чимдиб, аста-аста юраверарди. Отининг туёғи тагидан қушлар парр этиб учиб кетгудек бўлса, Эломон чўчиб уйғонар, шу билан уйқуси ҳам қочиб кетарди.

Эломон Қудайменденинг йилқиларини етти йил боқди. Бунинг эвазига бойдан нима кўрди? Қудайменде қамчи билан юзига солди... Эй қодир худо, наҳотки унга ҳаётда бирон ёруғ кун насиб қилмаса? Етти йил! Мана энди етти йигитни урушга олиб кетишяпти. Кетаётганлардан сири унинг ёлғизгина жигари бўлади. Йигит бечора болалигидан камбағаллик, азоб-уқубатдан бўлак нарсани билмайди.

Эломон алам билан уҳ тортиб қўйди. Энди нима ни ҳам орзу қиларди? Бойга шу кунлари ҳам кўп бўлиб кўриняпти. Уларни муз суриб кетишидан олдин Эломоннинг ҳеч бўлмаса бошпанаси бор эди. Яна нимаси бор эди? Худо насиб этган севимли хотини бор эди. Ўз ўчоғи бор эди. Ҳар кунни озми-кўпми балиқ тутиб келарди: танга балиқ, зогора балиқ,

баъзан осетр ҳам илиниб қоларди... Фарзанд кўришига яқин қолган эди... Уч киши бўлишарди. Кейин тайинли иши бор эди. Ҳар куни — иссиқда ҳам, қаҳрагон совуқда ҳам. Унинг учун энг муҳими шу иши эди. Мана энди на уйи, на хотини, на иши бор. Сўққабош бўлиб қолган. Қочқин ва дайди бир олам.

Эломон кетига қайтди. Бошини силкитиб, ҳеч нарса тўғрисида ўйламасликка ҳаракат қилди. Кўзини кўтариб, нигоҳини бирон нарсада тўхтатай деса, тева-рак-атрофида сукунат ва зулмат ҳукмрон. Қоп-қоронғи кеча. Кечалари хаёл кишини ҳар ёққа етаклаб кетаверади. Эломон қаттиқ уйқуга кетган овулга аста кирди. Овулга кириши билан четдаги ертўлалардан биридан қулоғига йиғи овози чалинди. «Энди сенинг бечора етимларингни нима қилдим? Сенсиз энди қандай яшаймиз?» Эломон беихтиёр тўхтади, кейин ўзига келиб, шиддат билан юриб кетди. Эрини урушга жўнатаётган аёлнинг йиғисини эшитишга юраги бўлмади.

Эломонга ўринни ташқарига солишган экан, дарров ёта қолди. У ярим кеча бўлиб қолганини, ҳали-замон тонг отишини ўйлаб, кўзини чирт юмди, тезроқ уйқуга кетишга ҳаракат қилди. Аммо, аксига олгандай, уйқуси келмади. Бояги аёлнинг дод-фарёди сира қулоғидан нари кетмасди. Эломон беихтиёр урушга кетаётган энг яқин кишиси учун куйиб-ёниб кўз ёши қиляётган чўлдаги барча овулларни кўз олдига келтирди. Улар нега уруш бўлаётганини ҳам, нега қон тўкиляётганини ҳам, нега рус подшоси урушаётгани, қозоқларнинг бу урушда нега қатнашишлари зарур бўлиб қолганини ҳам тушунишмайди.

Урнига ётаётганида, ётаману бошимни ёстиққа қўйишим билан уйқуга кетаман, деб ўйлаган эди. Аммо дам у ёнига ағдарилди, дам бу ёнига ағдарилди, сира ухлолмади. Охири, ёстиқни қучоқлаб, қорини ерга бериб ётиб кўрди. Худди шу пайт қаттиқ бир нарса ўнг биқинига ботди. Эломон ўша заҳоти унинг нималигини эслади, қўли билан пайпаслаб зиракни ушлаб кўрди...

Эломон қамоқдан қочганидан кейин дайдига айланди. Унда қандайдир ҳайвонларга хос дағаллик пайдо бўлди. У, Ситта-яримтасининг кўзига тушиб қолишдан қўрқиб, қимсасиз жойлардан четлаб юрди. Кийимларининг увадаси чиқиб, ўзи озиб-тўзиб кетди.

Бир куни азон паллада Чалкарга кириб келганида, оқ чорлоқдай қатор тизилган, бир хилдаги сппоқ-оппоқ уйларга кўзи тушди. Эломоннинг бир зумгагина бўлса ҳам шаҳарга кириб ўтгиси келди, негаки, у одамларни соғинган, ортиқ одамларсиз яшай олмаслигини ҳис қилган эди.

Шу пайт Эломон ўз овули, хотин, бола-чақасига етишига отда уч кунлик йўл қолганини эслади. Бирдан унинг вужудини соғинч қамраб олди, тезроқ уйга етиб олгиси келди. Кечаси билан тинимсиз йўл босиб келган бўлса ҳам чарчоқ нималигини унутиб, тўхтамай йўл юришга қарор қилди. Шаҳарни четлаб, кимсасиз кўлни ёқалаб ўтиб кетди. Ёзнинг иссиғида қуриб қоладиган кичкинагина бир ариқнинг кўлга қуйилиш жойига етиб келганида пастроқдан одамларнинг олағовури қулоғига чалинди. Эломон тўхтаб, овоз келган томонга ўғринча кўз ташлади. Сой ёқалаб кетаётган уч кишининг қораси кўринди. Одатига кўра у дарров йўлини ўзгартирди, одамларни четлаб ўтмоқчи бўлди. Аммо одамлар уни пайқаб қолишди.

— Ҳой йўловчи, бу ёққа қара!— деб чақиринди улар Эломонни.

Эломон, аста яқинлашди. Сойга қаради-ю, дарров фаҳмлади: тери, жун йиғадиган чўллик қозоқлар, бозорга кетишяпти. Оғир-оғир қанорлар ортилган узун арава лойга ботиб, қийшайиб қолибди. Татар савдогарлари либосини кийиб олган икки қозоқ ҳадеб бақириб сўкинишарди. Учинчи одам аравакаш эди.

— Ҳа, эшак, кўзингга қараб юрсанг бўлмасмиди,— деб бақириб койишарди уни жун йиғувчилар.

Эломон етиб келганида қарашиб юборишни илтимос қилишди. Эломон индамай, аравага қараб, қандай қилиб лойдан чиқаришни ўйлади. Аммо йиғувчилар буни ёшқача тушунишди.

— Ўзинг ҳам қозоқ экансан-ку, жигар...— деб ўтинишди улар. — Ёрдамлашиб юборсанг, битта қўйнинг пулини берамиз! Кел!

Аравага қўшилган бир жуфт от калтакланавериб, гангиб қолган, дир-дир титрайди. Эломон болалигидан ҳайвонларни яхши кўрарди. Отларнинг аҳволини кўриб, юраги ачишди. Йиғувчилар билан аравакашни бир чеккага итариб, Эломон аравадаги қанорлар-

ни қирғоққа олиб чиқа бошлади. Отлар бўш араваниг бирпасда юқорига тортиб чиқишди. Эломон чурқ этмай, бояги қанорларнинг ҳаммасини яна аравага орди ва арқон билан тортиб боғлади.

— Об-бо азамат-эй! — ҳайратдан оғзи очилиб қолган аравакаш Эломонни мақтади. Йиғувчилар аравакашнинг ўзини койий кетишди.

— Ҳа, ўлимтик! — деб бақириб беришди улар.— Беномус шақал! Шунга ўзингнинг тамизинг етмадими?

— Қани, ҳақини тўланглар!— деди қовоғини уйиб Эломон.

— Кетдик!— йиғувчилар гўё ҳеч гап бўлмагандай Эломонга орқаларини ўгириб, шаҳар томон йўл олишди. Эломон орқаларидан етиб олди-да, йиғувчилардан биттасининг ёқасидан олди.

— Ҳақимни тўла!

Ранги қув ўчи кетган йиғувчи дарҳол ҳақини берди, Эломон уни қўйиб юборди-да, йўл ёқасида ёлғиз ўзи қолди. Араванинг кетидан қараб-қараб қўйиб, пулини ҳисоблади. Бир сидра кийиниб олай деб, у ҳам бозорга қараб йўл олди.

Бозордаги гала-говур, шовқин-сурондан қулоғи қоматга келди. У илгарилар шаҳарга жуда кам тушарди. Расталарни айланиб, нима олишини билмай узоқ юрди. Дўконлардан бирида зиракка кўзи тушиб қолди. Зираклар арзон, тилла суви югуртирилгани эди. Аммо Эломон бунин билмасди. Зиракни кўриши билан хотини ёдига тушди. Оқбола ясан-тусанни яхши кўрарди. Эломон зиракни олиб борса, хотини қанчалар хурсанд бўлиб кетишини кўз олдига келтирди. Заргар эса, Эломоннинг суқланиб тикилиб қолганини кўриб, олдига неча хилини ёзиб ташлади. Ҳали унисини, ҳали бунисини кўз-кўз қилиб, молни мақташга тушди.

— Мана бунинг чиройлилигини қара! Олавер, йигит, қайлигинг хурсанд бўлганидан ўпиб олади сени!

Эломон пулим етмай қолади, деб қўрқди, баҳосини сўрашга эса юраги бетламасди. Заргар эса зиракларини кўз-кўз қилиб, мақташини қўймасди.

Эломон ахир ўша зиракни олди-да, ўша заҳоти шаҳардан чиқиб кетди. Йўл-йўлакай эса ёнидан бир неча марта олиб томоша қилди. Чиройли, ингичка шокилалли бу зиракни таққанда Оқболанинг хурсанд

бўлиб, қандай очилиб кетишини, қучоқлаб бўса олишини кўз олдига келтирди...

Шуларни ўйлаб ётиб, Эломоннинг эски яраси яна янгилангандай бўлди, ёстиғини муштлаб, юз тубан қимирламай ётиб қолди.

Тонг бўзара бошлади. Балиқчилар бирин-сирин ертўлаларидан чиқишди. Энди бари бир ухлолмаслигига кўзи етган Эломон ҳам ўрнидан турди. У ертўлалар ёнидаги жар ёқасига бориб, ёнидан ўша зиракни олди-да, пастга қараб улоқтирди. Денгизга ўгирилиб, жар ёнидан нари кетмоқчи бўлиб турди-да, яна сабри чидамай пастга, зирагини ташлаган ерга қаради. Кўзи дарров зиракка тушди, улар ялтираб, анча жойдан ҳам кўриниб турарди. Эломон жар ёқасидан пастга тушди ва зиракни эринмай товони билан эзгилаб, тупроққа қориб юборди.

XVIII

Кейинги вақтларда Аҳмат эзманинг омади юришмай қолди. Тангриберген ваъда қилган отини бермади. Кейин, бирдан-бир кунига яраб турган соғин туяси заҳарли ўт еб ўлиб қолди. Орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас тўриқ оти ҳам йўқолди. Аҳмат эзма отини қидирмоқчи бўлди, одатига кўра отининг жоловини олиб, энди уни қидирмоқчи бўлиб овулдан чиққан эдики, оёғига тикан кириб кетди-ю, уйига аранг қайтиб келди.

Эридан қўлини ювис, қўлтиғига урган Бибижамол отни қидириб кетди; топиб уйга олиб келди. Аҳмат эзмага қилгани иш қолмади. Уззукун уйда ғимирсилагани-ғимирсилаган: бир киради, бир чиқади, нима билан шуғулланишини билмайди. Ўйлай-ўйлай, ахир иш топди, хурсанд бўлиб отига минди-да: «И-и олло, сафаримни бехатар қил!» — дея ўзини ўзи дуо қилди.

Отига минаётганида Аҳмат эзма бирдан мағрур тортиб кетарди. Овулда ҳеч кимда от йўқ, фақат унда бор. У ғурур билан чит қўйлак ичидан бўйнини ғоз қилиб чўзиб, киёр билан атрофига назар ташлаб қўярди. У отга миниб чиқиб кетаётганини ҳамма кўришини истарди. Аксига олиб, теварак-атрофда ҳеч зор кўринмасди. Буни кўриб, Аҳмад эзманинг жаҳли чи-

қиб кетди. Кайфи бузилиб, йўлга чиқсаммикан ё йўқми, деб иккиланиб қолди. Овулдан сал нари кетаркетмас отини тўхтатди. «Ҳеч нарса ёдимдан чиқмадиммикан?— деб ўйлаб қолди. — Ёпирай, турган гапки, бирон нарса ёдимдан кўтарилган». Аҳмат эзма примчи одам эди. Бирон нарса эсимдан чиқиб қолмаганмикан, деган фикрдан юраги орқасига тортиб кетди. Ўша заҳоти уйга қайтгиси келиб қолди. «Кетимга қайтадиган бўлсам, омадим юришмайди», — деб сийрак соқолини тутамлаб яна бир зум иккиланиб турди-да, кейин ўзича қатъий қарорга келди: «Таваккал, нима бўлса, бўлди!» Аҳмат эзма отининг сағрисига қамчи босди.

Узун тўриқ лўкиллаб елиб кетганида, Аҳмат эзманинг назарида, мияси, жигари чайқалаётгандай, оёқ-қўлининг суяги ҳам лиқиллаётгандай бўлиб туюла бошлади. У отини жиловидан тортиб, секинлатди.

Ёзининг жазирама иссиғи бошидан ўтиб, бир зумда Аҳмат эзмадан қора тер қуйиб кетди. Шундай кеч йўлга чиққани учун Бибижамолу овулдошларини сўка кетди. Нуқул: «Энди омадим юришмайди», — деб ўйлагани ўйлаган эди.

Ниҳоят, у Қудайменденинг қишлоқ жойи ортидаги сап-сарик қумлоққа ҳам етиб келди. Катта қари жийданинг тагига келиб тўхтади. Отидан тушишдан олдин жийдадан тўйиб еб олди. Болалари эсига тушиб, жийдадан териб, рўмолчасига тугди. Кейин, энди нима қилсам экан-а, деб хаёл суриб қолди. Шуғуллангани бирон иш тополмаганидан кейин, уҳ тортиб отидан тушиб, бирпас жийданинг соясига ўтирди. Оллой таолонинг адолатсизлигини ўйлаб, яна бир уҳ тортди-да, кейин хуржундан болтасини олиб, жийдани чопа бошлади.

Аҳмат эзма жийдани уч кун чопди. Тўртинчи кунига аранг қулатди. Жийдани отига соғлаб, овулига судраб кетди. Ўзининг назарида бутун чўлни остинустин қилиб юборгандек эди. Овулига яқинлашиб қолганда овози борича хотинини чақира бошлади:

— Бибижамол! Ҳой, хотин!.. — отига устма-уст қамчи босиб, хотинини чақиршни қўймасди у.

Ўйининг олдида тўрини ямаб ўтирган Мунке Аҳмат эзманинг овозини эшитиб, ўша томонга қулоғини тутди. «Бориб кўрсаммикан, — деб кўнглидан ўт-

казди у.— Бу эзма яна нимани ўйлаб топтийкин-а?»
Мунке, тўрини ямашни тугаллаб, божасиникига қараб ўйл олди.

Аҳмат эзма кўйлагини ечиб, иштонини тиззасигача шимариб, жийдани чопиш билан банд эди.

— Ҳорма...

— Бор бўл!

— Ишга жуда жиддий киришиб кетибсанми...

— Бўлмасам-чи!

— Жийдани нимага чопялсан?

— Ҳаммасига лаънати хотин айбдор. Бир ёпишиб олса бас... сира қўймайди-да... Епирай-ов, Мункежон... пашша бўлиб қулогимнинг тагида гингиллагани гингиллаган. Кейин... иложим қанча? Майли, хотинимнинг айтганини қилсам қила қолай дедим... Мана энди шу жийдадан кели чопяпман.

— Ие, сен ёгоч ишларидан ҳам хабардормисан?

— Ие, хабардор бўлганда қандоқ! Камтарлигимдан индамай юрардим-да... Э-ҳе!

Аҳмат эзма бурнидан оқаётган сувни сидириб ташлаб, яна жийдани чопишга тутинди. У ҳар болта туширганида худди бозордаги қассобга ўхшаб, «Иҳ!» деб қўярди. Мунке Аҳмат эзманинг болтани жон-жаҳди билан уришини томоша қилиб туриб: «Об-бо поввоз-эй! Чиндан ҳам ишга киришиб кетганга ўхшайдими?» — деб кўнглидан ўтказди. Мунке, яна бир зум разм солиб, унинг ишини кузатиб турди-да, жуда чуқур олиб юбораётганини сизди. Аҳмат эзма бўлса, ишга астойдил киришиб кетганидан, қизариб-бўзариб, терлаб-пишиб, болтани олди-кетига қарамай, ҳадеб жийданинг бир томонига уриб ётипти.

— Бу Тангрибергенинг одам эмас экан-ку,— деб, жийдани чопа туриб тўнғиллади у.— Муддаосига эришиши билан тескари қараб кетаверса-я... Ушандан бери... Ҳа, Мункежон, ўзимни қўйгани жой тополмайман!.. Мана, мана бу еримга қара, кўряпсанми?

Аҳмат эзма қорнига ишора қилди.

— Мана бу қорнимни кўрдингми? Ана шу еримда тиканак туриб қолганга ўхшайди!..

Мунке ҳеч нарсага тушунмади.

— Тўхта-тўхта,— деди у болтани қулочкашлаб жийдага уришга ҳозирланаётган Аҳмат эзмага қараб.

— Тўхтамайман! Ие, нега тўхтар эканман?— Аҳ-

мат эзма жийдани баттар зарб билан чопа бошлади, болтаси тагидан ҳар томонга пайраҳалар уча бошладди.— Мен ҳамма нарсага чидашим мумкин. Аммо мен мағрур, эътиборли одамман. Тишимни тишимга қўйсам бўларди-ю, аммо...

— Тўхта деяпман сенга! Жуда чуқур олиб юбординг-ку...

— Нима? Нима деяпсан ўзи, а? Ким уста? Сенми ё менми?— Аҳмат эзма жаҳл билан Мункега ўшқирди. Мунке қўлини силтаб, уйига кетиб қолди. «Вой сендака ёғоч устасидан ўргилдим!» дея қувноқлик билан кўнглидан ўтказди у.

Аҳмат эзма ёлғиз қолганидан кейин ўз ишига разм солиб турди- турди-да, ёғочни расво қилганини тушунди. Тупуриб, ишини шу ерда чала ташлаб, югуриб уйга кирди, аламимдан нимани синдирсам экан-а, деб у ёқдан-бу ёққа изғий бошлади. Худди шу пайт бир кампир келиб қолди. Кампир ўтган йили қишдаги ютда бор мол-жони қирилиб кетган камбағал овулдан эди. Кампирнинг битта-ю битта ўғли қаттиқ бўронда молини қидириб юриб, совуқдан қотиб қолганди. Келини қари қайнанасини ташлаб, ота-онасиникига кетиб қолган. Ушандан бери кампир бу овулга деярли ҳар куни келади ва ночорлигидан ҳасрат қилиб-қилиб, ўтириб кетади. Мана бугун ҳам кела солиб ҳасратини бошлади:

— Эскилар етимнинг кўнгли ярим, деб бекорга айтишмас экан. Келинимнинг ҳар битта гапи юрагимга ханжар бўлиб санчилади-я.

Илгариги вақтлар бўлса Аҳмат эзма у билан бажону дил ўтириб суҳбатлашган бўларди. Аммо ҳозир унинг вақти йўқ эди. У қинғир-қийшиқ қилиб чопиб ташлаган жийдасининг атрофида гир айланиб юрибди.

— Мана, қара, устимдаги кўйлагим ҳам тўқилиб тушай деяпти...

— А!

— Агар ўғилгинам ёнимда бўлганида, келиним ҳам кетиб қолмаган бўларди, мен ҳам шундай сарсон-саргардон юрмаган бўлардим, шундайми?

— Мм-м...

— Қариган чоғимда оч-яланғоч қолиб, хор-зор бўляпман.

— Э-э...

— Чолим тириклигида қандай юрардим! Бошимга беш аршинлик оппоқ рўмолни қубба қилиб қўндириб олиб, оқ туяда гердайиб ўтирганимда ҳеч қанақа аёл олдимга тушолмасди!

— А!

— Ҳа... чолим бу оламдан жуда эрта кўз юмди. Ҳа, яхшига умр йўқ, деб шуни айтишади-да. Шу қисқагина умрида нималарни бошидан кечирмади. Ўлгандан кейин ўзини кўммади, холос.

— Қайт, қайт!— Аҳмат эзма уйдан югуриб чиқиб, Қорахотиннинг бўш челақни тарақлатиб юрган икки улоғини қувлаб кетди. Калтак билан уларни анча нарига қувлаб бориб, ўзи бир ерга яширинди-да, ўша ерда кампир кетгунча пусиб ўтираверди.

Кампирдан ҳам кўра жийдадан кўпроқ жаҳли чиқмоқда эди унинг. Лаънати жийда шундоққина кўзи олдида ўзгарди-қолди. Аксига олиб, хотини ҳам уйда йўқ, энди аламини кимдан олишини билолмай гаранг. Лаънати хотиннинг сира иши битмади-битмади-да! Шундай роҳатижон кунларда хашак ўришнинг нима зарурати бор экан-а... Вой-бай, ахир от қўй-эчкимидики, оч қолса! Туёғи биланоқ қорнини тўйгазади! Ер юткур хотини шуни ҳам билмайдими, а?

Аҳмат эзманинг қунт билан жийда чопаётгани тўғрисидаги миш-миш бир зумда бутун овулга ёйилди. Эртасига балиқчилар бўш вақтларида уникида тўпланишди. Балиқчилар билан бирга Эломон ҳам келган эди.

Аҳмат эзма меҳмонларни бадқовоқлик билан кутиб олди. Жийдасининг атрофида гирдикапалак бўлиб юришини кўришганидан хижолат эди у. Аҳмат эзманинг эсига бирдан кечаги кампир тушди. Шу баҳона бўлди-ю, оғзидан боди кириб, шоди чиқиб уриша кетди.

— Қаёқдан ҳам келиб қолди, лаънати. Супургидай сирғалиб кирса бўладими! Гапини қаранг: «Раҳматли чолим ҳаётлигида беш аршинлик оқ рўмолни бошимга қубба қилиб қўндириб олиб, оқ туяда мағрур ўтирганимда биронта ҳам аёл олдимга тушолмасди», дейди-я! Вой лаънати хотин-эй, вой ер юткур хотин-эй!

— Буни қара-я! Роса кўнгилсиз воқеа бўлибди-ку? Унинг гапларига қулоқ соламан деб чопаётган нарсангни бузиб қўйгандирсан-да?

— Бўлмаса-чи! Албатта янглишасан-да, тепангда бир ярамас лаби лабига тегмай бидирлаб тургандан кейин. Бунинг устига болтам ҳам ўлардек ўткир эканми, тушган ерини икки томонга айириб юборади-я. Чалғиб қолиб, қаттиқ болта уриб юборган эдим, мана энди...

— Нима, энди кели чиқмайдими?

— Ҳм... Йўқ, энди чиқмайди. Майли, энди бошқа бир сафар... Бибижамолимга албатта кели ясаб берман.

— Энди бу жийдани нима қиласан?

— Ҳм... Нима қиласан дейсанми? Ҳм... нима, отимга эгар қилиб қўя қоламан! Бу эски эгарим бир кун эмас, бир кун отим бечоранинг белини майиб қилади...

Балиқчилар кула-кула кўчага чиқишди. Эломон ҳам бирга чиқди. Эломон кечадан бери Каленни ўйлайди, ичига чироқ ёқса ёримайди. У Аҳмат эзманикига келганига ҳам ачина бошлади. Унинг уйга ҳам боргиси йўқ эди, денгиз ёқалаб айланмоқчи бўлди. Жар ёқалаб денгиз бўйига тушаётганида Мункега дуч келиб қолди.

— Эломон, жигарим,— деди шоша-пиша Мунке.— Иш чатоқ. Иван қишда балиғи чириб кетгандагидай, яна жинни бўлиб қолганга ўхшайди. Қирғоқдаги қамишзорга ўт қўяман, деб юрипти...

— Ким айтди?

— Ўзим кўрдим...

— Балки, шунчаки қўрқитмоқчи бўлаётгандир?

Мунке кетига ўгирилиб, ўша томонга ишора қилди.

— Ҳув анави одамларни кўряпсанми? Улар Иваннинг одамлари. Бир бочка қорамой юмалатиб келиб, қамишзорга сепишди. Энди ўт қўйиб юбормоқчи бўлиб туришганда мен бориб қолдим... Иванни зўрга қайтардим. Наҳотки битта одамни деб бутун қамишни ёқиб юборсанг, дедим. Кален қаёққа ғойиб бўларди, топилади, дедим. Ахир бу қамишлар шу атрофдаги овулларнинг молларини тўйдириб келаётган еми-ку, дедим. Қишда моллар шу қамишзорнинг ичида жон сақлайди. Агар қамишни ёқиб юборсанг, қозоқлар сени омон қўймайди, дедим. Итваччани зўрга ушлаб қолибман-а! Лекин бари бир кўнглим тинчимаяпти... Ким билади дейсан, унинг яна қанақа найранг ўйлаб топишини...

Эломон чиндан ҳам аҳвол чатоқлигини тушунди... Агар Каленни тутиб олишса, кечиринмайди. Кален эса бу гаплардан беҳабар, ошна-оғайниларига ишониб, қамишзорда пусиб ётипти. Энди нима қилиш керак? Уни қутқариш учун қандай чора топса бўлади, а?

Мунке ҳам нуқул шуни ўйларди. Шамол борган сари кучайиб, қамишни шитирлагиб қайиряпти. Денгиз ҳам қорайиб, тўлқини кучайиб боряпти. Тушшибос кўрфазининг нариги бетидаги қоялар, худди киши назаридан узоқлашаётгандай, кўкимтир булутлар билан қопланиб бормоқда.

— Каленни қоронғи тушганда нариги қирғоққа ўтказиб юборсак қандай бўларкин-а?— деди тўсатдан Эломон.

— Э, бунинг иложи йўқ. Иван бунинг ҳам олдини олиб қўйган.

— Қандай қилиб?

— Йигитлари қирғоқдаги ҳамма қайиқларнинг таёқ ва эшкакларини йиғиштириб олишган.

— Э! Ташвиш қилмай қўя қол. Ўзимиз иккита эшкак ясаймиз.

— Нимадан? Овулда ёғоч зотининг ўзи йўқ-ку.

— Лангарчўпга лойиқ топилиб қолар.

— Қаердан?

Эломон жилмайди. У Мунке билан хайрлашиб, яна Аҳмат эзманикига қараб йўл олди.

Аҳмат эзма бу орада бош яланғочлаб, ишга киришиб кетганди. Нима бўлгандаям, эгар ясайди! Шу пайт Эломон кириб, уни тирсагидан тутди.

— Оғажон, шошма!

Аҳмат эзма ҳайрон бўлиб, Эломонга бақрайиб қолди.

— Оғажон, жийдангни менга бера қол.

Аҳмат эзма бу жийда унга ҳеч қанақа наф келтирмаслигини аллақачон тушунган эди. Агар Эломон уни шунчаки сўраганида жон-жон деб бериб қўя қолган бўларди. Аммо Эломон шошиб кириб келиб, ҳаяжонланиб туриб сўради. Буни кўриб Аҳмат эзма иккиланиб қолди. «Шошма, шошма! Балки мен бу жийданинг қадрига етмаётган бўлмай тагин?»

Аҳмат эзма нокаслик билан жийдани ўзига тортди. Кейин, худди отга мингандай, устига миниб олди.

— Сен нима қиласан буни?— деб сўради у.

— Керак эди-да.

— Нима, менга керак эмас деб ўйлайсанми?

— Эй худойим-эй!— гапга Бибижамол аралашди.— Биров сўрагандан кейин бериб қўя қолмайсанми. Гапни чўзиб нима қиласан-а?

— Ҳой хотин! Овозингни ўчир! Сендан биров гап сўраётгани йўқ. Тўғриси айтиб қўя қол... Бу жийдадан нима қилмоқчисан?

— Эшкак қилмоқчиман...

— Сен балиқчилик қилмайсан-ку, эшкак сенга нега керак бўлиб қолди?

— Эртага денгизга чиқмоқчийдим.

— Ҳа! Бундан чиқди, ахир балиқчилик қилмоқчи экансан-да? Бу ишинг дуруст. Ҳм... Аммо жийда ўзимга ҳам керак эди-да.

— Мен текинга сўраётганим йўқ, ҳақини бераман...

Аҳмат эзма ирғиб ўрнидан турди. Кучаниб жийдани кўтармоқчи бўлди, кейин ўз қилмишидан ўзи ҳайрон бўлиб, жийдани ерга қўйди. Жийда атрофида гирдикапалак бўлиб, шошиб қолди.

— Уй-бай, нега дарров айта қолмадинг? Нима, мен сендан шу битта жийдани аярмидим? Агар шу жийдани сендан аяйдиган бўлсам, ҳузурини итлар кўра қолсин...

Эломон бирдан енгил тортди, энди жийдани кўтармоқчи бўлиб қўлини узатган эдики, Аҳмат эзма сонига тап этиб уриб, яна сайраб кетди.

— Йўқ, йўқ, сенга эшкакни ўзим ясаб бераман.

Эломон алаמידан инграб юборди. У Аҳмат эзманинг ёғочни бузиб қўйишини биларди, шунинг учун ҳам ўзим ясаб оламан, деб роса ялинди. Аммо Аҳмат эзма айтганида туриб олди.

— Йўқ-йўқ! Ким уста, сенми ё менми? Мана кўрасан, ўзим бир чиройли қилиб ясаб берай...

Аҳмат эзма болтани қўлига олиб, ходани шахт билан иккига ёрди. Хода жуда текис ёрилган, энди ундан эшкак яшаш жуда осон эди. Эломон бир оз хотиржам тортгандек бўлди.

— Аҳа, мен бир оздан кейин кирарман, майлими?

— Боравер, боравер, бир айланиб келарсан. Сен айланиб келгунигча эшкак ҳам тайёр бўлади!

Эломон Мункени қидириб топди-да, эшкак тайёр бўлаётганини айтиб, Каленни излаб топишни тайинла-

ди унга. «Қоронғи тушганда, сени нариги қирғоққа ўтказиб юборамиз, деган». Мункега шу гапларни тайинлагандан кейин Эломон яна Аҳмат эзманикига кирди. Не кўз билан кўрсинки, бояғи теп-текис ёрилган жийда энди таниб бўлмас аҳволга тушиб қолганди.

— Жийдага нима бўлди?— деб сўради Эломон.

Аҳмат эзма жийдани тегиб юборди.

— Мен бу лаънатини Қудайменденинг овули қишлайдиган жойдан чопиб олиб келувдим. Ўзи бағритош ит бўлганидан кейин, жийдасидан бировга наф тегармиди?..

Эломоннинг тарвузи қўлтигидан тушиб кетди. Аҳмат эзма эса нимадандир хурсанд эди.

— Энди бундан эшкак ясаб бўлмайди! Кел, қўй, бўлмаса бўлмас. Ҳей Эломонжон, хафа бўлма, мен касибликка ҳам устаман. Яхшиси, энди шу жийдадан қолип ясаб оламан. Ёз давомида ўзимга шундай этик тикиб олайки...

— Ношуд!— деди Эломон жеркиб ва жаҳл билан чиқиб кетди.

«Шу лўттибозга ишониб ўтирибман-а,— дея ўзини койирди Эломон йўл-йўлакай.— Шунга ишониб ўтирибман-а... Ие, анави ким бўлди?» Сал нарида Кален шу томонга қараб келарди. Қўлида милтиқ, барра телпаги қўлида — иссиқ.

Кален қамишзорнинг этагида ўзини пойлаб турган йигитларни кўрган бўлса ҳам, куппа-кундузи қамишзордан чиқиб, тўғри овулига қараб келмоқда эди. Эломон қадамини тезлатди. Аммо Мунке ундан олдинроқ Каленнинг йўлини кесиб чиқди.

— Мен сени қидириб кетаётган эдим,— деди Мунке шоша-пиша.— Нега қамишзордан чиқдинг?

— Ахир қанча ётиш мумкин у ерда?— деб тўнғиллади Кален.— Кейин, чивинлар ҳам сира тинчлик бермай қўйди...

— Нима деяпсан? Ақлинг жойидами ўзи?

— Қўрқма, оқсоқол. Ажалим етган бўлса, бари бир ундан қочиб қутулиб бўлмайди. Ўринда ётган бўлсам ҳам топади.

Эломон билан Мунке кўз уриштириб олишди.

— Ҳой, хотин!— деб қичқирди чўтир уйи томонга қараб.— Чой қўйиб юбор! Азроил етиб келгунича бир мириқиб чой ичиб олай, кейин бир гап бўлар...

Бир зумда балиқчилар тўпланишди. Еш йигитлар билан бирга Рай ҳам югуриб келди.

— Кален оға, биз сизни ҳимоя қиламиз!

— Зинҳор аралаша кўрманглар. Узим пиширган ошни энди ўзим ейман.

— Бир ўзингнинг қўлингдан нима келарди? Иста-санг-истамасанг йигитларни тўплашга тўғри келади,— деган қарорга келди Эломон.

— Аралашманглар дедим-ку!— деб тўнғиллади Кален.— Мана бу ерда ўнта ўқим бор. То қўлларига туш-гунимча ўнтасини ер тишлатаман!

Иваннинг йигитлари негадир овулга киргани журъ-ат қилолмай туришарди. Узоқ-узоқда айланишиб, Календан кўз-қулоқ бўлиб туришди, афтидан, Каленнинг қўлидаги қуролидан ҳайиқишаётган бўлса керак. Кален балиқчилар билан бирга ертўласига кириб кетганидан кейин, улар бир ерга тўпланишиб, маслаҳатла-шиб олишди. Йигитлардан биттаси корхона томонга югуриб кетди.

Худди шу пайт овулдан Қудайменденинг қора соқол элчиси отида елиб ўтди. Элчи отини шундоққи-на Каленнинг ертўласи олдида тўхтатди. Қудайменде кейинги кунларда қаттиқ ташвишга тушиб қолганди. У фронтга жўнатиш учун Қабирға уругидан етарли йигитларни тўплаёлмай юрган эди. Сўнги кунларда элчиси овулма-овул юриб, фронтга жўнаши лозим бўлган йигитларнинг қўшимча рўйхатларини маълум қилиб, тезроқ сафарга отланишларини тайинлаб юр-ганди. Қудайменде ўйлаб-ўйлаб, Каленнинг ёшини беш ёшга камайтирди-да, уни ҳам ўша рўйхатга қў-шиб қўйди.

Кален элчининг хабарини бурчакка қараганча ито-аткорлик билан эшитди.

— Тезроқ отланавер!— деб гапига яқун ясади элчи.

Кален кулиб юборди.

— Мен тайёрман!— деди ва ирғиб ўрнидан туриб, ташқарига қараб йўл олди. Элчининг отини қозикдан ечиб миниб олди.

— Ҳой, йигит! Ҳазиллашма! Отдан туш!— деб қичқирди кетидан югуриб чиққан чопар.

Кален отга қамчи босди деб турди-да, кейин тўхтаб, чопарга мурожаат қилди:

— Бўлисга мендан салом айт!— деб қичқирди у.— Унга бориб айт: Кален ҳалоллик билан меҳнат қилолмас экан, де. Ким билади, пешанамга шундай ёзилган бўлса керак. Отни эса бутунлай унутсин. Ўғирланган от ўғрининг кунига ярайди!..

Кален отига қамчи босиб, Беларан томонга чоптириб кетди.

XIX

Сўнгги фарзандининг вафотидан кейин Мункенинг хонадонини хурсандчилик тарк этди. Тили узиб олинган қўнғироққа ўхшаш бўм-бўш ертўлада яна эр-хотин шўппайиб ёлғиз қолишди. Мунке-ку, денгизга кетиб овунарни-ю, аммо Ализага қийин бўлди. У куни билан тиззасини қучоқлаганча оғир ўй-хаёлларининг асираси бўлиб ўтиргани ўтирган.

Ализа кейинги вақтларда индамас бўлиб қолган, Мункега қайрилиб ҳам қарамайди. Уззукун алланималарни ўйлагани ўйлаган. Кунлардан бир кун кечки овқатдан кейин у Мункега бундай деди:

— Менга қара, Мунке! Сен билан шунча йил яшадим, худога шукур, фарзанд ҳам кўрдим... На қилайки, болаларимни худо кўп кўрди... Агар ўшалар тирик бўлганда мен ҳам ўн фарзанднинг онаси бўлардим! Яна қандай фарзандлар эди-я!..— Ализа, томоғига аччиқ алланима тиқилиб, бир нафас гапиролмай қолди. Кейин нафасини ростлаб, яна гапида давом этди:— Бир вақтлар сенга янга бўла туриб турмушга чиққан эдим. Яна ўша янғалигимда қоламан. Сени ўзим уйлантириб қўяман.

Мункенинг эси тескари бўлиб кетди. Ҳайрат тўла кўзлари билан хотинига тикилди.

— Нималар деб валдираяпсан?

— Қўй, жигарим, мен билан гап талашма. Энди бу уйда ҳеч ким мен билан тортишолмайди! Мен шундай қарорга келдимми, тамом. Анави Қорахотин ўлардек ярамас, эзма бўлса ҳам анча қадрдон қўшни бўлиб қолган. Ҳамма нарсамиз ўртада, идиш-товоқларимизгача... Қизи Болқумис ўз кўзим олдида ўсиб катта бўлди. Мен сени шу қизга уйлантириб қўяман. Унга она, сенга янга бўламан. Умримнинг сўнгги нафасигача иккала-

гизни ҳам ардоқлайман, болаларингизни боқаман. Менга бундан ортиқ қувонч қолмади...

Эрига итоаткор илгариги Ализа қаёққа ғойиб бўлди. Энди у бирданига қаттиқ қўл она, бир сўзли уй бекасига айланганди. Мунке оғзи очилганча, хотинига анграйиб қолди. Хотинимни қачон, қандай қилиб қўлдан бой бериб қўйдим-а, деб ўйларди ичида у. Мунке тушундики, Ализани бу ниятдан қайтариб бўлмайди. У, ҳозир юртнинг бошига шундай шўр ишлар тушиб турганда, уйланиш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас, деб ҳарчанд ўкинига солишга ҳаракат қилмасин, Ализа қулоқ солмади. Орадан сал фурсат ўтар-ўтмас ўз айтганини қилди. Мункени Қорахотиннинг қизига уйлантириб қўйди. Шу-шу иккала уй битта хонадонга айланди-қолди. Дўс билан Мунке яна ҳам иноқлашиб кетишди. Биргалашиб балиқ тутадиган бўлишди. Қорахотин куёвидан жуда хурсанд эди. Гирдикапалак бўлиб Мункенинг уйидан чиқмайди. Қизига уй тутишни, эрга сипориш қилиш, меҳмон кутишни ўргатади. Қизи йиғлашни, у насиҳат қилишини қўймасди.

— Вой тентаг-эй, вой жинни қиз-эй! Менга қара, сени уй-жойлик қилиб қўйганимдан қандай хурсандлигимни биласанми ўзи? Эркак киши олтмиш ёшида ҳам ёш бўлади! Мана кўрасан, Мунке ҳали яна қанча хотинни қаритади...

— Қўйсанг-чи! Одамлардан уяламан, ахир...

— Нима деяпсан, жинни? Уяламан эмиш! Нима, бошингга оқ рўмол ўраб, хотин бўлсанг уят бўлар эканми? Қари қиз бўлиб, отангнинг уйида ўтираверсанг яхши бўлармиди? Бу гапингни қўй! Уйимиздан кетганинг билан шундоққина қанотимнинг тагидасан. Мен тирик эканман, сени ҳеч кимга хафа қилдириб қўймайман. Бахтлисан, қизим. Ёнингда онанг ҳамиша ҳозир. Ализа бўлса сенга ҳеч қачон ёмонликни раво кўрмайди.

Аммо бу хонадондаги осойишталик узоққа чўзилмади. Ализа Оқкампирини жуда яхши кўрар, ҳурмат қиларди. Мана энди у кампир билан қуда ҳам бўлиб қолди. Мунке дурустроқ осетр ушлаб келса, Ализа Оқкампирини дарров овқатга таклиф қилади. Оқкампир ҳам жон-жон деб чиқади-ю, Болқумиснинг жаҳли чиқса, тагин Ализани хафа қилиб қўймасин деб, ин-

дамай ўтиради. Қорахотин кириб-чиқиб, аламига чидамаганидан идиш-товоқларни тарақлатишга тушади.

— Бу ачиган кампирлар яна бир-бирлари билан топишиб олишибди-да,— деб тўнғилларди кейин қизига.— Нимани гаплашишар экан-а, улар. Менинг ғийбатимни қилишса керак-да. Сен бу Ализадан эҳтиёт бўл, ҳали сенга кўп ҳунар кўрсатади. Сен унинг чўли биёбон хонадони яшнаб кетсин деган ҳаракатдасан, у бўлса бошқа нарсанинг илинжида. Мана, кўрасан, бу ачиган кампир эртага туғиб берсанг, болангни ўзига олиб қўяди. Кейин ўз фарзандинг ўзингга ёт бўлиб ўсади. Бера кўрма болангни, бу хонадонда инон-ихтиёр сенинг қўлингга бўлиши керак!

Болқумис жуда тез ўзгарди. Бунинг ажабланадиган ери йўқ. У онасига тортган эди. Унинг бойўғлиникига ўхшаш яп-япалоқ юзи баджаҳл тортиб, ҳамма нарсадан доим норози бўлиб юрадиган бўлиб қолди. Ализа унинг бу юришига эътибор бермай, уй ишлари билан куйма-ниб юраверди. Мунке ҳайрон бўлиб индамай ўтирар, кейин жаҳл билан ямаб ўтирган тўрини бир чеккага улоқтириб, уйдан чиқиб кетарди. У кайфи бузилиб овулни айланаркан, Болқумис худди онасига тортибди, энди уйимда ҳеч қачон тинчлик бўлмаса керак, деб ўйларди афсусланиб...

Мунке билан Дўснинг тўрлари путурдан кетди. Эски тўрни ямашга бир ой овора бўлишди. Тоши билан пўкагини тўғрилашга ҳам бир неча кунлари кетди. Мана энди бугун пешиндан кейин денгизга йўл олишди. Иккалалари ҳам яланг оёқ, тикан, чағир тошларни босиб юриб ўрганиб қолишган. Шошмасдан суҳбатлашиб кетишяпти.

— Дарёда тўлқин турганга ўхшайдими...— деди Мунке ҳафсаласи пир бўлиб.— Вишиллаб тўлқинланишини қара, савилнинг.

— Ҳа... Агар тўлқин турган бўлса, унда бугун ишимиз юришмайди.

— Тўлқин турди дегунча балиқлар ҳам ғойиб бўлади-қолади. Балиқ ҳам осойишталикни яхши кўради.

— Рост айтасан.

— Кейин довул турса, тўримизни ҳам йиртиб кетади. Сув ўтларини олиб келиб уради.

Денгизнинг шундоққина ёқасида қиёқ ғовлаб ўсган. Қиёқ орасидан оппоқ қайиқ кўзга чалинади. Қа-

йиқнинг тумшугига битта қарға қўнибди. Шамол қарғанинг патларини тўзғитади. У эса нимадандир норози бўлиб қағиллайди. Мунке кулиб юборди.

— Ҳўй-бай, анави қора иблиснинг чакаги очилиб кетганини қара!

Балиқчилар яқинлашгани сари қарға ёнламасига ўқрайиб қарар, аммо учиб кетишни истамасди. Жуда яқин бориб қолишгандан кейингина қарға норози бўлиб парр этиб учди-да, сал нарироққа бориб қўнди. Мунке билан Дўс қайиқнинг олдига бориб тўхташди. Денгиз тўлқинланиб, ҳайқириб, қирғоққа тўш урарди.

Мунке денгизга қараб турди-да, қовоғини уйди.

— Бўрон бўлади... Сувнинг тўлқинланишини кўр-япсанми?

— Ҳа! Бугун балиқ тутиш амри маҳол. Юр, қўлтиққа бориб, хашак ўрамиз.

— Бўпти! Сен Қандиўзекка қуйилиш ердаги қуврайни ўр, мен денгиз ёқасидаги қиёқни ўраман.

— У ёқни Аҳмат эзма ўрмоқчи эди. Кеча икки кафтига туфлаб, ҳозирлик кўраётган эди.

— Э-э, қўйсанг-чи уни! Ҳали ҳеч нарса қилганича йўқ. У ер-бу ердан бир чимдим-бир чимдимдан ўриб, қайта ҳамма ёқни пайҳон қилиб ташлапти.

— Айб ўзингда!— жаҳли чиқиб тўнғиллади Дўс. Баъзан унинг шунақа зиқналиги тутиб қоларди...— Уни ўримга шерик қилишнинг ҳожати йўқ эди...

Мунке ўроққа кетди. Уйга яқинлашганда Болқумиснинг шанғиллаб уришаётганини эшитиб қолди. Идишлар жаранг-журунг қилиб, қозоннинг қопқоғи тарақлаб тушиб кетди. Мунке ичкарига киришга журъат қилолмай, бирпас эшик олдида турди. Ҳаммадан ҳам Ализанинг чурқ этиб овози чиқмаётгани уни ҳайрон қолдирганди. «Ё уйда йўқмикан-а?»— деб кўнглидан ўтказди у. Худди шу пайт Ализа ертўладан чиқди-да, Мункега хўмрайиб, аллақандай қопни кўтариб, ёнидан ўтиб кетди.

— Ализа!— деб аста чақирди Мунке.— Ализа! Унга нима бўлди, а?

— Қўявер... Ҳеч нарса бўлгани йўқ.

Мунке чуқур хўрсиниб қўйди. Унинг Ализага раҳми келди. Ўроқ билан чувагини олди-да, уйга ҳам қирмай, пичан ўримига кетди.

Бу йил балиқ овининг мазаси бўлмади. Шунинг учун ҳам Мунке билан Дўс бой овулга хашак ўриб беришга ёлланишди. Овул хашак ўрими тугаганда ҳар ўроқчига биттадан қўй беришни ваъда қилган. Аҳмат эзма шерик қилинглар, деб ялиниб туриб олди. Мунке Дўснинг жаҳли чиқаётганига қарамай, уни ҳам шерик қилди. Аммо, турган гапки, Аҳмат эзмадан ҳеч қандай наф йўқ. Ҳар гал ўримга тушганда тез-тез ишлай бошлайди-да, бир нафасда чарчаб қолиб, дарров дам олгани ўтиради. Яна устига-устак, бир чеккадан ўрмайди, ўт қалинроқ жойни қидиради. Бирпас ўради, кейин ўрган бир қучоқ ўтини завқланиб томоша қилади, ҳиринглайди-да, Мункенинг ёнига боради.

— Қалай, ўряпсанми? Уравер, ўравер!

— Сен-чи, сен нима қилипсан?

— Белимни ростлаятман, негадир белимга оғриқ кирди.

— Сен нуқул белингни ростлаганинг-ростлаган. Ишни қачон битказасан?

— Қўй бунақа гапларингни! Агар бир ишга киришсам борми, битта қўй ишлаш мен учун ҳеч гап эмас! Аммо ўзимни ўтга-чўғга уриб нима қиламан? Нима, ўша Тангриберген менга думбаси каттароқ қўйини танлаб берармиди? Виламан уни, ваъда қилган отларини ҳам кўрганман!

Мунке меҳнатни яхши кўради. Ишлаганда ҳам астойдил ишлайди. Бугун талайгина ердаги ғумайни ўриб ташлади. Фақат уйга кетиш олдидан бир оз дам олди, кейин Қорахотиннинг эчкисига деб икки боғ қуврай ўрди-да, кун ботганда уйига қайтиб келди. Эртасига денгиз яна бетинч бўлди. Дўс иккаласи яна пичан ўришга мажбур бўлишди. Ўрган қуврайларини очилган ерга қуритгани ёйиб қўйишди. Шу кун Мунке жуда чарчади, оёқларини аранг судраб уйига қайтиб келаётганида олдидан нимадандир хурсанд Аҳмат эзма чиқиб қолди.

— Қуриб кетсин!— деди Аҳмат эзма қувноқлик билан.— Бугун ҳам ишимнинг мазаси бўлмади-ку.

— Кишида хоҳиш бўлмагандан кейин иши унармиди. Сен худди эчкига ўхшайсан. Офтоб йилт этиши билан уйингга, салқинга югурасан.

— Югурмай иложим қанча, уйда шунча болам ёйман, деб оғзини очиб ўтиргандан кейин. Ҳаммаси-

нинг умиди мендан. Рост, биронта балиқ илиниб қолармикан деб, денгизга тўр қўйиб келдим.

— Тўғри, тўғри! Сен тутасан ҳам. Сен қандай уста ўроқчи бўлсанг, ўшандай балиқчисан ҳам...

— Ҳей, Мунке... Мункежон-ов, мендан нима ис-тайсан? Агар сен шундай ақлли экансан, ана, осмонда-ги худога айт... қодир худога айт! Ҳа, айт! Аҳматнинг тўрига балиқ илинсин! Ахир бу қанақа бедодлик? Ни-ма, агар тўримга балиқ илинмаса, ўзим сувга шунғи-шим керакми, а?

— Шўнғишнинг нима кераги бор? Тўрингни ден-гизнинг сал ичкарироғига қўйсанг, балиқнинг ўзи или-наверади.

— Э, балиғнинг ҳам савил қолсин! Нега менга ёпи-шиб олдинг? Мен денгизнинг тагидан балиқ экан-ку, ҳатто...— Аҳмат эзма жаҳл билан ер тепинди. Ўй-бай, мен ўз ризқи рўзимни шу лаънати ердан ололмай-ман-ку. Сен нима деяпсан ўзи? Шу денгиз қаъридан-а... Шу тилсиз ёвдан, одамхўрдан бир нарса ундира олар эканманми? Йўлини аранг топиб сузадиган балиқни деб ўзимни балонинг оғзига урайми, а? Бу қанақаси бўлди, а? Ўй-бай... Ўй-бай!

Аҳмат эзма аламига чидамай, ерга ўтириб олди-да, додлаб бошига муштлай бошлади. Мунке унга қарага-нича, нима қилишини билмай, бақрайиб қолди.

XX

Балиқчиларнинг овули уч кунгача алғов-далғов бўлди. Йигитларни урушга жўнатадиган кун яқинлаш-гани сари хотин, бола-чақаларнинг йиғиси авжига чи-қарди. Овул кундан-кунга нотинчланиб борарди. Пе-шинга яқин Беларан томонда қалин чанг кўтарилди. Балиқчилар ертўлаларидан югуриб чиқа бошлашди.

— Ёпирай, бу қанақа чанг бўлди?

— Ким билади...

— Аскарларга ўхшайдими?

— Жуда шошилишч келаётибди...

— Қудайменде шаҳардан аскар чақиртирган, дейи-шаётувди-я!

— Ҳа, ўшалар бўлса керак!

Овулдагилар ваҳимага тушиб; у ёқдан-бу ёққа югу-риб қолишди. Оналар шовқин-сурон кўтариб, болалари-

ни чақира бошлашди. Қиз-жувонлар ўзларини панага олишди. Аммо балиқчилар қўрқувдан қора терга тушиб кетишган бўлса ҳам ташқарида туриб кутишди. Чанг булути борган сари яқинлашиб келарди... Ана, улар Беларандан ўтиб, чанг-тўзон орасидан отларнинг қораси кўринди. Баҳайбат бир отлиқ овулга елдай учиб кириб, овози борича қичқирди:

— Ҳе-ҳей! Балиқчилар, омонмисиз!

— Ёпирай, ахир бу Кален-ку!

— Ҳа-ҳа, Каленнинг ўзгинаси!

Қариялар бошларини чайқаб, соқолларини силкитиб, кўзларини юмишди.

— Об-бо азамат-эй!

— Уй-бай! Бутун бошли бир уюрни бошлаб келибди-ку!

— Кален бизнинг ғамхўримиз, суянган тоғимиз...

Дўс орқароқда оғзини очганича ҳадиксираб турган эди, Қорахотин излаб топиб:

— Нима бало, турган ерингда тош бўлиб қотиб қолганмисан, а?— дея фигони чиқди. У эрининг биқинига туртди.— Бўла қол тезроқ, йўқса қуруқ қоласан. Тезроқ борсанг-чи!

Дўс қўрқа-писа уюрнинг ёнига борди. Бойнинг мишига мўлжаллаб алоҳида боқаётган отларининг орасига, нима ҳам бўлиб, пак-пакана кул ранг бия тушиб қолган экан. Бўғозми, ишқилиб, қорни катта оёқлари семиз, гўштдор, кенг сағриси ялтиллайди. Дўс уни кўриши билан кўзини узолмай қолди. «Шунақа биттасини қишга сўйиб олинсами, бай-бай, бутун хонадонимиз билан ғарчча мойга ботардик-да!»— деб кўнглидан ўтказди у бияни ҳаяжонланиб томоша қиларкан. Дўс беихтиёр ўша отнинг ёнига аста бора бошлади.

Кален уюрни денгиз бўйига ҳайдаб борди-да, отидан тушиб, жиловни олдига югуриб келган балиқчига тутқазди.

— Йигитлар!— деб қичқирди у.— Бу отлар Қуддаймендега қарашли отлар! Ҳақини тўлаб ўтирмайсизлар! Ҳаммаларинг отлардан битта-биттадан танлаб олинглар!

Дўс кул ранг отдан кўзини узмас, ютиниб, ҳамон ўша отни томоша қилиб турарди. Каленнинг гапини тушунмай қолди-да, қайтариб сўради:

— Нима деяпти? Отларни минишга ҳайдаб келдим, деяптими?

— Ҳа, бўлмаса, сўйиб ейишга, деб ўйловдингми? Юр, тезроқ дуруст-дуруст отлардан танлаб олайлик...

Дўс турган еридан қимирламади. Ёнида яна бир неча киши турарди. Отларнинг яқинига боргани журъат қилишолмасди. Бу орада овулда яна чанг-тўзон кўтарилди. Отлиқ бўлиб олган балиқчилар, отларини етаклаб олиб бориб, ертўлаларининг оғзига боғлашмоқда эди. Эломон ўзига ориқ саман отни танлабди. Бўйнига арқон ташлаб, шу ернинг ўзида тушовлаб қўйди. Унда жонланиш пайдо бўлган. Кўзлари ҳаяжондан ёнади.

— Ҳой йигитлар!— деб қичқирди у.— Илгарилар аламзада бўлсак ҳам пиёда эдик... Мана энди ҳаммамиз отлиқ бўлиб олдик...

— Қуролимиз бўлмагандан кейин отлиқ бўлганимиздан нима фойда?— деб қичқирди унга жавобан алаким қовоғини уйиб.

Эломон Дўсни овозидан таниди. Бир зум саросимага тушиб турди-да, ўзини қўлга олиб, кўзлари чақнаб деди:

— Дўс оға, мана, отлик ҳам бўлдик, энди қурол ҳам топилиб қолар!..

Ҳар томондан эшитилган ҳайқиреқ овозлари унинг гапини бўлди.

— Бўлисни тинчитиш қўлимиздан келади!

— Бошла бизни!

— Бошла!

Эломон Каленнинг ёнига бориб, у билан аста маслаҳатлаша бошлади. Кален бошини ликиллашиб, куракдек кафтини Эломоннинг елкасига қўйди. Кейин, балиқчилар томонга ўгирилди.

— Уй-уйингга тарқалиб, юришга отланинглар!

Дўс қулай фурсатни кутиб туриб, Кален сал бўшагач, орқасидан бориб енгидан тортди. Кален унга қаради.

— Хўш?

— Қудайменде кейин биздан бу отларининг ҳақини сўрамайдими?

Кален гулдураб, хахолаб кулиб юборди.

— Сўрайди, сўрайди! Нариги дунёда сўрайди. Энди бу дунёда сўраши қийин, нима дейсан, Эломон?

— Намунча қўрқмасанг? — истехзо билан деди Эломон. — Уша баттолнинг уюрлари деб ҳар биримиз озмунча қон ва тер тўқдикми? Ҳеч бўлмаса шу сафар қисиб-китоб қилиб олайлик ўша иблис билан!

Дўс хафа бўлиб кетди. Йигитлар отларни бир зумда бўлашиб олишибди. Унга қиши билан бойнинг қўйларини боққанда миниб чиқилган қирчанги от қолибди, холос. Дўс уни тутама деса, тутқич бермайди, орқасини ўгириб, қулоқларини динг қилиб, шатталайди.

Эломон Дўснинг ҳаракатларини кузатиб, илжайиб турганида Мунке келди.

— Илгарилар халқимиз тамоман бошқача эди, — деди Мунке тез-тез гапириб. — Ҳар ким ёлғиз ўзини ўйларди, ўзим бўлсам дерди. Мана энди сен шундай катта ишни ўз гарданингга оляпсан... Кимга ишонапсан... бу ишда?

— Одамларга-да, Мунке оға!

— Биз ким бўлибмизки, бизга суянсанг?

Эломон индамади.

— Ҳай, майли... Агар ҳар томонга тарқаб кетмаса, албатта, катта куч бўлади! Лекин муддаоингни айт, нима қилмоқчисан?

Эломон хаёлга чўмиб, теварак-атрофига назар ташлади. «Нима қилмоқчиман? Энди бу ёғига нима қилмоқчиман?...» — деб такрорлади у ичида. Назарида, шамол кучайяптими? Кечадан бери денгиз томондан шамол кучайди, денгиз ҳам бетинч, қорамтир тусга кирган. Эломон денгизни кўпдан бери кўрмагани учун ҳозир ўша томондан эсаётган кучли шамол ҳам унга хуш ёқмоқда. Хўш, энди нима қилади? Қандай йўл тутади?

Овулнинг орқасидаги катта ялангликда, йигитлар, худди урушдагидек, бир-бирларига сўйил ўқталишиб, ҳарбий машқларни бошлаб юборишди. Улар ҳозир хурсанд. Ҳеч нарсанинг ташвишини қилишмайди. Бундан кейин нима бўлиши ҳеч кимнинг хаёлига келмайди... Ҳаммалари унга ишонаётган бўлишса керак. Аммо унинг ўзи қандай тасодифга умид боғляпти?

Овуллар тўлқинга келган. Шунинг учун ҳам бўлис уездан аскар чақиртирган. Милтиқ ва замбарак билан қуролланган аскарлар Чалкардан йўлга чиққан. Ҳозир яқинлашиб қолган бўлсалар ҳам ажаб эмас. Бўлишга қарши чиқиш — подшога қарши чиқиш демакдир.

Бундан чиқди, у юзга етар-етмас қуролсиз йигитлар билан подшога қарши чиқмоқчи экан-да?

— Сен жим тур, Мунке,— деди аста Эломон.— Ишимизнинг мазаси йўқ...

Эломон яна чуқур хаёлга толди.

— Ким билади, балки муваффақиятсизликка учрашимиз ҳам мумкин. Билиб бўлмайди, Мунке оға! Аммо фалакнинг гардиши билан оёқ-қўлимни яна кишанга солгудек бўлсалар ҳам мана кўрасан... Мен ўзгармайман. Энди мен учун бундан ўзга йўл йўқ!

— Ҳа-ҳа... Энди орқага қайтиб бўлмайди.

— Энди, бошга тушганни кўз кўради! Кечга томон йўлга тушамиз. Яйловдаги барча овулларни оёққа тургазамиз.

— Айтгандай, Эломонжон, сенга бир нарсани айтмоқчи эдим... Йўл-йўлакай Суев чолниқига бир кириб ўтсанг бўлармиди. Уғлингни кўрасан. Чол сени яхши кўради. Интиқ бўлиб кутяпти. Сени деб қизини ҳам оқ қилган, юзи қурсин, дейди.

Эломоннинг юраги лахча чўгдай ёниб кетди. Аммо чидади. Хотини тўғрисида чурқ этмади. Жарлик тагида ҳайқириб, тўлқинланиб ётган денгизга қаради. Кейин нигоҳини овул орқасидаги ялангликка бурди. Хурсандлигидан ақлдан озаёзган йигитлар ҳамон бир-бирларига шиддат билан ҳамла қилиб, сўйилларини ўқталиб машқ қилмоқда эдилар. Эҳ, йигитлар! Милтиқ ва замбаракка қарши сўйил билан курашиб бўлар эканми!..

Эломон билан Мунке, бир-бирларига қарамай, овул томон йўл олдилар. Овулда шовқин-сурон авжига минган. Дўснинг уйи олдида одамлар тўпланиб турибди. Ҳамма бақириб-чақиради, қўлини силтайди. Ҳаммадан ҳам Қорахотиннинг овози қулоқни қоматга келтиради.

— Об-бо лаънати-ей! Бу хотин яна бирон иш қилиб қўйганга ўхшайди!— деди Эломон, беихтиёр одимини тезлаштирар экан.

Маълум бўлишича, Қорахотин семиз саман отга пичоқ уриб юборибди. Саман отнинг эгаси бу вақтда ертўласида хотиржам чой ичиб ўтирган экан. У биянинг ўлим олдидан хириллаб кишнаганини эшитиб қолиб, югуриб ташқарига чиқса, шу воқеанинг шоҳиди бўлибди.

— Нима қилиб қўйдинг, лаънати қорашақшақ?!
Энди мен отсиз қолдим-ку!

— Вой лаънати бойтеват-эй. Қудаймендеда от камми, а? Ҳаммага етади. Нима, энди бутун бошли бир уюрнинг бир бурда гўштини татиб кўрмайманми, а?— деб қўлини пахса қилиб, сўзини бермасди Қорахотин.

Отсиз қолган йигит, бир адабини бериб қўймоқчи бўлиб, Қорахотинни қувлашга тушган эди, Эломонни кўриб, шахтидан қайтди.

— Энди нима қиламан, Элоға?

— Тавба, шунақаям хотин бўладими, а? Майли, хафа бўлма, от топамиз. Гўштни эса, бўлашиб олинглар...

— Нима? Бунинг нимасини бўлашади, а?— деб қичқирди Қорахотин.— Биянинг ўзи ориққина, кичкинагина эди. Битта ўзимгаям етмайди!

XXI

— Қани, Мунке оға, йўлга тушдикми...

— Ой бориб, омон қайтинглар, жигарларим! Оллои таоло сафарларингни бехатар қилсин!

— Омин!— Эломон юзига фотиҳа тортди.

Кийиниб, сафарга отланиб чиққан йигитлар отларга миндилар. Гурзи, сўйилларини эгарларига боғлаб олдилар. Отсиз қолган йигит битта оғайнисининг орқасига мингашиб олди-да, у ҳам ҳамма билан бирга қўзғолончиларнинг катта юришига жўнади.

XXII

Эломон тепалик устида ёлғиз ўтирарди. Уч юзга яқин йигитлари яқингинада шу тепалик тагида ҳордиққа тўхташган. Кеч кириб қолган. Шунинг учун ҳам ҳаммалари гулхан ёқиб, овқат тайёрлашга киришишди. Шох-шаббаларни синдириб, олов ёқишди. Емиш солинган халталарининг оғзини очишди. Эломон йигитларини оралаб юрди-юрди-да, кейин елкасига туя жунидан тўқилган чакмонини ташлаб, тепаликнинг устига чиқиб кетди.

Шафақ сўниб, атрофни зулмат қоплади. Шамол тиниб, осмонга қалин булут чиқди, момақалди роқ бў-

ладиганга ўхшайди. Тун илиқ, дим, чивинлар гингиллайди. Эломон осмондаги булутларга назар ташлади. Аммо у ҳозир ҳамма нарсага бепарқ эди.

Пастдан йигитларнинг гала-говур овози келади. Бир ерда ёшроқ йигитчалар тўпланиб олишиб, ўйинкулги, ҳазил-мутойиба қилишяпти. Бошқа бир тўп йигитлар қўшиқ айтишяпти. Баъзи йигитлар қоронғида шерикларини йўқотиб қўйиб, чақириб-бақириб юришипти. Айниқса биттаси гулханларни айланиб, ҳадеб:

— Эрбўз... Эрбўз! Ҳо Эрбўз? Йигитлар, мабодо Эрбўзни кўрмадингизми? — деб сўрайди.

— Йўқ. Кўзимиз чиқсин кўрган бўлсак.

Ҳаммалари гурра кулиб юборишди. Эломон ҳам ўтирган жойида жилмайиб қўйди. «Эрбўз?.. Қўл остимда шунақа йигит бор эканми? Ё йўлда қўшилганларданми? Бу йигитлар бунча беғам-а?»

Одамлар дайдишдан тўхташди. Ҳамма гулханлар атрофига тўпланди. Гулханлар дам пасайиб, дам кўтарилиб туради: вақт-вақти билан шох-шабба ташланади. Аланга кўтарилганда гулхан атрофида ўтирганларнинг юзлари бирпасгина ёришади. Эломон улардан баъзиларини таниб қолади. Ана, қоп-қора, чўтир Кален даврадагиларга алланималарни ҳикоя қилишяпти, ҳамма кулади, гўё уларни эртага кўнгилсиз воқеалар кутмаётгандек. Ана, уларнинг олдиларига бир отлиқ келиб тўхтади...

Эломон диққат билан кузата бошлади. Сал нарида яна бир гала отлиқлар келаётган экан. Улар ҳам бояги отлиқнинг кетидан келиб тўхташди. Отлиқлар дарров отларидан тушишиб, ҳамма билан аралашиб кетишмади. Отдан тушмай гаплашишяпти. Афтидан, узоқ йўлдан келганга ўхшашади. Гап орасида «Улликўм» деган сўз қулоғига чалинди. «Ҳа! Демак, булар Улликўмдан келишибди, Тлевқобоқ уруғидан экан-да!» — деб кўнглидан ўтказди Эломон ва юришларининг овозаси бир зумда чўлнинг узоқ-узоқларигача етиб борганига ҳайрон қолди.

Исёнчилар учун биринчи кун анча тинч ўтди. Жазо отряди аллақерда, ярим йўлда ушланиб қолганлиги тўғрисидаги хабарни эшитиб, булар ҳам ортиқча шопилмай қўйишди. Бўлисининг овулига етгунча отрядларини яна ҳам мустаҳкамлаб олишга қарор қилишди. Улар атайлаб аста, кўплаб камбағал овуллар ёнидан

ўтиб, шошмай боришмоқда эди. Шу икки куннинг ичида уларга икки юзга яқин отлиқ келиб қўшилди. Эломон Кален билан маслаҳатлашиб, йигитларни юз-юзга бўлди. Ҳар юз йигитга битта-битта тажрибалироқ йигитни бош қилиб қўйди. Аммо қуроллари оз эди. Гурзи, даррадан ташқари, баъзи йигитларда чилвир, найза, ханжар бор эди.

Кеча Эломоннинг олдидан бир кекса темирчи чиқди-да, ўзи ясаган ханжарни қўш қўллаб узатди.

— Нафрат ўти билан ясалган бу ханжар. Қоратознигина эмас, тошни ҳам кесишга қодир!

Шунча кундан бери Эломон ўзини сира ўйламади, аллақандай беқарор бир кайфиятда юрди. Унинг инонихтиёри, истагидан ташқари бу иш ахийри нима билан тугар экан? Асрлардан бери давом этиб келаётган заҳмат, қувғинга дош беролмаган қозоқлар уни қора тортиб келишяпти, ундан ҳимоя излашяпти. Аммо нима ҳам қила оларди? У бир нарсани аниқ идрок этади: шунча исёнчилар бир ерга тўпланибдими, уруш бўлмай илож йўқ. Улар гурзи, сўйил, дарраларини кўтариб, ҳайқирик билан ўлимга қарши борадилар — милтиқ, солдат, замбаракка қарши борадилар. Уруш... Қон!..

Эломоннинг назарида, қоп-қоронғи чўл қонга беланиб ётгандек туюлди... Эломонни совуқ тер босиб, боши айланиб кетди. «Бошимдан офтоб ўтганга ўхшайди!» дея кўнглидан ўтказди у, бошини чангалларкан. Ё тепалик остидаги гулханларга қараб ўтираве-риб, кўзлари қамашиб кетганмикин?

Эломон салдан кейин ўзига келди. Қаддини ростлади. Шу пайт орқасида от пишқиргандай бўлди, қаттиқ-қаттиқ сўзлашиб, қоронғилик қўйнидан бир неча отлиқ чиқиб келди.

— Ҳой, қаёқдан келяпсизлар?— деб овоз берди Эломон.

— Суевнинг овулидан бўламыз.

Эломон ўғлини эслади, сўнгги кунларда уни ўйламай қўйганига ҳайрон қолди.

— Эломоннинг сарбозлари шу ердами?

— Суевнинг овулиданмиз, дедиларингми?

— Ҳа, ўша овулданмиз.

— Суев уйдаими?

— Ҳа, овулда.

- Овул бу ердан узоқми?
- Йўқ, унча узоқмас. Эломоннинг сарбозлари...
- Ҳов ана улар! Тушаверинглар! Жойлашаверинглар...

Отлиқлар пастга тушиб кетишди. Эломон бирпас ўйланиб ўтирди-да, ё бўлис менинг калламни олади, ё мен унинг калласини оламан, деган қарорга келди. Тўқнашув олдида ўғилчасини бир кўргиси, қўлига олиб эркалагиси келди унинг.

Эломон пастга тушиб, Каленни қидириб топти-да, у билан кенгашгач, кечаси икки йигитни ёнига олиб, йўлга тушди.

XXIII

Бўлисдаги жуда кўп овуллар ғалаёнга келди. Чор армиясига хизматга жўнашни ҳеч ким истамасди. Аммо овуллардаги бу норозилик кайфияти қуруқ гапу шовқин-сурондан нарига ўтмасди. Балиқчилар эса ишни бўлисининг бир уюр отини ҳайдаб кетишдан бошлашди. То бойлар уюрнинг кетидан қайириб келадиган одамларини юборишгунча, балиқчилар отряд тузиб, юриш бошлашди. Шунда Тангриберген тушундики, уларнинг энг хавфли душманлари балиқчилар экан.

Саҳрода бир гап жуда тез тарқалади. Эломон исёнчиларга бош бўлиб, йўлга чиқар-чиқмас яйловдаги барча овуллар ҳаракатга келиб қолди. Тангриберген ҳатто ўз овулларига ҳам ишонмай қўйди. Эломон шу ерда пайдо бўлиши билан буларнинг ҳам унинг томонига ўтиб кетмасликларига ким гаров бўла олади? Рус бойига қўл кўтаришга журъат қилган одамга ким ҳам ишонмасди? Яна бунинг устига, Эломон Оқбола учун ҳам қасос олмоқчи бўлса керак.

Тангриберген бўлис билан маслаҳатлашиб, Уллиқумнинг йўлида қолиб кетган аскарлардан хабар олиб келиш учун бир одамни жўнатди. Қачон етиб келишади? Эломоннинг йигитларидан олдинроқ етиб келиша олармикан? Эломон олдинроқ келиб қолмасмикан? Одамларнинг қарашлари бошқачароқ, уларга ишониб бўлмайди. Қўзғолон бутун саҳрони қамраб олиб, Иргиз, Тўрғайгача ёйилиб кетиши мумкин...

Бўлиснинг ҳеч қандай чора кўрмай, индамай ўти-равериши Тангрибергеннинг тоқатини тоқ қила бошлади. Одатда, мирза унинг ишларига аралашмас, бир чеккада мийиғида кулиб тураверарди. Аммо бу сафар қаттиқ таҳликага тушиб қолганидан, ишга ўзи қатъият билан киришиб кетди. Уйқу нималигини унутиб, кечаси-ю кундузи овулма-овул югуриб, бировни ялиниб-ёлвориб, бировни дўқ-пўписа билан бўлса ҳам ўз томонига оғдириб, икки кунда юзга яқин йигит тўплади. Учинчи кун отини оппоқ кўпикка ботириб, бўлис акасининг ҳузурига келди. Ёш мирза шу икки-уч куннинг ичида офтобда қорайиб, озиб-тўзиб, соқол-мўйлови ўсиб, чангга ботиб кетибди. Кўзлари ғазаб билан ёнади.

— Хўш, нима ҳунар кўрсатиб келяпсан?

Тангриберген акаси билан холи гаплашишни истарди. Бўлиснинг буйруғига мунтазир бўлиб, қўл қовуштириб турган бола ҳам ортиқча бўлиб кўринди унга.

— Бор! Отимни суғориб қўй!

Бола итоаткорлик билан хонадан чиқди. Ташқарида қаттиқ шамол турган, иссиқдан лоҳас тортиб ётган овулни остин-устин қилиб, туйнуклар, тирқишлардан чанг-тўзон ура бошлади. Ўтовдан чиқа туриб, бола эшикни каттароқ очиб юборган эди, ўтовнинг ичига чанг-тўзон бўради. Қудайменденинг тиззасида ўтирган қизча чирқиллаб йиғлаб юборди.

— Ҳой, ким бор? Олсаларинг-чи болани!— деб қичқирди Қудайменде.

Оқбола кирди. Ўша заҳоти эрини кўрди, аммо одоб юзасидан чиройли қадди-бастини аста эгиб, бўлисга салом берди-да, қизчанинг олдига борди.

— Ҳа, чироғим? Кўзингга қум кирдимми?

— Кир-ди-и...

— Йиғлама, чироғим, йиғлама, яхши қизлар йиғлашмайди.

Оқбола қизчанинг кўзларини оппоқ рўмолча билан артди-да, бошини силади, кейин, қўлига олиб бағрига босди, яхши гап билан эркалаб, саллона-саллона юриб ўтовдан чиқди. Тангриберген ҳамма нарсани унутиб, кетидан суқланиб қараб қолди. Кейин ҳайрон бўлди. Оқболанинг болалар билан ортиқча иши йўқ эди. Тангриберген шу маҳалгача унинг би-

ронта болани эркалаганини кўрган эмас. Бирдан унинг ўзгариб қолганини сезд. «Ўғлини соғинганга ўхшайди!»— деб кўнглидан ўтказди ўша заҳоти Тангриберген ва ерга қаради.

Қудайменде укасини ер тагидан кузатиб ўтирарди. Ичида: «Об-бо ит-эй, жуда хотинбоз бўлиб кетган-да!»— деб ўйлади-да, бояги саволини такрорлади:

— Хўш, нима ҳунар кўрсатиб келяпсан?

— Эломоннинг ўғли Суев чолникида, а?— деб сўради тўсатдан Тангриберген.

— Ҳа, Суев чолникида. Нима эди?

— Суевнинг овули унинг йўли устида, шундайми?

— Йўли устида, хўш, нима бўпти?

— Сал чеккароқда, шундайми?

— Тўғри, чеккароқда...

— Хўп! Бундан чиқди, бўри қопқонга илинадиган бўпти!

— Бай-бай! Топишмоқларингнинг ҳеч охири борми?

Тангриберген ўрнидан турди.

— Бўлис оға, ҳеч қанақа топишмоқ йўқ. Ҳаммаси ойнадек равшан. Ахир у ўғлини ҳали туғилганидан бери кўрмаган. Ўғлини кўргани Суев чолникига кириб ўтмай иложи йўқ. Биз эса чолнинг овулига олдинроқ одамимизни юбориб қўямиз. Тушундингми? Қарабсанки, Эломон бизнинг қўлимизда!

— Ёпирай? Бу жуда маъқул гап! Кимни юборасан?

Ҳозир Тангриберген кимни юборишини ўйлаётгани йўқ. Эломон чолникига бир ўзи борадими ё одамлари билан борадими, ҳозир шу тўғрида бош қотирмоқда эди. Ўйлаб ўтириб, Эломон қайнатасиникига бутун отряди билан бормаиди, ёлғиз борса керак, деган қарорга келди.

Тангриберген Абейсинни чақиртирди. Ҳозир Абейсиннинг ишлари жуда юришиб кетган. У, бошқалар у ёқда турсин, ҳатто мирзанинг ҳам гапига юрмайдиган, бирон баҳона топиб, топшириғини бажармайдиган бўлиб қолган эди. Тангриберген ҳам унга камданкам мурожаат қилади. Аммо бу ишга Абейсиндан бошқаси тўғри келмайди. Жун, тери харид қилиш баҳонаси билан овулма-овул бемалол юравериши мумкин.

Абейсин мирзанинг таклифига истар-истамас рози бўлди. Абейсиннинг қайниси ҳам урушга чақирилганларнинг рўйхатига тушиб қолган эди.

— Бўпти, мирза, илтимосингни бажараман. Аммо менинг илтимосим ҳам ёдингда бўлсин...

— Майли, ўчириб қўямиз. Шартимиз шу бўлади.

Абейсин яна иккита барзангидай йигитни ёнига олиб отга минди. Чой, қанд, туршак, майиз ортилган кичкина карвон Суев чолнинг овулига қараб йўл олди. Уччалари ҳам қанорлар орасига қурол яширишган.

Абейсин овулга етиб келиши билан одатдаги ишини бошлаб юборди. Тери, жунни чой, қандга алмаштирар экан, кўзини Суев чолнинг ўтовидан узмади. Кечқурун, ҳамма тарқагандан кейин, тўхтаган ўтовига кириб ётди-да, эшикнинг пардасини хиёл кўтариб қўйишни илтимос қилди. Ҳадеб чиқиб хабар олиб келавергандан кўра, чолнинг уйини шу ердан туриб кузатиш осонроқ эди.

Кечаси ҳамма уйқуга кетганда Суев чолнинг ўтови ёнида икки одам отдан тушди. Отларини боғлаб, у ёқ-бу ёққа аланглаб олишди-да, кейин чолнинг ўтовига кириб кетишди. Абейсин дарров йигитларини туртиб уйғотди.

— Секин! Тайёр бўлиб туринглар!..

Йигитлар, қуролларини қўлларига олиб, ирғиб туришди. «Агар қаршилик кўрсатса — отинглар!» Тангрибергеннинг буйруғи шундай бўлган эди.

Салом-алиқдан кейин, Эломон шеригини ташқарига чиқариб юборди. Қоронғида чол-кампир ихраб-сиҳраб ўринларидан туришди. Кейин чироқ ёқилди. Чол Эломонни кўриб, киприклари оппоқ кўзларини пирпиратди.

— Ҳа, келибсан-да, демак?

— Вой худойим-эй! — хитоб қилди кампир. — Ким бу, Эломонми? Вой жигарим-эй!

Кампир йиғлаб-сиҳтаб, бир чеккага унга ўрин сола бошлади. Суев чол яна ярқ этиб куёвига қаради-да, ўша заҳоти кўзини четга олди.

— Соғ-саломатмисан?

— Худога шукур.

Чолнинг пешанаси тиришди.

— Ҳа, эшитдик, эшитдик... Авваллари балиқчи эдинг, тўр тортардинг, энди бутун бошли лашкарни бошлаб келаётган эмишсан. Ҳм... Эшитдик.

— Пичоқ келиб суякка қадалди-да, ота...

— Ҳм... дуруст! Худо ёр бўлсин сизларга!

Эломон олазарак бўлиб, атрофга аланглади. Суев чол индамасди. Кампир чидаб туролмади.

— Ўғилчанг шўрлик... сира касалдан чиқмайди-да.

— Қани ўзи?

— Ана, ерда...

Эломон ирғиб туриб, боласининг тепасига борди.

— Ҳозиргина кўзини юмди, ухлаган бўлса керак,— деди куйиниб кампир.— Уйғотмай қўя қол!

Эломон ўзини қўлга олди. Орқасида чол тикилиб турганини сезиб турарди. Ўғлининг тепасига энгашган эди, қараса, уйғоқ ётибди. Фақат касал енгиб қўйибди, холос. Жажжигина кўкракчаси тез-тез кўтарилиб тушяпти. Кичкинагина оёқчалари силтаниб-силтаниб қўяди. Эломон Оқбола тўғрисидаги гапни эшитганидан бери уни бирон марта ҳам эсламаганди. Боланинг аҳволини кўриб, бирдан ундан нафратланиб кетди. Эломон ўт бўлиб ёнаётган ўғилчасини қўлига олди. Ўғилчаси тим қора кўзчаларини очиб бир қаради-да, яна юмди. Оёқларини йиғиб, гужанак бўлиб олди. Иссиғидан юракчаси дук-дук ураётган, оғзи очилиб қолган бу бола худди ҳали пати ёзилмаган қушчага ўхшарди.

— Тойчоғим...— деди эркалаб Эломон, ўша заҳоти кўзи ёшланиб, бурни ачишди.

Эломон дағал қўлларим ўғлимга ботмаётганмикан деб, бармоқларини ёзиб, уни кафтларида кўтариб турарди. Ўз жигарбандига бирон ёрдам беролмаганидан, унинг дардига даво тополмаганидан, Эломон бирдан ўзини ўзи ёмон кўриб кетди.

Худди шу пайт эшикнинг тагида одамларнинг уймалангани, аллакимнинг чинқиргани эшитилди. Кимдир бировни ургандай бўлди. Эшик очилиб, ўтовга Абейсин йиғитлари билан отилиб кирди. Кампир жон ҳолатда Эломонни туртиб, қўлидан болани олди.

— Қўлини!— деб қичқирди Абейсин.— Қўлини боғланглар!

Абейсин ҳансираб, ўзини Эломоннинг устига ташлади. Йигитлари шоша-пиша Эломоннинг қўлини боғлай бошлашди.

Эломон ўзига келиб, куч билан қўлини арқондан суғурди-да, Абейсиннинг томоғига ёпишди.

— Уй-бай, ўлдириб қўяди!..

Йигитлардан бири Абейсиннинг чинқиригидан даҳшатга келиб, Эломоннинг бошига милтиқ қўндоғи билан бир туширди. Йиқила туриб, Эломон эшик кесакисидан ушлаб қолди.

— Боғласаларинг-чи!— деб хириллади Абейсин.

Суев чол кутилмаганда ирғиб ўрнидан турди-да, Эломоннинг олдига келиб, гавдаси билан уни тўсди.

— Менинг уйимда-я!..— деб чинқирди у.— Ҳа, ярамаслар! Бермайман ўғлимни сизларга!

Йигитлар Эломон билан олишар, аммо ҳеч нарса қилишолмасди. Абейсин бошини ичига тортиб туриб, чолнинг кўкрагига бир мушт туширди-да, устидан ҳатлаб ўтиб кетди.

— Тезроқ!— деб шоширди у йигитларини.

Қўллари орқасига қайрилган Эломонни ўтовдан олиб чиқиб кетишди.

XXIV

Эртасига бола хириллаб, кўкара бошлади. Кампир неварасига қараб турди-турди-да, юзини кафтлари орасига олиб, чоли томонга ўгирилди.

— Нега қараб ўтирибсан, бағри тош. Неварангга калима келтирсанг-чи!

— Калима келтир?!

— Ахир, мусулмонсан-ку...

— Имони бор одамга калима келтирилади. Онасида йўқ имон, боласида бўлармиди?

— Астағфирулло! Ахир, болада нима гуноҳ...

— Овозингни ўчир!— Суев чол оппоқ қўйлагининг енгини силкитиб, ташқарига чиқиб кетди. Эгарни қидириб топиб, елкасига ўнгарди-да, қийшайиб оти томон юрди. У ҳеч нарсани билишни истамайди! Қизининг номини эшитишга тоқати йўқ! Қизи мирза билан қочиб кетганини эшитиши билан: «Палағда тухум. Онасининг қорнидаёқ қарғишга учраган, бузуқ!»— деган эди. Шу бугундан эътиборан энди унинг қизи йўқ.

Чол қаерга боришини билмасди. Шундай бўлса ҳам отини эгарлаб минди-да, чоптириб кетди. Бир неча довонни ошиб ўтгандан кейингина бир оз ҳовуридан тушгандай бўлди. Суев камдан-кам меҳмонга юрарди. Аммо бу сафар, бирон муддаоси бўлмаса ҳам, овуллари бир-бир айланди. Доим камгап чолнинг энди дами бутунлай ичига тушиб кетди. У ҳеч кимга қарамас, ҳеч нарса билан қизиқмасди. Қаерга бормасин, уни ҳамма ерда меҳмон қилишар, аммо унинг томоғидан сув ҳам ўтмасди. У шу тариқа овулма-овул парваришсиз, ориқ отида юриб-юриб эртасига пешинда ўжар Усмоннинг уйида тўхтади. Усмон Чалкардан эндигина қайтиб келган экан. Бўбек туфайли балиқчилар билан бўлган урушдан кейин Тўржимбойнинг одамлари балиқчилардан биттасини ўлдиргани учун Усмоннинг овули бетинч бўлиб қолган эди. Ушандан бери Усмоннинг одамларини шаҳарга чақиришгани чақиришган. Усмоннинг ўзи салкам бир ой қамоқда ўтириб келганди. Қараса, иш унинг фойдасига ҳал бўладиган эмас. Одам ўлдиришганини бости-бости қилиб юбориш қийин. Шундан кейин хўжайинларга катта-катта пора тиқиштира бошлашди. Шу тариқа Усмонни бўшатиб олишди. Усмон уйга озиб-тўзиб, кир-чир келган бўлса ҳам руҳи тетик эди. Илгариги мақтанчоқлиги ҳам қолмаган. Нима деса оғзига қараб турадиган қариндош-уруғларининг ичига қайтиб келиши билан қамоқни дарров унутиб, яна мақтанчоқликка тушди.

— Усмон, чироғим, сен уезни ҳам кўргандирсан?

— Уезингни мушук есин!— деб чирана бошлади у, қаддини ростлаб, ёнбошига яна битта ёстиқни тортар экан.— У ҳам худди менга ўхшаган битта хотиндан туғилган одам экан-да! Ё тангрим, шу одамнинг нимасидан кўрқаман, деб ўйладим. Сира ҳам ҳадиксирамадим. Кўзимни чирт юмиб сўкишларига чидаб бердим, онасини...

— Об-бо шоввоз-эй! Бай-бай-бай!

— Кейин нима бўлди?

— Нима бўларди. Нима, уез шер бўлса, мен мушукманми? Ундаги жаҳл менда ҳам бор. Менда ҳам ота-бобомнинг қони қайнаб кетди. Ё сен менинг бошимни ейсан, ё мен сеникини, дедим ичимда...

— Воҳ-воҳ!..

Суев чол эшитиб ўтирди-ўтирди-да, гапларидан энсаси қотиб, чойни ҳам кутмай, туриб чиқиб кетди. Ташқарида қамчинини эсидан чиқариб қолдирганини эслади. Аммо кетига қайтмади, қўлини силтаб қўя қолди. Эшик олдида самоварни пуфлаб турган қора-чадан келган келинни кўриб, тўхтади. Оппоқ киприк-ли кўзларини пирпиратиб, унинг ёнига борди. Аёл уялиб, ўзини йўқотиб қўйди, ерга қаради. Эшитилар-эшитилмас салом берди. Чол алик олмади.

— Ие,— деди чол таажжубланиб ва мийиғида кулиб қўйди.— Бундан чиқди, сенинг бўйнингга ҳам сиртмоқ солишибди-да? Райни ҳам шундай қилишди. Ҳа, уларнинг чилвирлари узун кўринади! Узун!

Аёл бошини қуйи солиб, бурнини тортди. Кўзининг ёшини артди. Чол, «Э воҳ!» деб, йўлида давом этди.

У яна бошқа ерда бир кеча ётиб, кейин уйига жўнади. Овул кетидаги баланд қора тепаликда мозор бор. Суев чол мозорга борди-да, отидан тушиб, жилловидан тутганча, мозорни бир чеккасидан айланиб чиқди. Мозорда янги, кичкина гўр кўзига чалинмади.

— Худога шукур! Худога шукур!— деб гўлдиради чол, кейин хурсанд бўлганидан беихтиёр йиғлаб юборди. Озгин тиззаларига қалтироқ турди. Отига мишишда узангисига оёқ қўёлмай қийналди. Шоша-пиша кўз ёшини артиб, овулга қараб елиб кетди.

— Жим-м!.. Эсингни еб қўйдингми, нима бало? Ҳозиргина кўзи илинди!— деб шивирлади кампири, отдан тушишга ёрдамлашаркан. Чол кампирига индамади. Утовга кирганида невараси ётган томонга қайрилиб ҳам қарамади. Жўрттага ўша томонга орқасини ўгириб ўтириб, зўр бериб носвой ҳидлай бошлади. Унинг милклари қизарган кўзлари ёшланиб, юзлари чучкурганида қийшайиб-қийшайиб кетарди. Кампири қайсар чолининг дардини тушунгандай, унга кўз қирини ташлади-да, мийиғида кулиб, қурум босган қумғонни олиб ташқарига чиқиб кетди. Суев чол ирғиб ўрнидан турди-да, югуриб неварасининг тепасига борди, кўрпачани кўтариб қаради. Невараси ҳали жуда нимжон, жиққа тер, юзларида ранг йўқ. Чаккаларидаги кўк томирлари гуп-гуп уради. Аммо нафас олиши текис, тинчгина пишиллаб ухлаб ётипти...

Суев чол пешанасини тириштириб, кўзларини пириллатди.

— Ҳа, итвачча! Чалавой! Жонинг итнинг жонидан ҳам қаттиқ экан-а? Худога шукур, минг қатла шукур. Ҳа, итвачча!

Кампир қайтиб кирганида чол бояги-боягидай гўдайиб, нос ҳидлаб ўтирарди.

XXV

Бўлиснинг ўтови одамга тўла эди. Қудайменде тўрда ўтирипти. Икки ёнида — теварак-атрофдаги овуллардан келган оқсоқоллар, кадхудолар ўрин олишган. Тангриберген ҳам пучуқ мирза билан бирга шу ерда. Тангриберген ярқ этиб Абейсинга қаради. Абейсин қовоғини уйиб жиддий, мағрур қиёфага кирди-да, шошилмай юриб бориб Мирзанинг ёнига ўтирди.

— Хўш?— деб сўради мирза.

— Қўлга туширдик.

— Қани у?

— Ташқарида.

— Қочиб кетмайдими?

Абейсиннинг ёр чатнаб турган башарасида жилмайишга ўхшаш бир нарса пайдо бўлди.

— Олиб кирайми шу ерга?— деб сўради.

Тангриберген бош ирғади. Абейсин ўрнидан туриб, эшик томон юриши билан мирза ўзини ноқулай ҳис қилди. У қандай хатога йўл қўйганини тушунди. У душмани алам устида ҳеч нарсадан қайтмаслигини, уни ҳам, ўзини ҳам аяб ўтирмаслигини ўйламаган экан. Эшик орқасида оёқ товуши эшитилиб, Абейсиннинг йигитлари Эломонни ичкарига итариб юборишди. Тангриберген эшикка ёни билан ўтирган эди, у Эломон томонга ўгирилмади, фақат кўз қирини ташлади, холос. Қўллари орқасига қайириб боғланган Эломон остонада чайқалиб турарди. Боши ёрилган, оққан қондан афт-башараси қоп-қорайиб кетган. Ҳамма нафасини ичига ютиб, унга қараб қолди. Оқсоқолларнинг қўрққанларидан кўзлари косасидан чиқаёзди. Тангриберген:

— Олиб чиқинглар,— деб тўнғиллади.

Йигитлар Эломонни тирсагидан ушлаб, кетига ўгиришди-да, тиззалари билан тела-тепа, ташқарига итара бошлашди. Эломон эшикнинг олдида оёғини тираб туриб олди, жон-жаҳди билан бўйнини чўзиб, Тангрибергеннинг кўзига қарашга ҳаракат қилди.

— Ҳой, тулки, онангни!..— деб хириллаб бақирди у.— Бу сафар аяма, бир ёқлик қилиб қўя қол, энагар! Йўкса, қўлимга тушиб қолгудек бўлсанг...

Гапини тугатишга беришмади. Итариб олиб чиқиб кетишди.

— Эсингда бўлсин, тулки, тириклайин терингни шиламан!..— деб қичқирди Эломон ташқаридан.

Оқсоқолларнинг эхоналари чиқиб кетди, бир-бирларига қарашга ҳам юраклари дов бермади. Тангриберген қаддини ростлади, совуқ бир қиёфага кирди.

— Меҳмонлар, балки қимиз ичишни исташар. Қимиз олиб келинглар!— деди у баланд овоз билан. Остонага яқин ўтирган йигит ирғиб ўрнидан турди.— Ҳой йигит, бу уйнинг аёллари қани? Чақир, қимиз қуйишин меҳмонларга!— деб қичқирди яна йигитчанинг кетидан.

Бойвучча қўшни овулга кетган эди. Оқбола алоҳида ўтовда яшарди. Йигитча чақиргани югуриб келганида у ўтовнинг ўртасида оғзини очиб, даҳшат ичида қараб турарди.

— Мирза чақиряпти.

Бу гап Оқболанинг қулоғига кирмади ҳам. Шундан сал олдин у катта, никелланган каравот ёнидаги кичкинагина гиламчанинг устида кашта тикиб ўтирган эди. Ташқаридан Эломоннинг бақирғини эшитиб, ирғиб ўрнидан турди-да, эшикка қараб югурди, кейин ўзига келиб, уйнинг ўртасидаги кошинкор устунга сунганча туриб қолди. У Эломон кимга «Тулки!» деб қичқирганини тушунганди. Кошинкор устунга ёпишиб, қўлини кўксига қўйди.

Йигитча Оқболага ҳайрон бўлиб тикилиб қолди. Гапимни эшитмадими, деб яна баландроқ қайтарди:

— Мирза чақиряпти!

Оқбола қайта-қайта чуқур нафас олди-да, ерга қараганча ташқарига чиқди. Бўлиснинг ўтовига кириб, ярқ этиб атрофга қаради. Эломон кўринмади. Хижадат чекиб, бир зум пойгахта туриб қолди. Ерга қараганича итоаткорлик билан юриб, меҳмонларнинг олдига ёзилган дастурхон ёнига борди-да, одоб билан ўтирди. Қайтиб кўзини кўтармади.

Тангриберген сездирмай, хотинига бир-икки разм

солиб қўйди, қовоғини уйди. Шу пайт Қудайменде йўталиб қўйди.

— Уни тутишгани жуда соз бўлипти-да! — деди у. — Худобезорининг қанақалигини кўрдиларингми? Абейсин барака топсин. Ҳақиқий йигит экан. Энди Эломонни тезроқ орадан олиб ташлаш керак!

Тангриберген хафа бўлганидан ишграб юборди. Пешанасини тириштириб, яна Оқболага қаради. «Об-бо бетамиз-эй!» — дея кўнглидан ўтказди у.

Меҳмонлар, ниҳоят, қимизга тўйишди. Мирза хотинига жавоб берди. Бари бир гап қовушмади. Оқсоқоллар индамай ўтираверишди. Қудайменде газабидан пишиллаб ўтирарди. У неча кундан бери дарғазаб. Овуллар урушга жўнатишга йигит бермаяпти. Эътиборли бойлар ҳам у деб-бу деб чўзиб, ўғилларини жўнатишмаяпти. Кутилмаганда ота-боболари замонида чатишиб қолган узоқ қариндошлар ҳам кўпайиб кетди. «Бор буд-шудимизни ол, ёлғизгина ўғлимизни тинч қўй!» — деб оёғининг тагида ўралашишгани ўралашган. Қудайменде бўлисидан керакли сондаги одамларни тўплаёлмай гаранг. Устига-устак, уезд бошлиғи шошириб тинчлик бермайди. Энди мана, пучуқ котибини ҳам жўнатяпти. Шундай ҳам ўзининг жони ҳалқумига келиб турганда, бунинг келиши дард устига чипқон бўлди...

— Бўлис оға, Эломонни зудлик билан шаҳарга жўнатиш керак! — деди пакана котиб.

Қудайменде қовоғини уйди. У Эломонни урушга жўнатиладиганларнинг рўйхатига қўшмоқчи эди. Қудайменде бир зум иккиланиб турди-да, кейин ер тагидан укасига қаради. Тангриберген ўша заҳоти жавоб қилди.

— Уни рўйхатга қўшиш керак.

— Бундай қилиб бўлмайди. Жиноятчини фақат Сибирга жўнатиш лозим...

— Э, жигарим, Сибирингни қўйиб тур. Сибирингдан кўз очиб-юмгунча қайтиб келишяпти-ку.

Ёнма-ён ўтирган икки оқсоқол бир-бирларини туртиб, кулиб юборишди.

Тангриберген бир оз жонланди.

— Сибирь яқин. Сибирдан яна қайтиб келаверади. Ундан кўра фронтга жўнагани маъқул. У ёғи бир гап бўлар...

— Борди-ю, уезд бошлиғи эртага бу гапдан хабар топиб қолса-чи? Унда нима деймиз? Бу қонунга хилоф иш!

— Қўйсанг-чи, ўша ўрис бу ерда нима бўлаётганини қаёқдан билсин?

Пакана котиб кулиб, ортиқ тортишиб ўтирмади. Қўлтиғига ёстиқ тортиб, бўлиснинг ёнига ёнбошлаб олди. Тангриберген бу масала ҳам ўзи ўйлаганидай ҳал бўлганини тушуниб жилмайди. Тим қора мўйловларини сийпаб қўйди. Утовнинг ичи ҳам сал ёришгандай бўлди. Тўпланганлар у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб, ҳазил-мутойибага ўтишди. Тангриберген жиддий тортиб, луқма ташлади:

— Бўпти, энди ишдан гаплашайлик. Овулимиз хавф остида. Менимча, бўлис оға, йигитларингни қуроллантириб, ўша иблисларнинг устига биринчи бўлиб ўзимиз бостириб бормоғимиз даркор. Кўзини очиб улгурмасин, ярамаслар.

Қудайменде юзини артиб, тез ўрнидан турди-да, меҳмонлари билан бирга ташқарига чиқди.

XXVI

Малла ранг увал ортидан тонг бўзариб кўринди. Кеча Эломон ўз отряди билан тўхтаган тепаликка қуёшнинг илк нури тушиб, мудроқда ётган ер аниқ-таниқ кўзга чалинди. Отряд тўхтаган жойга елдай учиб бир отлиқ келиб тўхтади. У оппоқ кўпик бўлиб кетган отидан ирғиб тушди-да, овози борича Каленнинг номи-ни айтиб чақира бошлади.

Кален туни билан Эломонни кутди. Кута-кута чарчаб, тонгга яқин кўзи илинипти. Отнинг дупуридан зумда уйғониб кетди. Шоша-пиша тўнини кия туриб, «Келган ким бўлди экан?»— дея хаёлидан ўтказди безовталаниб.

— Кимсан? Нега бақирасан?

— Суев ака юборди...

— Нима гап? Тезроқ гапира қолсанг-чи!

— Эломонни қўлга туширишди!

— Нима?

— Тангрибергеннинг йигитлари ушлаб кетишди уни...

«Бўлиши мумкинмас!» — деб кўнглидан ўтказди Кален аъзойи баданига муз югуриб. Аммо ўша заҳоти бу гапнинг ростлигига ишонди.

— Ҳой, йигитлар! — деб қичқирди у. — Туринглар! Отланинглар!..

Унинг гулдурак овози зумда бутун атрофни ларзага келтирди. Йигитлар, уйқули кўзларини уқалай-уқалай, кетма-кет ирғиб туриб отларига минишди. Улар отларининг жиловини билакларига ўраб, омонатгина ухлаб ётишганди. Орадан сал вақт ўтар-ўтмас, йигитлар отларининг устида ўтиришарди. Кален уларни бир назардан ўтказди-да, тақими билан отини тезлади. Учқур от ўша заҳоти олдинга интилиб, елиб кетди.

Тонг салқинида отряд талайгина йўлни босиб қўйди. Аммо иссиқ июль қуёши ҳадемай шафқатсизлик билан қиздира бошлади. Кечаси билан серсув шувоқ ўтига тўйиб олган отлар ҳам иссиқдан лоҳас тортиб борарди.

Бўлиснинг овулига етишларига ҳали анча бор эди. Шунинг учун ҳам Кален, отларга дам берсакмикан, деб ўйлаб қолди. Шу пайт уларга кун авжи қизиганига қарамай, кейинги воқеалардан таҳликага тушиб кўчиб кетаётган бир неча овул одамлари дуч келиб қолди. Кўчманчиларнинг туялари юкининг оғирлигидан сёқларини аранг судраб босади. Туяларнинг кетидан чангтўзон кўтариб, қора булутдай ёйилиб мол-қоллар, отарлар эргашган.

Рўпараларидан елдай учиб келаётган отлиқларни кўриб, кўчманчиларнинг хотин, бола-чақалари ваҳимага тушишди, йиғи-сиғи, шовқин-сурон кўтаришди. Кален отини жиловидан тортиб, қўлини юқорига кўтарди. Бу — кетидан от чоптириб келаётган йигитларига, тўхтаглар, деган ишора эди. Кўчманчилар томондан қора, новча йигит бошчилигида олтмишга яқин отлиқлар булар томонига қараб келаверди. Қора, новча йигит овулдошларини тинчитиб, алланималар деб қичқирди-да, Каленнинг рўпарасида тўхтади.

— Ассалому алайкум, Кален оға!

«Қаерда кўрган эканман-а, бу йигитни?» — дея кўнглидан ўтказди Кален кўзига иссиқ кўринган бу йигитга синчков тикилиб. У бир кўрган одамани сира ёдидан чиқармасди. Аммо бу йигитни қаерда кўрганини бари-

бир эслолмади. Йигит Каленга эҳтиром билан жилмайиб қараб турарди. Кален таниёлмаганидан хижолат тортиб, қовоғини уйиб, четга қаради.

Қора, новча йигит анча сўзамолгина экан. У бир зумда бу уч овулнинг баҳорда шу атрофга келиб ёнмаён жойлашганини ҳикоя қила кетди. Тинчгина, ҳеч кимга оғирликлари тушмай яшаб юришган эди. Оқ лошшо чиқарган буйруқ бирдан уларнинг тинчларини бузиб қўйди. Узоқ тортишув ва шовқин-сурондан кейин уч овул оқсоқоллари йигитларимизни рус армиясига хизматга бермаймиз, деган қарорга келишди. Бугун азон паллада қулоқларига яна бир совуқ хабар чалинди: эмиш, бўлиснинг овулига уезддан жазо отряди етиб келганмиш. Шу хабарни эшитишгандан кейин чор-ночор ўрганиш жойларидан шоша-пиша йиғиштирилиб, мана энди чўл ичкарисига қараб кириб кетишяпти...

Бу гапни эшитиб:

— Йўлингизни берсин!— деди Кален ҳазиллашибми ё чинданми.

Қора, новча йигит сал нарироқда турган йигитларининг ёнига кетди. Улар бир нафас маслаҳатлашиб тургач, келиб Каленнинг отрядига қўшилишга қарор қилганларини маълум қилишди.

— Шу дақиқадан эътиборан биз ҳам сизнинг ихтиёрингиздамиз,— дейишди улар,— сув келса бирга сибириб, тош келса бирга кемирганимиз бўлсин.

Кален сўйил, таёқлар билан қуролланган бу йигитларнинг шижоатларини кўриб, ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди. Унинг маслаҳати билан кўчманчилар дарё ёқалаб кетишди.

Отряд эса яна шитоб билан йўлида давом этди. Ҳаво дим, қуёш қиздиргандан қиздиради. Отларининг туёғидан кўтарилаётган чангдан кўзлар қамашади, димоқлар қичишади. Отлар тинмай пишқиради, бошларини сарак-сарак қилиб силкитади. Отряд отларни бир текисда йўрттириб боради, қуруқ шувоқ отларнинг туёғи тагида қисирлайди.

— Қудуқ ҳали узоқми?— деб сўради Кален, бояги қора, новча йигитдан.

— Йўқ, анча яқин қолди...— деди у.

— Бўлиснинг овули яқинида сойлик бормиди?

— Бор, Кален оға, бор.

Кален қайтиб индамади. Қора, новча йигит уни ёнидан синчковлик билан кузатиб келди-да, кейин сўради:

— Буни нега сўрадингиз, Кален оға?

— Шунчаки сўрадим-да.

— Кален оға, отларимизнинг жилови ҳам, ўзимизнинг ҳаёт-мамотимиз ҳам энди сизнинг қўлингизда... Қаерга бошласангиз, боришга тайёрмиз! Фақат, нима қилишимиз кераклигини тушунтириб берсангиз бас. Ахир, халқимиз, кенгашли тўй...

— Қанақа тўй?

— Йўғ-е, тўй эмас... Мен демоқчиманки... Эсингиздами, ота-боболаримизнинг «Кенгашли тўй тарқамас», деган мақоли бор.

Кален кулиб, отининг биқинига тақимини босиб, тезлатди. Отларнинг нафас олиши оғирлашди. Аммо Кален отрядга бояги уч исёнкор овул ташлаб кетган яйловга етганларидан кейингина дам берди. Бу ерда қудуқ бор эди. Кален кечки салқин тушгунга қадар куннинг қизиғини шу ерда дам олиб ўтказишга қарор қилди-да, бўлиснинг овулига ўз айғоқчиларини юборди.

Бой овулига яқин ерда анча каттагина кўл бор эди. Бу кўл ҳар йили баҳор сувларидан тўлиб қоларди. Саратоннинг энг қизиқ кунларигача ҳам Абрали уруғининг уюрлари шу ерга келиб сув ичиб кетарди.

Айғоқчи қайтиб келиб рус солдатлари ўша кўлнинг фарбидаги салқин қиёқзорга чодир тикиб олганини хабар қилди. Солдатлар талайгина, юзга яқин экан. Бунинг устига ҳаммаси милтиқ билан қуролланган. Тепалик жойда эса иккита замбарак ҳам кўринади...

Бу хабарни эшитиб йигитларнинг кайфлари бузилди. Улар ўз хаёлларига ғарқ бўлиб, ёлғизликни истаб қолишди. Баъзилар қуёшдан яшириниб, бошларини қувраб ётган шохлар панасига олишса, бошқалари отларининг жиловини қўлларидан қўймай, уларнинг терлаган биқинини пана тортишди. Буларга қараб туриб, Каленнинг юраги сиқилиб кетди. Илгарилар у ёлғиз ўз бошини хатарга қўйса, мана энди юзлаб одамларнинг тақдири унинг қўлида...

Ўз ожизлигидан жаҳли чиқиб кетди, чечак ғалвир қилиб юборган тунд юзи ғазабдан бўғриқиб кетди. Кален сабрсизлик билан кеч киришини кута бошлади.

Қирмизи ранг қуёш уфққа бош қўйди дегандан йигитлар яна отларига минишди. Ҳамманинг нафаси ичига тушиб кетган, ҳеч кимда гаплашишга майл йўқ. Чарчоғи тарқаган отлар кечки салқинда илдам йўртиб боради. Қўзғолончилар бир муддат юрганларидан кейин бўлис овули яқинидаги сойга етиб келишди.

Йигитлар отдан тушишиб, отларининг пуштанларини яна ҳам таранг қилиб тортиб қўйишди. Кален сумбаллик қуроли бор йигитларини ёнига чақирди-да, милтиқларини ўқлаб, изма-из юришни буюрди. Энди отряд сой ичи билан кетди. Қалин майсазорда чигирткалар тинимсиз чириллайди, нарида, овулда эса итлар эринчоқлик билан ҳуради. Афтидан, бу ўтлоққа ҳали йирик моллар ҳайдалмаганга ўхшайди. Серсув, хилма-хил ўтларнинг ҳиди димоққа урилиб, кишини маст қилади. Отлиқлар қалин чакалакзордан ўтиб боришаркан, қоронғиликда худди кўз илғамас тўлқинларнинг қаърида сузиб кетаётгандек ҳис қилишарди ўзларини. Отларнинг туёғи остида шувоқ, ёвшонлар чайқалиб, ҳамма ёқни шу ўтларнинг ҳиди тутиб кетган. Каленнинг оти баъзан бирон ниҳолни босиб олганида, шохлари чайқалиб, узангига тиранган этигининг қўнжига дув шудринг доналари тўкилади.

Сойликдан чиқаверишда Кален отининг жиловидан тортди-да, орқада келаётганларнинг етиб олишини кутди. Сойликдан овул томонга чиқиб яна бир тўхташди. Кален эски, ўғрилиқ қилиб юрган чоғларидаги одатига кўра отининг бўйнига қапишиб, зим-зиё тун қўйнига тикилди. Яқингинада биқинлари юм-юмалоқ ўтовлар кўзга элас-элас чалинди. Ўтовларнинг рўпараларидаги ер ўчоқларда олов милтиллайди. Бериги томондаги ўтовнинг шолчаси кўтариб қўйилган. Ўтовнинг яланғоч-панжараси орасидан лампанинг нурсизгина сариқ тили кўзга чалинади. Кален овулдагилар ҳали уйқуга ётмаганини кўриб, хафа бўлди. Яна бунинг устига-устак, овул итлари уларнинг шарпаларини сезиб қолиб, ёппасига ҳуришга тушишди. Шу орада Каленнинг қулоғига овулдагиларнинг бир-бирлари билан хабарлашишаётгани эшитилди.

— Ие, уюр овулга қайтиб келяптими?

— Нега энди? Суғоргандан кейин яйловга олиб кетишган эди-ку!

— Об-бо лаънати-лар-е, яна ҳамма ёқни чанг-тўзон қилиб юборадиган бўлишди-да!

— Ҳайдасаларинг-чи уларни!

— Ҳа, ҳа, овулдан нарироққа ҳайданглар!

Бир неча киши овулдан чиқиб, отряд турган томонга югурди. Энди анча дадил тортган овул итлари бир зумда эгаларининг олдига тушиб олиб, вовиллаб отряд томон шамолдай елиб кела бошлади. Кален эгар устида қаддини ростлаб, «Йигитлар, олға!» — деб қичқирди-да, отини шамолдай учириб кетди. «Арвоҳ, арвоҳ! Ур! Уравер!» — деб қичқаришиб, йигитлар ҳам унинг кетидан эргашди. Тун қўйнидаги овул устига қулоқни қоматга келтирувчи тапира-тупур овозлар бостириб кела бошлади. Йигитлар овулдагилар томонидан ҳеч қандай қаршиликка учрамай, елдай учиб ўтовларни савалаб, устун, ёғочларини синдириб ўтаверишди.

Кален энг бой ўтов олдида отини шартта тўхтатди, эгардан сакраб тушиб, найзаси билан эшикка тугилган кигизни кўтарди. Қуроолланган йигитлари билан ўтовга шартта бостириб кирди.

— Қуроолларингни ташланглар! — деб бўқирди Кален.

Тўрт солдат ялт этиб илонникидек митти кўз қора барзангига қарашди. Улар девор тагига тахлаб қўйилган кўрпа-кўрпачаларга қапишиб қолишганди. Кален солдатларнинг отишга журъат қилишолмасликларини сезиб, уларнинг ёнларига борди-да, қўлларидан юлқиб милтиқларини олди. Ўтов ташқарисида ҳамон отларнинг дупури, алланималарнинг сингани, ваҳимали «Арвоҳ, арвоҳ!» деган ҳайқириқлар эшитилади.

Кален ён-верига аланглаган эди, ўтовнинг қарама-қарши томонидан ўтирган, қўрққанидан юраги қинидан чиқиб кетаёзган бир тўда оқсоқолларни кўрди. Уларнинг ораларида Алдаберген сўфи ҳам бор эди. Кален бир ҳатлаб унинг ёнига борди.

— Эломон қани?

— Кален, жигарим... Ахир биз худо олдида ҳам...

— Эломон қани деяпман, гапир!

— Худо урсин агар, билмайман...

Кален унинг қалин, қордай оппоқ соқолидан чангаллаб олди.

— Гапир!

— Айланайин.. Худо урсин агар! Худонинг қарғишига учрай, ўлимдан хабарим бору бундан хабарим йўқ.

— Айтмасанг, сўйиб ташлайман, қари ит!

— Уй-бай! Кундузи бир кўрувдим... Кален жигарим! Уни олиб кетишди...

— Қаёққа!

— Хабарим йўқ... Раҳим қил, жигар!

— Хўш... Мирза қаерда?

— Ўзининг ўтовида.

— Ўтови қаерда?

— Ўтови сойнинг нариги томонида...

— Хўш. Бўлис-чи?

— Уники ҳам...

Кален Алдабергенни соқолидан тутганича, кучи борича башарасига мушти билан бир туширди. Латгадек бўшашиб тушган танани ўзидан нарига улоқтирди-да, ўтовдан чиқди. Отига иргиб минганида солдатлар чодир қурган кўл томондан отишма овози қулоғига чалинди. Визиллаган ўқ овози ва русча гаплар эшитилди. Кейин вақтинча отишма овози тўхтаб, бўғиқ тапира-тупур овоз кела бошлади. Кален чўлликларга хос зийраклик билан тушундики, кўл томондан овулга қараб юзга яқин отлиқ от чоптириб келяпти.

— Орқага қайт, орқага!— деб бўкирди Кален отини кетига қайтараркан.

— Орқага, орқага!— деб қичқира бошладилар Каленнинг йигитлари овулнинг ҳар томонидан раҳнамоларининг буйруғини такрорлаб. Солдатлар тахминан у ёқ-бу ёққа ўқ узиб кетларидан тушишди-ю, аммо салдан кейин орқада қолиб кетишди. Кален рус солдатлари таъқиб қилишни тўхтатишганини кўриб, отининг жиловидан тортди, енгил нафас олиб, отини бир маромда йўрттириб кетди. У юришларининг натижасидан норози эди. Дили хуфтон бўлиб, Эломон нима бўлди экан, деб хаёл суриб бораркан, оти отряд кундузи дам олиб кетган қудуқли ерга стиб келганини ҳам пайқамай қолди. Отряд қадамини секинлатганини кўриб ҳайрон бўлди. Қисқа ёз кечаси оёқлай деб қолган. Ҳаяжонланган йигитлар отларини суғоришга тутинишди. Ўз жасоратларидан маст йигитлар бири олиб бири қўйиб, бояги саргузаштларни ҳикоя қилишар, тинмай хахолашарди...

Каленнинг эса қовоғидан қор ёғади. Шу босқинчилигимиз бизга нима берди, нима натижага эришдик, деб ўйларди. Эломонни бари бир қутқаролмадик. Илонни думидан босиб, қайтага қутуртириб қўйдик. Энди нима бўлди, бу юришимиз нима билан тугайди? Руслардан яхшилик кутиб бўлмайди. Оқпошшога итоат қилмадикми, демак, энди биз унинг душманимиз.

Кален бошини отининг бўйнига қўйганича шуларни ўйлаб турарди. Ниҳоят, чуқур хўрсиниб қаддини ростлади-да, теварак-атрофга разм солди: йигитлар ҳали ҳам тунги босқинчиликларини муҳокама қилиш билан овора эди.

— Роса юрак-пуракларини чиқариб юбордикми-а, Кален оға?

— Ўзимиз ҳам қуюндек бостириб бордик-да! Ҳатто ҳушларини ҳам йиғиб улгуришмади...

— «Руслар, руслар», деб қўрқитишгани қўрқитишган эди. Улар ҳам овулимизнинг жангари йигитларидан сира фарқ қилишмас экан. Итдай думларини қисиб, қочиб қолишди-ку.

— Энди тумшуқларини кўрсатишга қўрқишса ҳам керак... оналарини...

Кален мийиғида кулиб қўйди. У отини жиловидан етаклаб, у тўдадан бу тўдага ўтиб, йигитларни кўздан кечирди. Уларнинг мақтанчоқлик билан бир-бирларининг гапларини узиб-улашларини эшитиб, ташвишланиб ўйлашда давом этди: рус солдатлари бизни таъқиб қиладими, йўқми? Бу йигитларни олдинда нима кутяпти? Энди бу ёғига қисматлари нима бўлади? Каленнинг кўнгли алғов-далғов, юраги ғаш. Тўғри, улар душманнинг устига кечаси, қўққисдан ҳужум қилишди, шошириб қўйишди. Аммо эртага кундузи тиш-тирноғигача қуролланган душман билан дуч келиб қолишса, ўзларининг қисматлари қандай бўлади? Энди бу ёғига нима қилмоқ керак? Ахир замбаракка қарши сўйил, калтак билан қарши чиқиб бўлмайди-ку?

Каленнинг ўзи ҳар қандай хавф-хатарларга кўникиб кетган. У тунлари ёлғиз дайдиб, ўз касбини жонидан ортиқ яхши кўрарди. Ҳаяжондан танасида қон гупуриб, охир-пировардида ғолиб чиқиб кетишига ишонарди. Қасос соати етганда қисмати нима билан тугайди, бу билан иши йўқ эди. Унинг ўлигини номаълум жарнинг тубига ташлаб кетишадими, ё ерга, ота-бобо-

лари қабри ёнига қўйишадими, ё исёнкор калласи бирон серомад душманининг тўрвасига тушадими, унга бари бир эди. Отларни уюри билан ҳайдаб кетгандаям, балиқ овлагандаям, уришган, ярашгандаям — ҳаминша бир ўзи бўлгучи эди, шу туфайли ҳеч ким учун жавобгар ҳам бўлмасди.

Энди эса аҳвол тамом бўлакча. Бугун қанчадан-қанча одамлар унга эргашган. Ундан мадад истайди. Йигитлар довжорак бўлишгани билан бу ишларга тажрибасиз! Уларнинг ҳар бири бирон хонадоннинг бошлиғи, умиди, ишончи...

Каленнинг хаёлини бир йигитнинг:

— Қаранглар! Чанг, чанг кўриняпти! — деган ташвишли овози бўлди. Аллақачон тонг ёришиб қолганди.

— Йигитлар! Бизни таъқиб қилиб келишяпти!

— Отланинглари! — деб қичқирди Кален. — Олга-а-а!..

Жазо отряди изма-из таъқиб қилиб келаётган, Каленнинг беш юз йигитлик отряди жазирама иссиқдан қовжираб ётган чўлу биёбонда худди гижгижланган йиртқич ҳайвондай ўзини у ёқ-бу ёқа уриб, қочиб юрарди. Улар шунча кундан бери бирон марта отларини эгардан бўшатиб, ўтлатиб олишга, белбоғларини ечиб, бир нафасгина роҳат қилиб, дам олишга имкон топишолмайди. Ҳориб-чарчаб, ҳолдан тўйган йигитлар кечасию кундузи отларига қамчин босиб, дам йўртириб, дам лўкилатиб юришгани юришган. Аммо улар ҳарчанд қочиб қутилишга уринишмасин, сира натижа чиқмайди: жазо отряди таъқиб қилишда давом этади.

Ахир от ўғриси Кален неча марталаб ҳар қандай тажрибали, ёпишқоқ таъқибчиларни усталик билан адаштириб кетмаганми? Аммо бу сафар душманини адаштириш осонмаслигини тушунган Кален яна ўша эски, кўп марта синовлардан ўтган усулини ишга солишга мажбур бўлди. У энди йигитларини кетидан деярли из қолдирмайдиган тошлоқ жойлардан, тоғ этаклари, уваллардан етаклади.

Аммо бу ҳам фойда бермади. Шундан кейин Кален тоғларда жон сақлашга қарор қилди. Кален отряди билан дунёга келганидан бери инсон оёғи тегмаган, мағрур, халқ орасида Ўғритоғ деб ном олган тоғнинг

сирли дара ва ғорлари орасига яшириниб олди. Аммо бу тоғ ҳам бор-йўғи икки кунгина нафасни росглаб олиш имконини берди, холос. Таъқиб қилувчилар уларни бу ерга ҳам топиб келишди.

Энди бирдан-бир йўл — Улликўм ичига яшириниб, қўм барханлари орасида жон сақлашдан ўзга чора қолмаганди. Аммо, таъқибчилар бу ерда ҳам тинч қўйишмади. Солдатлар йўлларида учраган овулларда зўрлаб бўлса ҳам отларини алмаштириб олишар, шоша-пиша тамадди қилиб, яна таъқибларини давом эттиришарди.

Кален борган сари ғазабга тўлиб, бағри тош бўлиб бормоқда эди. Вақти-вақти билан бирдан умидсизликка тушиб қолади. Шунда у бир бошга бир ўлим руслар билан тўқнашиб кўрсакмикин, деган хаёлга боради. Аммо, яна жиддий мулоҳаза юритиб кўргач, ўша заҳоти бу фикридан қайтади. Сўйил, калтак билан милтиққа қарши бориб бўлмайди-ку, бунақада одамларни бекордан-бекорга жувонмарг қилиб юбориш мумкин. Бир нечтагина сумбалик қуроли, бой овулида солдатлардан тортиб олинган уч-тўрттагина милтиқни ҳисобга олмаса ҳам бўлади.

Йигитлар сукут сақлашади. Кален эса борган сари тундлашиб боради. Неча кунлардан бери унинг кетидан индамай эргашиб келаётган бу одамлар нималар деб ўйлашаётганини у билмасди. Йигитлардан бирортаси ҳам эшиттириб норозилик, хафалик баён қилмайди. Тажрибасиз, чиндамсиз чўпон, балиқчиларнинг афт-башаралари шу дарбадарлик кунларида яна ҳам қорайиб, жиддийлашиб, тунд бўлиб кетган. Кален қалбан тўлганиб, ўзига-ўзи савол бериб борарди: «Нега индашмайди-я, бу баттоллар? Тиллари танглайларига ёпишиб қолганми, нима бало?» Ҳориб-чарчаб, эгарда ишқилиб қалқиб кетмай-да, деб аранг ўтирган одам оғзига толқон солгандек индамаса, бу ҳолатни тушунса бўлади. Аммо Каленнинг йигитлари дам олишга тўхташганда ҳам чурқ этишмасди.

Юравериб мадори қолмаган отлар ҳам эгаларининг олдида бошларини энгаштирганларича, биқинлари билан оғир-оғир нафас олиб туришади. Яқин атрофдаги тепаликларга қўйилган қоровуллар қора нуқтадай қоғи кўринишади. Ҳамма ёқ жимжит, дим, узоқда — уфқда сароб жимирлайди... Кален бор бўйи билан ёс-

таниб, бошини шохнинг тагига олганича, йигитларини кузатади. Йигитлар чурқ этмай отларининг эгарини олиб, терлигини шохларнинг устига ташлашади. Бир сиқим ўт юлиб, отларининг бел, биқинларидаги шўралаб кетган терларини артишади. Кейин хуржунларидан қурт олиб, у лунжларидан бу лунжларига ўтказиб шимишади. Нега улар гапиришмайди. Улар нимадан норози? Душман билан юзма-юз тўқнашиб уришиш ўрнига бир неча кундан бери душман таъқибидан қочиб юришга мажбур бўлишаётганидан хафамикан булар? Борди-ю, агар шундай бўлса, наҳотки шунча довурак балиқчи саҳройи одамлар орасида дадил ёнимга келиб, бор гапни лўнда-лўнда қилиб тўкиб соладиган битта ҳам ҳақиқий эркак топилмаса?

Календа шу дақиқада ўша эски, осуда дамлардагидек овозини барала қўйиб, Сари Бетаковнинг жанговар қўшиқларини куйлаш иштиёқи аланга олди. Яна шундай куйласинки, мана бу йигитларнинг томирларидаги қонлари гупуриб кетсин. Каленнинг чўтир юзи лаҳзалик табассумдан ёришди, чуқур, митти кўзлари шўх ёниб, ўша заҳоти сўнди. Паҳмоқ қошлари яна уйилиб, юзида чуқур ажинлар пайдо бўлди.

Кален қамчинининг дастасига бошини қўйганича, шу кўйи пинакка кетди. У кўпдан бери тўйиб ухламаган, дуч келган ерда қуш уйқуси билан кўз илинтириб оларди, холос. Аммо қисқа, ноқулай шароитдаги ўша жиндай мизғиб олиш ҳам руҳини енгил тортдириб, унга янги куч-қувват бахш этарди. Одамнинг жони итнинг жонидан ҳам қаттиқ деганлари шу бўлса керакда! Қадимгиларнинг гапи бор-ку: уч кун лаҳадда ётган одам ернинг оғирлигига ҳам кўникади, деган.

Кален уйғониб, қамчиннинг дастаси ботиб қолган чакагини ишқалай бошлади. Унинг уйғонганини кўриб, йигитлар ҳам ўрниларидан қўзғала бошлади. Худди шу пайт тепаликларнинг биттасида қоровул бўлиб турган йигит булар томонга елдай учиб кела бошлади: демак, яна таъқибчилар яқинлашиб келяпти. Кален ҳеч кимга қарамай, отларни эгарлашни буюрди. Мана, бу қароргоҳлари ҳам хосиятли бўлиб чиқмади. Аммо шу қисқа муддат ичидаям, ҳар қалай отлар ҳам, одамлар ҳам дам олиб улгуришганди. Шунинг учун ҳам шу ернинг ўзиданоқ тезроқ нари кетиб олиш мақсадида улар отларини елдириб кетишди.

Орадан кўп вақт ўтмай, бутун чўлни туннинг қора чойшаби ўраб олди. Кален таъқиб қилиб келаётганлар энди орқада қолиб кетишса керак, деб ўйлаган эди, ammo бундай бўлиб чиқмади. Афтидан, руслар яна отларини алмаштириб улгуришганди. Фақат ярим кечага боргандагина таъқиб қилишни тўхтатишди: солдатларнинг ўзи ортиқ эгарда ўтиролмай қолишган бўлса керак.

Кейин, Каленнинг йигитларининг ҳам юришга мадорлари қолмаганди, отлари ҳам чарчагандан оёқда зўр-базўр турарди. Энди бирон чора топмай илож йўқ эди. Кален кечаси билан мишжа қоқмади. Фақат азонга яқин қирқта энг абжир йигитларини уйғотди. Улар индамай от-отларига минишди. Ой чиқа бошлади. Улар қоп-қоронғи жарликлар орқали бўридай аста-секин пусиб русларнинг дам олишга қўнган ерига қараб йўл олишди. Мудраб ўтирган қоровулларнинг зумда нафасларини ўчириб, улар секин-аста кечаси эгардан бўшатиб қўйилган отларини ҳайдаб кетишди.

Сувсиз чўлда отсиз қолган рус солдатлари қолдан тойиб, уч кун деганда зўрға Оқчилига етиб олишди. Кален бу орада катта юриш қилиб, бўлисининг овулига бостириб борди-да, қанчадан-қанча от, туяларни ҳайдаб кетди. Ўзларига қўшилган чўпонлардан Тангрибергеннинг режасини билиб олди: у яқин кунларда балиқчилар овулига ҳужум қилиб, Каленнинг хотини, ўғлини, Мунке билан Дўсни тутиб гаровга олиб кетмоқчи экан. Кален Тангрибергеннинг бағритошлигиниям, бир сўзлигиниям яхши биларди. Бу хабарни эшитиб, у қаттиқ ваҳимага тушиб қолди ва балиқчиларнинг овулларига қараб шошилди. Бутун овулни оёққа турғазиб, хотин-халаж, болалару чолларни туяларга ўтқазди-да, тун қоронғисида уларни чўлга олиб кетди. Кален энди бу ёқларда узоқ тўхтамасликка қарор қилди. Болаларнинг ҳиқиллашию чолларнинг шикоятларига қулоқ солмай, ўз отряди ва кўчманчиларни шитоб билан олиб кетди. У Тилев қобоқ, Тўрт қўра, Том каби кўплаб уруғлар ёзда манзил қиладиган серўт Уллиқум билан Кичикқум оралиғидан юришга ҳаракат қиларди.

Бу орада бутун сахро алғов-далғов бўлиб кетди. Чўликлар оқпошшога хизматга боришдан бош тортиб, овул-овуллари билан ўрганиш бўлиб қолган жой-

ларини тарк этиб, ҳар қаёқларга паноҳ излаб кета бош-лашди. Кўпчилик йигитлар келиб Каленга қўшилиш-ди. Бора-бора қўзғолончиларнинг сони мингдан ошиб кетди. Тилев қобоқ уруғи ўзининг жангарилиги билан машҳур эди. Бу уруғнинг йигитлари ҳар йили Қора-қаллоғистонга дон-дун олиб келгани боришар, ҳар са-фар Қўнғирот ва Чимбой бозорларидан қурол-аслаҳа харид қилиб келишарди. Шунинг учун ҳам отрядда милтиқлик, қиличлик йигитларнинг сони анча кўпа-йиб қолди.

Оқпошшо буйруғига бўйин эгмаган баъзи овул-ларни солдатлар қаттиқ жазолашаётганмиш, деган миш-миш гаплар бутун чўлга тарқаб бормоқда эди. Кален илгариги тинч-тотув ҳаёт энди барҳам топгани-ни тушунарди. Тақдир уларни қаерга улоқтирмасин, ваҳимага тушган овулларнинг кўчаётгани, қаёқлар-гадир бош олиб кетаётганининг устидан чиқишарди. Яқингинада мудроқ, ҳамма нарсага бепарқ чўл бир-дан тўлқинланиб, жунбушга келган. Кален нима қи-лишини билмасди. Душман отряди билан юзма-юз келиб, урушга киришсинми ёки чап беришда давом этсинми? Ахир аёллари, бола-чақалари қачонгача туя-нинг устида азоб чекишади? Қай маконни пана топиб борсалар, илгариги тинчлари, оромларини топишади улар?

Кўчманчилар галаси аста, турна қатор тизилиб боради. Шошилиш тугунларига боғланган, осилган қозон, челақ, чойнақ, уч оёқли ўчоқлар туяларнинг одими билан тақир-туқур қилади. Кичик болалар туя устида ўтирган ерларидан қуш боласидай бўйни-ларини чўзишиб, ҳиқиллаб, дам овқат, дам сув сўра-шади.

Аҳмат эзма билан Мунке бир чеккада кетишяпти. Аҳмат эзманинг тагида учқур ёшгина бия. Отининг учқурлиги ёдидан кўтарилиб, у, баъзи-баъзида отига қамчи босиб қўяди ва ҳар сафар оти олдинга юлқин-ганда, эгардан учиб кетишига оз қолади. Мунке беғам, қорни осилган ахта отда кетяпти. Унинг кўзлари юмуқ: мудраб кетяптими ё қуёш чарақлаб, чўлни чароғон қи-либ юборганидан кўзи қамашяптими, билиб бўлмайд. Отининг жилови дам-бадам қўлидан тушиб кетади. Дсим оч қоладиган оти озодликка чиққанидан хурсанд бўл-б, йўл-йўлакай ўт чимдиб боради, Мунке кўзини

очиb, жиловни илволади-да, кейин анчагача қовоғини солиб, узоқларга тикилиб боради.

Аҳмат эзманинг эса кайфи чоғ. У кўчманчилик, ғала-говур, йўлни яхши кўради. У йўл бўйи ҳи-ҳилаб, теварак-атрофни зўр қизиқиш билан томоша қилиб келяпти. Агар битта-яримта унга ёнма-ён келиб қолса, қамчинининг дастаси билан биқинига туртиб, Мункени имлаб кўрсатади.

— Қара, қара, ановини қара! Худди қўриғичнинг ўзгинаси-я!

— Қўйсанг-чи, чироғим, кўчманчининг кўриниши қанақа бўларди?

— Оҳ, сен бир унга қарагин-а! Шу ҳам кўчманчи бўптими! Кўчманчи эмас, худо урган банда, десанг-чи! Каленжон шу лавашанг балиқчи билан нимасига ошна бўлади-я, а? Шу ҳам аскар бўптими? Отда ўтиришини қара, худди ўчоқ бошида мудраб ўтирадиган, этагига ўралган шалтоқ аёлдан сира фарқи йўқ-ку, тфу!

Баъзан кўчманчиларнинг ёнига Кален келиб қолади. Шунда Мунке мудроғини енгиб, кафтини пешанасига соябон қилади-да, офтобдан кўзларини қисиб, теварак-атрофига разм солиб қўяди.

— Епирай, бу йўлнинг сира охири кўринмайди-я! Денгиз ёқасидан шу ерларгача озмунча юрдикми, ҳали кети кўринай демайди. Яна кўп юрамизми, биродар?

— Мен қаёқдан билай, қария?

— Биз худди қуюнга ўхшаймиз. Сен ундан сўра, қаерда тўхташини ўзи ҳам билмайди.

— Чарчадингми?

— Мен-ку майли-я! Менинг ит таталаган эски теридан нима фарқим бор. Болалар билан аёлларни бе-кор жойидан кўзғатмадикми, дейман-да.

— Ўима, Тангриберген эсингдан чиқдимми?

— Бу гапинг ҳам тўғри. Эҳ, қандай кунларга қолдиг-а! Қозоқ қозоққа ишонмайди. Кўп шафқатсиз замонлар бўляпти-да!— деб уҳ тортиб қўйди Мунке.

Отлар аста йўртиб боради. Кален қамчинини биқинига тираб, қовоғини уяди. Бир куни келиб халқнинг бошида раҳнамо бўламан, деб сира хаёлига келганмиди унинг? Отга минганидан бери у битта ҳунарнигина биларди. Кўпинча у кўз илғамас тунда уйқуга толган

овулдан анча нарига кетиб қолган уюрнинг шамол эсадиган томонидан пушиб борарди. Отлар, одатдагидек, тун салқинидан пишқириб, маза қилиб ўтлаб юрган бўлишарди. Кален отининг бўйнига қапишиб, зимистон тун қаърига мушукдай синчковлик билан тикиларди. Кейин оти устида мудраб ётган отбоқарни чалғитиб туриб, бутун бошли уюрни зумда ҳайдаб кетарди. У кетига тушиб қувадиганлардан қўрқмасди. Агар отбоқарлар икки-уч киши бўлса, Кален тўхтаб, кул ранг чакмонининг енгидан учи чиқиб турган даррасини чаққонлик билан қўлга олиб, даҳшат билан силкитишга тушарди. Кетидан қувиб келаётган йигитнинг етиб келишини пойлаб турарди, негаки, дарраси билан бир уриб йиқитишга ишончи комил бўларди. Борди-ю, қувловчилар кўпчилик бўлса, Кален ҳайқириб, уюрни олдига солволарди-да, елдай учиб кетарди. Қизишиб кетиб, қувиб келаётганлар ҳар томонга бўлиниб кетишарди. Каленга эса худди шу керак бўларди. Уни қувиб етган ҳар йигит даррасининг зарбидан таппа-таппа ерга қулайверарди. Кален бора-бора қароқчиликка шу қадар уста бўлиб кетдики, таъқиб қилувчиларни уриб йиқитиш унга завқ бағишлайдиган бўлиб қолди. Энди эса...

Кален афсус тўла кўзларини кўчиб келаётганларга тикди. Устига оғир тугун-терсаклар ортилган туялар бурган қоплаб ётган дўнгликлардан чайқалиб-чайқалиб ўтиб боради. Олдинда эса яна қум барханлари кўзга чалинади. Туяларнинг оёқ олишлари борган сари оғирлашиб бормоқда. Кўзларигача оқ рўмолга ўраниб олган аёллар бошларини қуйи солганча индамай ўтиришади. Узоқда ёлғиз Қорахотиннинг аллакимни шангиллаб уришаётгани эшитилади.

Мунке аста кулиб қўйди.

— Ҳм... Хўп қайнанам бор-да, а?

Қорахотин кетига ўгирилиб Каленни кўриб қолди-да, шитоб билан шу томонга қараб юрди. Кален Қорахотиннинг тагидаги саман бия олдинги оёғи билан қаттиқ оқсаб келаётганини пайқади.

— Бечора отга нима бўлди экан-а?

— Қора алвастининг янгигина гўшт егилари келгандир-да.

— Бу нима деганинг?

— Шунчаки бир гап-да...

— Уни қара, бечора бия бутунлай юролмай қол-
япти-ку. Кейин, ўтган сафар ҳам шу Қорахотин минган
от оқсоқланиб қолувди. Қизиқ...

— Уни қоқ суяги-ю териси қолган қари қирчангига
ўтқазиб керак. Бу хотин минган биронта ҳам семиз
бия омон қолиши қийин.

Қорахотин яқинлашиб қолганини кўриб, Мунке кул-
гисини яширишга шошилди. Унинг тўпиғига тушадиган
узун кўйлагининг этаги шалворининг ичига тиқиб қў-
йилган. Одатда тўзиб, рўмолининг тагидан чиқиб ёта-
диган сочлари орқасига турмаклаб қўйилган. Озғин,
қотмадан келган бу аёл отда юришга ҳам тезда ўрга-
ниб олди. Эгарнинг устида худди қуйиб қўйгандек чи-
ройли ўтирипти. Узоқдан Мункега шубҳали назар таш-
лаб олиб, сурбетлик билан икки эркакнинг ўртасига
кириб олди.

— Сенга ёлғизгина қизимни берган бўлсам ҳам,
мен тўғримда бир оғиз ҳам яхши гап гапирмайсан, бу-
ни башарангдан кўриб турибман!

— Ўй-бай, қайнажаноним, ахир мен сизни доим
мақтаганим-мақтаган-ку!

— Ҳа, савил, биламан қанақа мақташингни... Ово-
зингни ўчира қол! Ҳой ботир!— энди у Каленга ўги-
рилди.— Халқ қанчалик қийналиб кетганини кўряп-
санми? Бирон ерда тўхтаб, дам олволсак бўлар-
миди?

— Ҳадемай қудуққа етамиз.

— Қудуқ-қудуқ! Қуруқ сувнинг ўзи билан қорин
тўярканми?

— Тишга босгулик нарсаям топилиб қолар.

— Ҳой ботир! Ҳой жигар! Халқимиз ботирлар ба-
мисоли ёш бола бўлади, деб бекорга айтмаган. Йўл
юра-юра, қорним қовурғамга ёпишиб қолай деяпти. Оз-
гина бўлса ҳам янги гўштдан тамадди қилиб олишим
керакми ё йўқми, а? Худо ўзи ғамхўр, душман кўрин-
май турипти. Борди-ю, рўпарамиздан чиқиб қолганда
ҳам нима қила олардик? Очлигидан ҳолдан тойган
мана бу йигитларинг хотинлардан баттар, ҳар тарафга
тирқираб қочиб беришади-да.

Мунке кулиб юборишдан ўзини аранг тийиб, Қора-
хотиннинг тагидаги саман бияга кўз қирини ташлади.

— Намунча шовқин солмасанг? Қара, тагингда
қанча гўшт бор.

— Овозингни ўчир, ландовур! Мен аҳмоқ шунга қизимни бериб юрибман-а!

Кўчманчиларнинг бош томонида тўсатдан шовқин-сурон кўтарилди. Тақимлари билан тагларидаги от, туяларни қистаб, хурсандлик билан бир-бирларига бақриб-чақриб, одамлар негадир олдинга интилиб қолишди. Кален билан Мунке ҳам ўша томонга қараб елиб кетишди. Кўчманчилар кенг пасттекисликка қараб тушиб боришарди. Катта, мол туёқлари теп-текис, тақир қилиб юборган майдонда гир атрофига шох-шаба ётқизилган тўртта қудуқ кўзга ташланди. Қудуқларни одамлар бир зумда ўраб олишди. Ҳамма бетоқатлик билан челака қўл узатади. Сувни ютақиб, челакини оғзиларидан олмай тўйиб-тўйиб ичишади. Баъзилар юз-қўлларини ҳам чайқаб олиб улгуришяпти. Бошқа бировлар эса ортган сувни бошларидан қуйишади.

Кален қуруқшаб, ёрилиб кетган лабларини ялаб қўйди. Тишлари орасида қум гичирлади. Сувдан кўзларини аранг узиб, қудуқ томон интилаётган отини бир силтаб қўйди. Бой овулнинг баҳордан бери шу атрофда ўтлаган ҳисобсиз моллари бу теварак-атрофни босиб-янчиб, пайҳон қилиб ташлабди. Бир чимдим кўкат кўринмайди. Шундай бўлсаям қудуғи борлиги учун Кален одамларгаям, отлар, молларгаям шу ерда бир оз дам беришга қарор қилди.

Кален жуда барвақт уйғонди. Тиқ этган шамол йўқ. Уфқдан тонг ёришиб келмоқда. Кеча қоронғи тушар-тушмасидан ётишганига қарамай, тонг отибдиямки, ҳеч ким уйғонмайди. Ҳамма қотиб ухлаб қолибди. Ҳар ерда тугун-терсақлар тартибсиз сочилиб ётипти. Ғирашира тонг ёруғида юклари туширилган туялар яна ҳам баҳайбат бўлиб кўринади.

Ивир-шивир овозларни эшитиб, Кален бешини кўтариб, қулоғини динг қилди. Кален ётган ердан сал нарироқда ўнтача қариялар суҳбатлашиб ўтиришпти. Кален қариялар орасидан Мунке, Дўс, Аҳмат эз-мани таниди. Аҳмат эзма нимадандир жуда хурсанд кўринади. У бирдан бошидаги намат телпагини олиб, қумга урди.

— Ҳа, ҳа!— деб қичқирди у чийиллаб.— Биз, олти уруғнинг мўътабар қариялари уни оқ наматга ўт-қазамиз ва...

— Э, сал ўзингни бос! Бўлди!

— Йўқ, мен бўлди қилмайман. Сен ўзинг ким бўлсан?

— Секин!

— Жаҳлимни чиқарма! Бўлмаса ҳозир...

— Жим деяпман сенга! Секинроқ! Ана, Кален ҳам уйғониб қолди...

Қариялар тўнларининг этагини қоқиб ўрниларидан туришди-да, салмоқланиб, Кален томон юришди, Кален ҳам ўридан турди. У икки йигит жиловидан ушлаб, етаклаб келаётган қордай оппоқ арғумоқдан кўзини узолмай қолганди. Арғумоқ қизиққон такаёвмут зотидан бўлиб, ингичка узун бўйнидаги сийраккина ёли шамолда ҳилпираб келарди. От пишқирар, бўйнини камалакдай эгиб, ўтли кўзларини ўйнатарди. Кален чидаб туролмади. Тез-тез юриб арғумоқнинг ёнига борди-да, шавқ-завқ билан ипакдай қалин, юмшоқ тукини силади, бўйнига шаппатилаб қўйди.

— Ажойиб-ку! Кимнинг оти бу? — деб сўради ёнига келиб тўхтаган Мункедан.

— От сенга ёқдимми?

— Ёқиши ҳам гапми! Айтсанг-чи, кимнинг оти ўзи?

— Сеники.

— Ие, қандай қилиб у меники бўлсин?

— Кален, азизим! — дея тантана билан гап бошлади кекса балиқчи. — Оғир кунларда сен халқингга раҳнамо бўлдинг. Биз сендан миннатдормиз. Биз кенгашиб-кенгашиб шундай қарорга келдик.

Бошқа уруғларнинг оқсоқоллари ҳам оппоқ соқолларини силкитиб, қариянинг гапини маъқулладилар. Кален қовоғини уйиб, Мункега хўмрайиб қўйди. Мунке хижолат торғиб, четга қаради. У боядан бери айтмоқчи бўлиб тайёрлаб қўйган ҳамма тантанавор гапларини бир зумда унутди-қўйди. Гуноҳқор одамдай алланималар деб гўлдираган бўлди-да, кейин бутунлай дами ичига тушиб кетди. Шу пайт Аҳмат эзма шошапиша олдинга чиқди-да, шанғиллаб тушунтира кетди.

— Ҳа, ҳа, Каленжон!

Аҳмат эзмани орқасидан туртиб жим қилишга уришиб кўришди. Аммо Аҳмат эзма бир гапга тушганидан кейин уни тўхтатиб бўлармиди.

— Лаънати душман ғиппа томоғимиздан олиб, оғир синовли дамлар бошланганда, сен Каленжон, қаҳрамон халқимизни оёққа турғаздинг. Биз ҳамма-

миз сенинг байроғинг остида бирлашдик. Халқинг уйқудан уйғонди, кўзини очди, ота-боболаримизнинг қадимги расмларига кўра, бизнинг довюрак Каленжонимиз, сени халқимизнинг унутилмас қаҳрамони Аблайга ўхшатиб оқ наमतга ўтқазиб, ҳалиги... хон қилиб кўтаришга қарор қилди! Мана энди сен қора халқ орасидан чиққан биринчи хон бўлдинг! Кален хон! Хон Кален! Эй худойим-эй, шундай бахтли кунларгаям етдим-а!

Таъсирланиб кетганидан Аҳмат эзманинг кўзларидан тирқираб ёш чиқиб, бурни ачишиб кетди. У четга қараб, бурнини қоқиб олди. Бу гапларни эшитиб, Кален ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди. «Нима гап ўзи? Чинданмикан ё ҳазил қилишяптими?» У Мункега синчковлик билан тикилди. Мунке кўзларини четга олиб, елкасини учирганича қарияларнинг ёнига кетди. Оқсоқоллар ерга қараганларича жим қолишди: бир иш чиқиши қийинга ўхшайди. Ҳамма ниятлари чаппасига айланиб кетди. Олти уруғнинг энг мўътабар қариялари кеча шу оқ арғумоқни қидиртириб топтиришган эди. Кумуш эгар-жабдуқ ҳам топишувди. Мана бугун тонг саҳарлаб туриб, кийим-бошларини яхшилаб қоқиб-суқишди, кейин эринмай таҳорат олишди. Йўлда шарт-шароит бўлмаганидан беш вақт намозни баъзан кечиктириб, баъзан чала-чулпа ўқиб келишаётган эди. Аммо бугун ҳамма расм-русмларини жойига келтириб, намозни ҳам астойдил, мукаммал ўқиб олишганди. Улар Кален билан суҳбатгаям анча жиддий ҳозирлик кўришган эди. Мана энди уларнинг шунча ҳаракатларини мана бу нопок, маҳмадона Аҳмат эзма лик этиб ўртага тушиб, чиппака чиқариб ўтирипти. Аҳмат эзма қарияларнинг ундан жаҳллари чиқаётганини сезиб, уларга қарамасликка ҳаракат қиларди.

— Ҳа-ҳа, Каленжон! Хонда қирқ кишининг ақли бўлади, дейишади. Бу ўлкада сендан ақлли, сендан довюрак одамнинг ўзи йўқ! Йўқ, гапимни бўлма, нима деяётганимни ўзим яхши тушуниб турибман!

— Овозингни ўчирасанми, йўқми? — Узун соқолли, оппоқ салла ўраган бир қария ҳассасини тўқиллатиб ўртага чиқди. — Кален, чироғим! Ҳа, халқинг сени хон деб кўтаришга қарор қилди.

— Муҳтарам зотлар, нима деяпсизлар ўзи? Қанақасига мен хон бўлар эканман. Ахир мен от ўғрисиман-

ку! Аммо мenden кўнгилларинг тўқ бўлсин. Агар лозим бўлиб қолса, йигитларимни жангга ҳалоллик билан етаклайман! Отларинг учун эса катта раҳмат! Келинлар, халқни тўплаб, олло-таоло йўлига бир тиловат қилиб юборайлик...

Қоровулда турган йигитлардан бири Кален томон от чоптириб кела бошлади. От дупурини эшитиб, оқсоқолларнинг ранглари бўзариб кетди. Улар даҳшатдан кўзларини катта-катта очишиб, отлиққа тикилишди. Отлиқ йўл-йўлакай эгардан отилиб тушиб, хабар қилди:

— Солдатлар!!!

— Кўпми?

— Сира ҳисоби йўқ. Замбараклари ҳам бор!

— Узоқдами?

— Қумга яқинлашиб қолишди...

Кален оқ саллали чол томон ўгирилиб, қўлини фотиҳага очди.

— Мана, ота, энди бизга оқ фотиҳа беринг.

Қоровул отининг дупуридан уйғонган йигитлар ҳар тарафдан югуриб келишиб, бошлиқларининг орқасида чўккалаб, улар ҳам фотиҳага қўл оча бошлашди. Шарқ томондаги катта қум бархани ортидан эса илк нурларини сахийлик билан сочиб, қуёш жамолини кўрсатди.

Қариянинг оқ фотиҳасини олиб, йигитлар отларига қараб югуришди. Кален ҳам бир ирғиб оқ арғумоққа миниб олди-да, кўчманчиларга иложи борича Улликўмнинг ичкарироғига кириб кетишни буюрди, йигитларини эса икки сафга бўлди. Бир саф йигитларига қора, новча йигитни бош қилди. Иккинчи саф йигитларга ўзи бош бўлди. Улар кенгашиб шундай қарорга келишди: қора, новча йигит ўз отряди билан душман бостириб келаётган томонга бориб, катта барханлар орқасига яшириниб олади. Кален ўз йигитлари билан душманга юзма-юз келиб, икки ўртада жанг бошланиши билан новча йигит отряди пусиб ётган еридан отилиб чиқиб, душманга орқасидан ҳамла қилади.

Кўчманчиларнинг кенг ёйилган изларидан қувиб, солдатлар қудуққа етиб келишди. Худди шу пайт Кален ўз йигитлари билан шовқин-сурон кўтариб душман устига ташланди. Айни шу дақиқанинг ўзида, шартлашувларига мувофиқ, душманнинг орқа томонидан новча йигит ўз отряди билан ҳужумга ўтди.

Унинг йигитлари ҳам отларини шитоб билан қистаб, бир-бирларига халақит бериб, барханлар орқасидан отилиб чиқишди. Улар тор пистирмадан кенг ялангликка эндигина чиқиб, отларини ниқтаб, олдинга ташланган ҳам эдиларки, бирдан қутилмаганда даҳшатли гумбурлаш овози эшитилди. Ер чайқалиб, отлар ҳар тарафга тирқираб кетди...

Замбарак бор-йўғи икки мартагина гумбурлаган бўлса ҳам, лекин ҳар иккала сафар душман замбарак ўқини Каленнинг йигитларига қаратиб отган экан. Аммо қуёш чарақлаб нур сочиб турган саҳрода замбаракнинг бу овози шу қадар даҳшатли гумбурлаб эшитилдики, ҳозиргина минглаб йигитларининг олдида елдай учиб келаётган найновнинг қўлидан қиличи тушиб кетишига оз қолди. У худди ўқ теккан шунқордай, отининг бўйнига ёпишиб қолди, отини зудлик билан кетига қайтарди. Унинг кетига бурилганини кўрган йигитлари ҳам жон талвасасига тушиб, бир-бирларига қарамай, орқаларига қочишди...

— Ёпирай, чангни қандай қолишга солма, бари бир тошга айланиб қолмайди, деб бежиз айтишмас эканда. Кеча қанча эдик! Назаримда, ҳар қандай душманниям ер билан яксон қила оладигандек эдик. Шаштимиз битта жанггаям етмади-я. Ҳатто қўй ҳам, агар сўядиган бўлсанг, оёқларини типирчилатади,— деди Кален йўл бўйи чурқ этмай келаётган Мункега кўз қирини ташлаб. Кален ичини кемириб келаётган афсуснадоматини ҳозир шу сўзлар билан ифодалаганди.

Мункенинг ахта самани одатдагидек секин-секин одимлаб, йўл-йўлакай ўт-ўланлардан чимдиб келмоқда эди. Мункенинг қуйи солинган боши ҳам отнинг қадами маромига чайқалиб келади. Каленнинг аламли гапларининг маъноси кекса балиқчининг онгига тезда етиб бора қолмади. Мунке бир оз сукутдан кейин, бирдан қаддини ростлаб, бошини кўтарди.

— Ҳа, сен ҳақсан, Кален. Чангдан тош ясаб бўлмайди.

Дам ўтмай у яна бояғи-бояғидай бепарво қиёфага кирди-қўйди. Кален яна зимдан қарияга кўз қирини ташлаб қўйди. У дўсти Мункени таниёлмай қолганди. Денгиз ёқасида, балиқчилар овулида яшаб юрган кезларида Мунке оила бошлиғи, заҳматкаш, тиришқоқ одам эди. Тажрибали, журъатли одам эди. Дам куну

тун бўкириб, чайқалиб, ҳатто ертўлаларини ҳам ларзага келтирадиган, дам майин чайқалиб, қирғоқ қумларига аста тўш уриб ётадиган эски қадрдонлари Оролинг хулқ-атворини Мунке худди авлиёдай бир неча кун олдиндан айтиб бера олгучи эди. Янги келган одам тўлқинларнинг ваҳшиёна чайқалишини кўриб даҳшатга келса, Мунке буни кўриб мийиғида кулиб қўя қоларди, холос. Узоқ йиллар давомида денгиз билан ёнма-ён яшаган балиқчи у билан қадрдон бўлиб кетганди. Шунинг учун ҳам у Оролинг қилиқларида одамларни кига ўхшаш талай сифатларни кўради. Мунке Оролинг бемаъни, бағритош, золимлигини ҳам, чексиз, чегарасиз қудратини ҳам кўрган. Унинг саховати, меҳрибонлигини ҳам кўрган. Денгиз сахий қуёш нури остида эркаланиб, жимир-жимир ўйнаб ётади. Шамолтиқ этмаган осуда кунларда эса у кишига беғам, бағри кенг, кўнгли очиқ одамларни эслатади. Баъзан тўлқинлар зарда билан қирғоққа урилади, аммо унинг бу хатти-ҳаракатида на ғазаб, на надомат бор. Унинг бу қилиғи жон-жонидан севган фарзандини шунчаки қовоғини уйиб қойиб қўядиган меҳрибон онага ўхшаб кетади. Кекса балиқчи дарё тўғрисида ҳамма нарса биледи. Овулда ундан меҳнаткаш, ундан тадбиркорроқ кимсанинг ўзи йўқ эди.

Мана энди Мунке ҳам путурдан кетибди. Ўша, ўзининг қайиғини қамишзор орасига «Ё олло, ўзинг мадакдор бўл!» — деб яшириб чиқиб, қорни катта саман қирчанғисини эгарлаб, мана шу сафарга отланганидан бери ўзи ҳам бирдан рули, эшкаги йўқ қайиққа ўхшаб қолди, мана бу буюк одамлар оқимида тўфон уларни қай томонга суриб кетса, ўша томонга қараб сузиб кетяпти.

Узоқ сукутдан кейин, Мунке:

— Энди уй-уйимизга қайтсакмикан-а? — дея таклиф қилди қўрқа-писа.

Кален жаҳл билан отига қамчи босди-да, олдинга кетиб қолган кўчманчилар изидан елиб кетди. Қирқ уруғнинг йигитлариям, қариялари, аёллари ҳам ҳар тарафга қараб тарқалиб кетишди. Улар бир муддатгина бирлашиб юришганди, холос. Мана энди Каленнинг атрофида фақат балиқчилар овулининг қирққа яқин оилалари қолди. Кален шу оилалар билан биргаликда Улликўм билан Кячикқум барханлари орасида

сарсон-саргардон тентираб юрибди. Туялар совиб қолмасин, деб қочқинчилар кунларни деярли оёқда ўтказишмоқда эди. Ҳаммалари озиб-тўзиб, соч-соқоллари ўсиб, қоп-қора унниқиб кетишган. Каленнинг олдида ҳеч ким норозилигини баён қилолмади, аммо орқасидан шу от ўгриси билан тақдирларини боғлаганликлари учун ўзларини ўзлари лаънатлаганлари лаънатлаган эди. Хотин-халаж, болаларнинг лаблари пўрсилдоқ боғлаб ёрилиб, кўзлари ич-ичига тушиб кетган, оёқ-қўлларини яғир босиб кетган. Доимий хавфхатар уларга уйқу бермайди. Тиқ этган овоздан ярим кечасими, тонг палласими — ширин уйқуларини тарк этиб, ирғиб ўрнларидан туришади, от, туяларига қараб югуришади бу қочқинчилар. Йўл азоби жон-жонидан ўтиб кетган болалар бўлар-бўлмасга йиғлашгани йиғлашган эди.

— Овозини ўчирсанг-чи!

— Оғзини беркит!

— Оғзи ўлгирга қум тиқ!— деб қичқирарди те-варак-атрофдан катталар зарда билан бирон боланинг чакаги очилиб қолгудек бўлса.

Ёлғиз Каленгина гўё ҳеч нарсага парво қилмаётган-дек кўринади. Унинг кетидан балиқчилар овулининг қирққа яқин энг ишончли йигитлари изма-из келишяпти. Кўчманчилар сал безовта бўлишса, тамом, Кален ўз йигитлари билан бирга ўша хатар кўринган томонга қараб отилади. Борди-ю, душманга дуч келиб қолгудек бўлса борми, бу жасур йигитлар хотин, бола-чақаларни бир томчи қонлари қолгунча ҳимоя қилишларини Кален яхши тушунади.

Кунлардан бир кун Кален кўчманчиларга кици оёғи етолмайдиган барханлар орасида дам берди, ўзи эса Мунке, Дўс ва яна ўн йигитини ёнига олиб, сал нарида жойлашган овулга қараб йўл олди. Овул бадавлатгина Тўртқўра уруғига қарашли эди. Чўлни жунбишга келтирган машъум воқеалар ҳали бу овулга етиб келганича йўқ эди. Бу овул Каленнинг хотинига узоқ қариндош эди. Шуни эслаб, Кален бу овулдан очликдан ҳолдан тойиб бораётган одамлари учун бир оз емишлик олиб қайтмоқчи бўлди. Овул одамлари емишлик беришдан бош тортиб қолишларидан қўрқиб, Кален ўн икки яшар ўғилчасини ҳам бирга олиб кетди. Таомилга кўра ўғил онасининг қариндошлариникига биринчи марта кела-

ётган бўлса, қариндошлар уни катта совға-саломлар билан кутиб олишади. Қадимий одат шу. Жиянининг салом билан келганини кўрганда, ҳар қандай зиқна қариндош ҳам бирон нарса ҳада этмай қўймайди.

Ялангликдаги катта овулга улар кечга томон етиб келишди. Мунке, Дўс, Кален ўғли билан бир чеккада жойлашган оқ ўтовга қараб юришди. Қолган йигитлар уч-тўрттадан бўлиб, бошқа ўтовларга бўлинишди.

Кален ҳамроҳлари билан бирга тушган ўтовнинг эгаси ақлли, Тўртқўра уруғининг эътиборли кишиларидан экан. Қисқагина суҳбат асносида мезбон меҳмонларнинг ташриф буюриш сабабини дарров тушунди-да, уларни қўлидан келганича яхши кутиб олишга ҳаркат қилди. Меҳмонларга ётиш учун ўрин солиб берилгандан кейин эса ташқарига чиқиб, меҳмонларга хизмат қилиб юрган бир йигитни олдига чақирди, овулнинг мўътабар қарияларини хабарлаб келишни буюрди. Қариялар бир нафас маслаҳатлашиб олишгандан кейин меҳмонларга бир уюр от билан бир сурув қўй инъом этишга қарор қилишди.

Кален уларнинг одамгарчиликларига қойил қолди. Нотаниш одамларнинг кутилмаганда уларга бундай саховат кўрсатганликларидан хурсанд бўлиб, кўпдан тунд бўлиб юрган чеҳраси бир оз ёришди.

Қоп-қоронғи ўтовда уй эгалари ва меҳмонларнинг хурракларига қулоқ тутиб, Кален уйғоқ ётган эди. Ўтов орқасида отлар бетоқат ер депсинади. Афтидан, чарчоқлари чиқиб, бир оз ҳордиқ олволганларидан кейин, энди тун салқинида ўтлашни қўмсашяпти. Ўғли Кален билан битта чопоннинг тагида, отасининг биқинига тиқилиб, пиш-пиш ухлайди.

Эрталаб кеча кечқурун овул орқасидаги тепаликка қоровул қилиб қолдириб келишган йигит от чоптириб келди. Кален, Мунке, Дўс ирғиб ўрниларидан туриб, қуролларини қўлларига олишди-да, ўтовдан отилиб ташқарига чиқишди. Овул орқасида отлар дупури кучайиб, ўқ овози қулоққа чалинди. Боғлоғлиқ турган отлар пишқиради, орқа ёққа туриб юлқинади. Каленнинг ўғли миниб келган той тизгинини узиб, қочиб кетди.

— Мозор томонга кетинглар! Яширининглар! Мени кутманглар!— деб қичқирди Кален жон ҳолатда ўғлини нима қилишини ўйлаб. Йигитлар овул орқасидаги мо-

зор томонга елдай учиб кетишди. Ёлғиз Мунке Каленни кутиб, отини бир ерда ўйноқлатиб турарди. Кален охири ирғиб отига минди-да, зўр-базўр етиб келган ўғлини ердан юлқиб кўтариб олиб, орқасига мингаштирди.

Бошлари тепасида ўқ виз-виз учади. Кален беихтиёр отининг бўйнига ёпишиб олди-да, теварак-атрофига аланглади. Учқур отга минган бир солдат унга етай-етай деб қолибди. Солдатнинг оти оқ ўтовнинг рўпарасидаги ер ўчоқдан бир ҳатлаб ўтди. Арқонга боғлаб қўйилган бўталоқлар билан бузоқлар ечилиб кетгудек бўлиб, у ёқдан-бу ёққа дириглашади. Солдат ўша елиб келишида жиловни ташлаб, қўлига милтиғини олди. Битта ўқ Каленнинг қулоғини шипириб ўтди, иккинчи ўқ сал олдинда елиб кетаётган Мункенинг отига тегди. Қорни катта ахта от қоқилиб, хириллаганича ерга йиқилди, чанг кўтарилди. Мунке отдан отилиб тушиб, чанг-тўзон орасида кўринмай қолди. Кален орқага қараб ота бошлади, ахир изларидан тушган бояги солдатни қулатди. Кейин у ёқ-бу ёққа аланглаб, даҳшат ичида югуриб келаётган қари балиқчинни кўриб қолди. Мунке қўлини олдинга узатганча бир йигитнинг кетидан югурди. Аммо йигит уни кўрмай, олдидан ғизиллаганича ўтиб кетди.

Кален юраги туздай ачишиб, жаҳолатга миниб кетди. Алам билан сўкинди. Унинг ғазабнок кўзлари ўнг томондаги қумлоқ ерга тушди. Кетига шартта ўгирилиб, ўглининг кўзида акс этган даҳшатга ҳам парво қилмай, уни белидан даст кўтариб, қумга улоқтирди. Кейин, чап оёғини узангидан бўшатиб энгашди-да, нима қиларини билолмай гарансиб турган Мункени ола, олдига ўнгарди.

Ҳориб-чарчаб, ҳолдан тойган кўчманчилар кечга томон бир ялангликка келиб тўхтади. Туяларнинг юкларини туширишди. Оппоқ кўпик бўлиб кетган отларнинг эгарларини олиб ўтиришмади. Оёқларига тушов солиб, катта барханнинг орқасига ҳайдаб қўйишди. Қуролларини эгар қошига илиб, йигитлар белкурак билан қудуқ қазишга тушиб кетишди. Кўйлаklarини ечиб, шимларини тиззаларигача шимариб олиб, иккита-иккита бўлиб чуқурга тушиб, тинмай қазийверишди. Орадан бирмунча фурсат ўтгач, йигитлар кўринмай қолишди, фақат чуқурдан ташқарига йигитларнинг ҳан-

сираб нафас олишлари-ю, тап-тап урилган курак овози эшитиларди, холос.

Қариялар қудуқ атрофида ўралашишади. Барчанинг фикри зикри битта савол билан банд: «Сув чиқармикан, йўқми?» Кўзлар ич-ичига ботиб кетган. Тўртқўра овули ёнида бўлиб ўтган кечаги тўқнашув уларни бутунлай қолдан тойдириб қўйганди. Кеча уч йигит ўлдирилган, биттаси қаттиқ ярадор бўлган эди. Каленнинг ўғли ҳам душманнинг қўлида қолиб кетди. Йигитлар мазорга қочиб келиб, лаҳадлар орасига яшириниб олишди-да, душманга қараб ўқ уза бошлашди. Бир неча солдатидан айрилган руслар ёрдам истаб овулга қайтишди. Кален ўлганларни йиғиштириб олиб, орқа томон қумга, кеча кўчманчиларни қолдириб кетган ерга қараб кетди. Ғанимат вақтни иложи борича қўлдан бермасликка ҳаракат қилиб, тезда ҳаммани оёққа тургазди-да, деярли бир кеча-кундуз тинимсиз юриб, кўчманчиларни борган сари яна ҳам ичкарироққа олиб кириб кетди. Улар ҳеч қаерда тўхтамай, яна йўлларида давом этишлари мумкин эди-ю, аммо ташналик отларниям, одамларниям мадордан кетказди. Шунинг учун ҳам улар шу ерда, қум барханлари орасида тўхташга мажбур бўлдилар. Бу пасттекисликда ям-яшил қиёқ қалин ўсиб ётарди. Бу — шу атрофда сув яқинлигининг нишонаси эди.

— Йигитлар, қалай? Сув кўринай дейдими?

— Кўринганича йўқ... Аммо тупроқ анча нам тортиб қолди.

— Чарчадиларингми?

— Сира ҳолимиз қолмади...

— Чиқа қолинглар! Ҳой, энди кимнинг навбати? Энди бошқа иккитанг туш!

Отини етаклаб, қудуқ ёнига Кален келди. Оқ аргумоқ пишқириб, намхуш тупроқ томон интилди. Каленни қариялар ўраб олишди.

— Чирогим, ҳамма ҳам чарчаб қолди... Хотин, бола-чақаларимизни қийнаб, бу чўлда қачонгача дайдиб юрамиз?

— Ҳа, чидашдан ўзга чора йўқ.

— Балки, русларга бош эгиб борсак, ким билади, балки, гуноҳимиздан ўтишармиди...

— Тўғри! Бўлмаса, ўлигимиз шу ёқларда қолиб кетадиганга ўхшайди!

Ёлғиз Мункегина чурқ этмасди. Кален Мункега қаради.

— Сен қандай фикрдасан?

— Э, мен нима ҳам дердим. Қозоқлар чўлининг поёни йўқ. Аммо ўрислар таъқиб қилишга тушдим, жон сақлағудек битта ковак ҳам топилмай қолар экан одам боласига.

— Ҳа, бу гапинг ҳам тўғри...

— Ўзинг ҳам биласан: қаер чуқур бўлса, ўша ерда чўкиб кетасан, деган гап бор.

— Хўш...— Кален бирпас ўйланиб қолди.— Нима ҳам дердим сизларга. Аслини олганда, уларни янчиб ташлаш ниятимиз йўқ эдику-я. Пичоқ томоғига келиб қадалгандан кейин қўй ҳам типирчилаб қолади-да! Мен шундай деб ўйловдим. Ҳай, майли. Фақат хотинимдан...— Кален гапидан тутилиб, қовоғини уйди.

Жамол ёлғизгина ўғли русларнинг қўлига тушиб қолганини эшитганда, ёнида ётган туянинг бўйнига йиқилганича анчагача ҳушига келмади. Кейин ҳам йўл бўйи алаҳлаб, ўзини билмади, аёллар уни икки қўлтигидан суяб келишди,

Кален томоғига келиб тиқилиб қолган аччиқ тугунни аранг ютди, оғзида қум гижирлаб, афтини бужмай-тирди.

— Хайр, омон бўлинглар! Хотинимдан хабардор бўлиб тулинглар!

Кален аста арғумоғига миниб, энди сағрисига қамчи босмоқчи бўлиб турган эди, Мунке отининг жиловига ёпишиб олди.

— Нима қилмоқчисан ўзинг, а? Йўл бўлсин?

— Мен ҳамини ёлғиз яшаб келдим, энди бўридек ёлғизликда ўлсам керак...

— Ҳеч бўлмаса айт...

Кален Мункенинг қўлидан жиловни юлқиб олди-да, отини йўрттириб кетди. Жануб осмонидаги яккам-дуккам булутлар қуёш ботар чоғида, худди тагидан ўт қўйилгандай, қорамтир-қирмизи тусга кириб кўринади. Ёлғизгина отлиқ, худди чўлда адашиб қолган қуюн мисоли, ўша қирмизи ранг қора булут томон елиб боради. «Эҳ, ишқилиб, қизиққонлик билан ўзини хароб этмаса-да!»— дея кўнглидан ўтказди Мунке алам билан. Кейин у сассиз атрофида турган одамларни кузатиб чиқди. Энди бу одамларга бош-қош бўлиш ўзининг зим-

масига тушганини сезиб, қатъият билан икки йигитга ишора қилди.

— Энди қудуққа тушиш сизларнинг навбатларинг.

XXVII

Чўл қуриб, ўтлар сийраклашиб қолган. Овуллар одатдагидан узоқроқ ўтириб қолган яйловлар босилиб-янчилиб, тақир бўлиб кетган. Аллақачон ҳаво очилиб, кун қизиган. Тиқ этган шамол йўқ. Офтоб қиздиргандан-қиздиради. Яйловда жон асари кўринмайди, фақат тепаликларнинг чанг қоплаган ён бағирларида худди сағаналарга ўхшаш ўтовларнинг офтобда куйган чанғароқлари кўзга чалинади, холос. Бечораҳол овулдан икки чақирим нарида, Оқмарки водийсида оппоқ овуллар кумушдек товланиб кўринади. Учта оппоқ ўтов бошқа ўтовлардан чеккароққа жойлашган. Уларнинг тепаси ҳам ёпилган, эшик пардалари ҳам тушириб қўйилган. Кўчада ҳеч зог кўринмайди. Фақат энг четдаги ўтовнинг соясида пешанаси қашқа катта ит ётарди. Ит қип-қизил тилини осилтириб, сўлагини оқизиб ҳансирайди. Тоқатсизланиб, дам-бадам у ёнидан бу ёнига ағдарилади. У соя қидириб, бутун овулни изғиб чиқди. Мана энди чарчаб, илиққина тупроқ устида ўтовга қапишиб ётипти.

Ўқтин-ўқтин сўналар пайдо бўлиб қолади. Қора ит кўзларини очиб, қулоқларини динг қилади. Унинг башарасида: «Бирпас тинч қўйсанг-чи, газанда!» деганга ўхшаш ифода пайдо бўлади. Сўна тепасида анчагача ғинғиллаб, безор қилади-да, кейин яна аллақаяёққа ғойиб бўлади. Шунда ит, сўна қаёққа ғойиб бўлдийкин, деб ҳайрон бўлиб туради-да, кейин хотиржам тортиб, тилини осилтирганча пинакка кетади. Бир зум ўтиб яна ирғиб ўрнидан туради-да, тумшуғини ўсиқ жунлари орасига тиқиб, алланимани қидиради, тишларини шақиллатади, ҳафсаласи пир бўлиб, учиб кетаётган сўнанинг орқасидан тикилади. Хўрсиниб, дурустроқ ўрнашиб олиш мақсадида турган ерида чир-чир айланади. Энди ўрнашиб ётиб олса, яна у ер-бу ери қичиша бошлайди, тумшуғи билан туртиб-туртиб, яна қичинишга тутинади. Соя қидириб, қўзилар ҳам пинжигга тиқилишади. Ит қон қуйилган кўзлари билан ўқрайиб ириллайди, қўрқитади, аммо туришга эринади.

Ўтов устидан иссиқ гармсел шамол эсиб ўтди. Овулни чаиғ-тўзонга қориштириб, нариги водийга ўтиб кетди. У ердан анчагача чиқиб кетолмай айланди-айландида, бўлак-бўлак қуюнларга бўлиниб, кучана-кучана у ердан чиқиб, ўзини бўр тепаликка урди. Тепалик этагида учта қудуқ бор, ундан нарида ғумайзор ва сийрак қамишзор. Қуюн ғумайзорга етгунча кул ранг тусдан оппоқ рангга кирди, тепаликка олиб чиқиб, ўша ерда тўхтади-да, гўё теварак-атрофга бир разм солиб олиб, энди қай томонга сурилишни мўлжаллаб олмоқчи бўлгандай, ўсиб-ўсиб, ёни берига чайқала бошлади. Ит уни бир кўзи билан кузатиб ётган эди. Бирдан сапчиб ўрнидан туриб кетди. Қуюн яна оқ ўтовлар томон ёпирилган эди. Овулнинг аёллари қий-чув кўтариб юборишди.

— Об-бо, қуриб кетгур-эй! Яна лаънати қуюн турипти. Чанғароқнинг ипини қаттиқроқ тортиб боғлаб қўй-саларинг-чи!..

Қуюн ўтиб кетди, овул узра яна сукунат ўрнашди. Фақат Оқбола анчагача ташқарида уч-тўртта молбоқар аёллар билан бирга нималарнидир қоқиб, супуриб, йиғиштириб юрди. Ўтовдан эринчоқлик билан қўлида мис чойнак тутган Алдаберген сўфи чиқиб келди. У елкасига пахталик чопон ташлаб олган. Олди ҳилпираб келаётган чопони тўпиғига тушади. Шунинг учун ҳам сўфи юриб эмас, юмалаб келаётганга ўхшайди. Алдаберген ярим чақиримча нарига кетди-да, овулга орқасини ўгириб, чўнқайди.

Худди шу пайт сойликдан бир отлик чиқиб келди. Кун иссиқ бўлишига қарамай, у елдай учиб келар, нигоҳи билан Қудайменде бўлис яшайдиган энг чеккадаги катта ўтовни мўлжалга олиб келмоқда эди. Алдаберген аввалига унинг бунчалик тез келаётганига ҳайрон бўлди, кейин унинг отнинг қулоғига тегай-тегай деб турган узун оёқларини кўриб, таниб қолгач, кўзларини чирт юмиб, калима қайтара бошлади. У ҳали таҳорат ушатиб улгурганича йўқ эди, тура солиб, апил-тапил иштонбоғини боғлашга тутинди. «Ёпирай, бу Азроил ҳали ҳам тирик экан-да! Одамлар бўлса уни ўлдига чиқариб юришибди. Уғлини тутиб келишувди. Отда келишининг ваҳималилигини! Қудайменде бўлса бундан беҳабар, хотиржам дам олиб ётипти...»

Кален отини чекка ўтовнинг ёнида тўхтатди. У қиш

кийимида эди. Устида пўстин, бошида барра телпак. Кален отдан сакраб тушиб, жilовини эшикнинг тутқичига илди.

— Ким экан? Бил-чи!— деган овози эшитилди Қудайменденинг.

Кален энгашиб, ўзини ўтовнинг ичига олди, ёруғдан бир зумгина тўхтаб, кўзини юмди, аммо ўша заҳоти очди. Унинг рўпарасида ҳайратдан кўзлари катта-катта очилган бойвучча турарди. Кален уни елкаси билан туртиб юборди. Бойвучча йиқилиб тушди. Қудайменде ўтовнинг тўридаги никелланган каравотда семиз, жундор оёқларини унинг суянчиғига қўйганча, бамайлихотир ётарди. Кален унга ташланди. Қудайменде ҳатто овоз чиқариб ўлгурмади. Кален уни томоғидан гиппа бўғиб, ёғлиқ эти орасидан кекирдагини пайпаслаб топти-да, қаттиқ босди. Бармоқлари остида кекирдагининг қирсиллаганини ҳис қилди. Қудайменденинг каравот суянчиғидаги оёқлари шалвираб пастга тушди. Кўзлари косасидан чиқиб, оғзида қон аралаш кўпик пайдо бўлди. Бойвучча чинқириб йиғлай бошлади.

Кален қараса, Қудайменде латтадай бўшашиб, кўзлари тошдай қотиб боряпти. У қон теккан қўлини бўлиснинг кўйлагига артди-да, фарёд ураётган бойвуччанинг устидан ҳатлаб ўтиб, ташқарига отилди.

— Ҳой, Кален! Чирогим, нима иш билан келдинг?— деб сўради Алдаберген тиззалари қалтираб.

— Ҳисоб-китоб қилиб юрибман, оқсоқол,— дея мийиғида кулди Кален.

Алдабергеннинг тили калимага келмай қолди. Кален тўриқ отга қамчи уриб юборди-да, илгариги, ўғрилиги чоғидаги эпчиллик билан унга миниб олди. Кален овулдан анча нари кетгандан кейин, кетига бир қараб олиш мақсадида тўхтади.

Юз чақирим атрофда унинг оқ аргумоғига ета оладиган от йўқ эди. Кейин, уни икки-уч киши бўлиб қувлашга журъат қилишолмайди. Улар то одам тўп-лашгунча, Кален узоқда бўлади. У овул томондан келаётган қий-чув, шовқин-суронларга парво қилмай, отининг бўйнига қапишиб, елдай учиб кетди. Бу бақувват от узоқ йўлларда чарчоқ нималигини билмайди. Эрталабдан кечгача елиб-югуртиргин, ўша-ўша туриши. Каленнинг изига жуда кўп марта тушишган. У қочиб йўл-

ларини яхши билади. Отини эҳтиётлаб минади. Фақат хавф-хатар сезган чоғидагина уни бор кучи билан елдиради.

XXVIII

Бой овул ўтлоққа кенг ёйилиб жойлашди. Оқ ўтовлардан энг каттаси — Тангрибергеннинг саккиз қанотли ўтовига халқ тўпланди. Ҳамма уездан келган баланд мартабали меҳмонни кўришга иштиёқманд. Кўплар киришга журъат қилишолмайди, ташқарида туриб тирқишлардан мўралашади.

Меҳмон — Қудайменденинг Калтабақай лақабли собиқ котиби, фақат Тангриберген билан гаплашади. У овулдаги янгиликлар билан қизиқади. Тангриберген ўзини хотиржам тутади, одатига кўра пинагини бузмайди. Унинг ишлари жуда жойида. Исён кўтарган балиқчилар тор-мор келтирилди, қўлга олинди-ганлар олинди. Эломон, Райларни солдатликка жўнатишди. Қаленнинг ўғлини эса қуроолланган соқчилар назоратида уездга жўнатишди. Бу ишни улар яширин, қоронғи тунда амалга оширишди. Бу ишдан мирзадан бўлак ҳеч кимнинг хабари бўлмади. Одамлар орасида ҳар хил миш-миш гаплар тарқалиб қолди: Тўртқўра уруғи тупроғида бўлган жангда Қаленнинг ўзи ҳам нобуд бўлганмиш. Бу миш-мишларнинг қанчалик тўғрилигини мирзанинг ўзи ҳам билмасди. Бордию тирик бўлганидаям, у ярамас кетидан изма-из таъқиб қилиб юрган русларнинг панжасидан бари бир қочиб қутуллолмайди. Эҳтиёткор мирза эҳтиёти шарт деб ҳамма овулларга ўзининг ишончли одамларини қўйиб қўйган. Қора халқнинг исёни туфайли бой овул Оқ чўли яйловида одатдагидан узоқроқ ўтириб қолди. Моллар яйловни тап-тақир қилиб юборди. Фақат куни кечагина мирзанинг ижозати билан катта овулнинг бир қисми янги ўтлоққа кўчиб ўтди.

Тангриберген меҳмонни катта ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олди. Калтабақай яна ҳам семириб, бақ-бақалоқ бўлиб кетибди. Кўзида кўзойнак. У ўтовнинг тўрида, беқасам кўрпачада пар ёстиққа ёнбошлаб ётибди. У димоғ билан гапириб, орасида пинакка кетиб, хуррак ҳам отиб қўяди. Бир вақт Калтабақайнинг эсига Жасанжон тушиб қолди.

— Укангиз ғалати йигит-да. Ҳозир дунё иккига бўлиниб кетганини тушунмайди. Буржуазия...— Калтабақай гапи шу ерга келганда бу сўзни ҳеч ким тушунмаслигини ўйлаб, иккиланиб қолди.— У ўзига жойни ўрта поғонадан, бойлар билан камбағаллар сралиғидан танламоқчи. Йўқ, ҳурматли зот, бунақаси кетмайди. Мен сизга айтсам, бунинг сира иложи йўқ...

Ўтовнинг пастки шолчаси кўтариб қўйилган, туйнук ҳам, икки тавақали эшик ҳам ланг очик. Ҳали мол-қоллар пайҳон қилиб улгурмаган пичанзордан муаттар ҳид анқийди. Ўтовга ясан-тусан кийиниб олган Оқбола кирди. Бошига оқ рўмолни усталик билан қўндириб олган. Устида этаги ерга тегадиган оқ кўйлак, бели сирма кўк духоба нимча. У одоб билан юриб кириб, меҳмоннинг олдига чети попукли ипак дастурхон ёзди. Кейин аста келиб Тангрибергеннинг ёнига ўтирди-да, идишдаги қимизни шопирди. Калтабақай анча жонланиб, хуриллашдан тўхтади. У Тангриберген яқинда ёшгина тўқолга уйланганини эшитган. Аммо унинг бу қадар латофатли эканини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Қаддини сал кўтариб, семиз оғзи очилиб, Оқболанинг рангсиз, қайғули чеҳрасига тикилиб қолди. Тангриберген пешанасини тириштириб, мўйловини тишлади.

— Қимиздан ич!— у меҳмонига пиёлада қимиз узатди.

Калтабақайнинг ишлари шошилич эди. Қабирға ва Ўрдақўнган бўлисларида солиқ йиғилишининг мазаси йўқ эди. Шунинг учун ҳам у иккита солдатни олиб, ўша овулларга жўнаган эди. Аммо Тангрибергеннинг овулига келиб, ушланиб қолди. Зарур ишларини орқага қўйиб, Алдабергеннинг бирон ёққа кетишини кутди. Мана, бугун иши ўнгидан келди, кечқурун сўфининг юзлари оппоқ ёш тўқоли билан сойликда учрашади.

Калтабақай гўё сайр қилгани чиққандай бўлиб, сойга тушганида анча кеч кириб қолган эди. Калтабақай у ерда анча ўтирди, ҳатто ташвишлана бошлади ҳам. Сойдаги толлар орасидан овулга мўралаб ўтирганида, қулоғига бирдан шитирлаган овоз чалинди. Калтабақай қўрққанидан ўтириб олди. Шохлар орасидан яна шитирлаган овоз эшитилди. Қўрққанидан Калтабақайнинг кўзойнаги терлаб кетди. Ўша шитирлаган овоз

келган томонда шохлар қимирлаб, сурилиб, Алдаберген сўфининг ёшгина тўқоли уялиб-уялиб чиқиб келди-да, Калтабақайга яқинлашди. Калтабақайнинг юраги гуп-гуп уриб, тили калимага келмай қолди. Келинчак ҳам ўзини йўқотиб қўйди. Уялганидан бетини шоҳи рўмолга ўраб тескари қаради. «Оҳ, момақаймоқ, оҳ, дўмбоққинам!» — деб кўнглидан ўтказди Калтабақай ва кўкрагини ушламоқчи бўлиб қўлини узатди. Тўқол пиқирлаб кулди. Калтабақай мушукка ўхшаб хириллаб, ҳансираб, келинчакни ушлаб олди, аммо у чаққонлик билан қўлидан чиқиб кетди.

— Мирза йигит... — У ипак рўмоли тагидан жоду кўзларини ўйнатди. — Эҳтиёт бўл, чолим жуда рашкчи-я...

— Э, чолингни қўйсанг-чи!.. Қизганганинг қузғунларга ем бўлади, деган нақл бор.

Тўқол кулиб, юзини очди. Йигитнинг қўллари терлаб, аъзойи бадани олов бўлиб ёнди. «Ё тангрим, бу сатанг мунча сутга чайиб олингандай оппоқ бўлмаса», дея кўнглидан ўтказди.

— Мирза йигит, нега индамайсан? Бўлмаса кета қолай — зеркиб қолдим-ку.

Калтабақай қўрқиб кетди.

— Ие, бу нима деганинг... — деб гўлдиради у. — Нега энди, кел ўтирамиз, ҳм... ётамиз, а?

Калтабақай келинни ерга йиқитди. У тинмай ҳиринглар, Калтабақайни номига итарган бўларди. Худди шу пайт отнинг пишқириғи эшитилди. Сойликдан ўғридек пусиб келаётган отлиқ кўзларига дафъатан Алдаберген сўфи бўлиб кўринди. Тўқол ўзини шохнинг панасига олди. Калтабақай ўрнидан туриб, кўзойнагини тўғрилади-да, ўзини таппа ерга ташлади. Ранги қув ўчиб, оёқ-қўллари қалтираганича тўқол яширинган шох томон эмаклаб кетди. Азбаройи эси тескари бўлиб кетганидан, нуқул бутоқнинг тагига кириб кетишга ҳаракат қилар ва:

— Тамом бўлдим... Тамом бўлдим... Бутунлай тамом бўлдим... — дерди гўлдираб.

— Ким экан? Менинг чолимми? — аста шивирлади келинчак.

— Чолинг нимаси! Кален!..

— Кален?!

— Уша, итвачча! Оёқлари отнинг қулоғига етай-

етай деб турипти. Энди... нима қиламан? Расво бўлдим!..

Оппоққина келинчакка жон кирди.

— Кален дейсанми? Оёқлари отнинг қулоқларига-ча етади дегин, а?

— Ҳа, кул-а, кул!

Калтабақайни қалтироқ босди.

— У мени ўлдиради... Қаерга яширинсам экан-а?

Тўқол ҳиринглаб, кўйлагининг этагини кўтарди.

— Этагимнинг тагига кира қол, ҳи-ҳи-ҳи!..

— Овозингни ўчир, аҳмоқ!

Кален оти билан сал нари ўтди-да, отдан тушиб қоринбоғни тарангроқ тортиб қўйди.

Бойнинг овулига диққат билан қараб турди-да, кейин яна отига минди. У сой ёқалаб бориб сайхонликка етгач, катта оқ ўтов томон елиб кетди. Уни Қудайменденнинг бойвуччаси кўриб қолди. Чинқириб ўтовига кирди-да, ўриннинг орқасига яшириниб олди. Тангриберген тирқишдан мўралаб, ранги қув ўчиб кетди.

— Эҳтиёт бўлинглар! Кален!

Калтабақайга шерик бўлиб келган икки аскар милтиқларини қўлларига олишди. Тангриберген ҳушини йиғиб, бир оз ўзига келди.

— Отилмасин!— деб буйруқ берди у аста.— Уни гириклайин қўлга оламиз!

Кален елдай учиб келиб, ўтовнинг олдида отидан тушди, отининг жиловини чап қўлига олиб, ўнг қўлидаги қалин даррани қулайроқ ушлаб, шу ҳолича ўтовга кирди. Эшикнинг икки ёнида тахт бўлиб турган аскарлар бараварига:

— Қўлингни кўтар!— деб қичқиришди, милтиқларини ўқталиб.

Кален уларга эътибор бермади, ранги докадек қариб кетган Тангрибергенга ўқрайиб қаради.

— Ушланглар уни!— деб қичқирди Тангриберген.

— Шошма. Ҳузурингга мен ўзим келдим. Уғлимни қўйиб юбор!..

— Қўлини боғланглар!— деб қичқирди яна Тангриберген. — Уғлингни кўрсатиб қўяман сенга!..

— Ҳали шунақами, мирза?— деди Кален ваҳшиёна бир қувноқлик билан аскарларга қараб. Қараса, иккалалари ҳам бақувват, миқти йигитлар. Кален ноилож бўйин эгди:— Иложим қанча, майли боғ-

ланглар...— Кален шундай деб, қўлини орқасига қилди.

Битта аскар милтиқни деворга суяб, Тангриберген узатган чилвирни қўлига олди. Кален энгашиб, иккинчи аскар йигитнинг қўлидаги милтиғини юлқиб олди. Биринчи аскар чилвирни ташлаб, милтиғига ўгирилди. Худди шу пайт Кален қўлидаги милтиқнинг қўндоғи билан бошига туширди. Тангриберген ўзини ерга таппа ташлаб, шоша-пиша эмаклаб, каравотнинг тагига кириб кетди. Кален унинг қаерга яширинганини билолмай довдираб қолди, у ёқ-бу ёққа аланглагунича бир неча киши келиб, эшикни тутқичи билан юлиб олишди-да, ўзларини ичкарига уришди.

— Ушланглар уни!— деб қичирди яна Тангриберген каравотнинг тагидан туриб.

Кален бирдан бўшашиб кетди, мункайиб қолиб, қаршилиқ кўрсатиб ўтирмади ҳам. Милтиқни тиззасига бир уриб синдирди, найзасини буқлаб, бир чеккага улоқтирди. Йигитлар устига ташланиб, йиқитишди-да, савалай кетишди. Қўлларини орқасига қайириб, ташқарига судрашди. Хотин-халаж қонни кўриб, юраклари чиқиб кетди, жон ҳолатда чинқира бошлашди.

— Уни отнинг думига боғланглар!

— Қовурғаларини синдиринглар!

— Бўйинини қайириб ташланглар итнинг!

Худди шу пайт Калтабақай келиб қолди. Одамларни нари-бери итариб Каленнинг олдига борди-да, бир тепди. Кален шишиб кетган кўзи билан ўқрайиб қаради.

— Бас қилинглар!— деб чинқирди Калтабақай чийилдоқ овози билан.— Бу одам ҳукумат ихтиёридаги одам! Биз уни суд қиламиз!

Одамлар тўнғиллашиб, истар-истамас тарқалишди. Каленни ўтовнинг девори тагига судраб боришди. Аскарлар тепасида унга нафрат билан тикилиб туришарди. Бояги калтак еган аскар йигит инграб, бошини ушлаб-ушлаб қўяди. Кален милтиқни тиззасига уриб синдирганича, қайтиб чурқ этиб оғзини очмади. Индамай ётади-ётади-да, оғзи шўртак қонга тўлганда туфлаб қўяди. Олди қондан кўл бўлиб кетган. У энгаҳини ишқаб, ғамгин хаёл суради: «Оёғимдан тойдиришди, лаънатилар! Ким қарши чиқса, ҳаммани оёқдан йиқитишяпти. Шошмай туринглар, бизнинг елкамизга ҳам офтоб тегиб қолар! Киши ажалидан бурун ўлмай-

ди. Дунёнинг нариги бурчига жўнатсаларинг ҳам, бари бир қайтиб келаман. Ҳаммасини эсларингга солиб қўямиз, балиқчилар кимлигини билдириб қўямиз, барча чеккан азоб-уқубатларимиз, муҳтожликларимизни эслатиб қўямиз! Хотин, бола-чақаларимизни, тортган азоб-уқубатларимизни эслатиб қўямиз! Эссиз, оёқдан тойдиришди-да! Ёмон бўлди, жуда ёмон бўлди!.. Аммо, ҳали бизнинг елкамизга ҳам офтоб тегиб қолади!»

Биринчи китоб тугади

На узбекском языке

Абдижамил Нурпеисов

КРОВЬ И ПОТ

Трилогия

Книга первая

СУМЕРКИ

Перевод с издания издательства «Молодая гвардия»,
Москва, 1973

Редактор *М. Мирзалидов*
Рассом *А. Ли*
Расмлар редактори *А. Кива*
Техн. редактор *Э Саидов*
Корректор *Р. Содиқбекова*

Босмахонага берилди 10/XII-75 й. Босишга рухсат этилди 21/V-76 й. Формате 84×108¹/₃₂. Босма л. 9,25. Шартли босма л. 15,54. Напр л. 15,72. Тиражи 60 000. Рафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент. Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 44—75 Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича давлат комитетининг полиграфкомбинатида тайёрланган матрицадан 1-босмахонада № 3 қорозга босилди. Тошкент, Хамза кўчаси, 21. 1976 йил. Заказ № 131. Ваҳоси 59 т.

С(Қоз)
Н87

Нурпейсов А.

Қон ва тер. Трилогия. Китоб I. Т., Адабиёт ва санъ
нашриёти, 1976.

Қ. I. Зулмат. Русчадан Л. Тожиёва тарж. 296 б.

«Қон ва тер» трилогиясида Биринчи жаҳон уруши ва революция
фасида қозоқ даштида содир бўлган мураккаб воқеалар қаламга олинган.
«Зулмат» — трилогиянинг биринчи китоби. Улуғ Октябрь инқилоби ар-
стидаги зулм, синфий қарама-қаршилик, Орол балиқчилари ўртасида
аушга қарши ўсиб бораётган норозилик чуқур ҳаётий ва психология
сараларда акс эттирилади.

Нурпейсов, А. Сумерки.

С(Қоз)2